

ISSN 2181-8738

ВОДИЙНОМА

АПРЕЛЬ-ИЮНЬ
2017 ЙИЛ
№2 (4)

Ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал

МУНДАРИЖА

«ВОДИЙНОМА»

(Тарихий мерос)

Ижтимоий-тарихий, илмий ва оммабоп журнал

АПРЕЛЬ-ИЮНЬ 2017 ЙИЛ №2 (4)

Муассис: «Мерос» халқаро илмий-амалий экспедиция жамоат фонди

Бош муҳаррир:

Рустамбек Шамсутдинов

Бош муҳаррир уринбосари:

Абдулла Шаропов

Тахрир ҳайъати:

Абдулхамид Анорбоев

Екатерина Смесова

Маҳбуба Темирова

Мирсодиқ Исоқов

Музробжон Абдуллаев

Муҳаммаджон Исомиддинов

Наим Каримов

Поён Равшанов

Ташманбет Кененсариев

Шамсиддин Камолитдин

Шухрат Ризаев

Масъул котиб:

Маъмуржон Саидхонов

Техник муҳаррир:

Ахрорбек Отахонов

Жамоатчилик кенгаши:

Абдуҳалим Эргашев

Бахтиёр Аминов

Дилмурод Куронов

Маҳмуд Ҳасанов

Мансур Хужаев

Сойибжон Ҳошимов

Масъул муҳаррир:

Абдурахмон Исоқов

Техник муҳаррир:

Ахрорбек Отахонов

Жамоатчилик кенгаши:

Абдуҳалим Эргашев

Бахтиёр Аминов

Боқижон Матбобоев

Дилмурод Куронов

Маҳмуд Ҳасанов

Мансур Хужаев

Сойибжон Ҳошимов

Анджон вилояти Матбуот ва ахборот бошқармаси томонидан 2016 йил 18 майда № 04-049 рақам билан руйхатга олинган

Нашр индекси: 170112

Нашр учун масъул: Р.Т.Шамсутдинов

Тахририят манзили: 170100, Андижон шаҳри Университет кучаси 129-уй.

Телефон: (99890) 253-26-32

Факс: (99874) 223-83-52.

Почта: vodiynoma@inbox.uz

Босишга рухсат этилди:

Қоғоз бичими 60x84 $\frac{1}{16}$ Босма тобоғи: 13,5

Офсет босма. Офсет қоғози

Адади: 1 400 дона.

Баҳоси келишилган нарҳда.

Чоп этилган мақолаларда билдирилган фикр-мулоҳазалар тахририят нуқтаи назарига мос келмаслиги мумкин. Келтирилган факт ва рақамларнинг аниқ ва ҳолислиги учун муаллиф жавобгар ҳисобланади.

Муқова дизайни ва оригинал макет

«Akademnashr NNM» МЧЖ томонидан тайёрланган

«Akademnashr NNM» МЧЖ босмаҳонасида чоп этилди.

Тошкент шаҳри Чилонзор тумани

20²-мавзев 42-уй

БУЮК БОБУРИЙЛАР САЛТАНАТИ ВА УНИНГ ЖАҲОН ТАМАДДУНИДАГИ ЎРНИ

Рустамбек Шамсутдинов, Музробжон Абдуллаев

Бобурнинг илк сиёсий-ҳарбий кураши.....2

ТАРИХШУНОСЛИК ВА МАНБАШУНОСЛИК

Бош муҳаррир минбари

Буюк ғалаба чизгилари.....12

ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ

Адолат Саитова

Фарғонанинг фатҳ этилиши ҳақида янги маълумотлар.....20

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ ВА СОВЕТ МУСТАМЛАКАЧИЛИГИ ДАВРИ

Наим Каримов

Исоққон Ибрат – советча қатағон қурбони24

Рустамбек Шамсутдинов

1916 йили водийдан олинган мардикорлар тақдирига доир.....31

9 МАЙ – ХОТИРА ВА ҚАДРЛАШ КУНИ

Рустамбек Шамсутдинов, Ахрорбек Отахонов

«Фронт ҳақиқати» саҳифаларида жанглар тафсилоти.....42

Одилжон Абдуқаҳҳоров, Беҳзод Қаҳҳоров

Ватан қаҳрамонлари.....49

ҲУЖЖАТЛАР ВА МАТЕРИАЛЛАР

Рустамбек Шамсутдинов, Одилжон Абдуқаҳҳоров

«Босмачилар» ҳужжатлар талқинида.....55

ЭСДАЛИКЛАР, РИВОЯТЛАР ВА ЁЗИШМАЛАР

Отрывки из воспоминаний Гафура Хайдарова.....64

Дурбек Мўминов

Миллий санъатимиз дарғаларидан бири.....67

МУНОЗАРА МИНБАРИ

Мирсодиқ Исоқов, Тўлқин Пўлатов

Тарих – ҳаёт ибрати71

Наим Каримов

Абдулла Қодирий ва Амир Умархоннинг канизи.....82

ТАРИХИЙ ШАХСЛАР

Рустамбек Шамсутдинов

Абдуллаев Ҳабиб Муҳамедович (1912 – 1962).....91

Шароф Рашидов таваллудининг 100 йиллигига.

Буюк инсон андижонликлар нигоҳида.....99

БОБУРНИНГ ИЛК СИЁСИЙ-ҲАРБИЙ КУРАШИ

Рустамбек Шамсутдинов.
Музробжон Абдуллаев

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Андижон вилояти сайловчилари билан бўлган учрашувдаги нутқида тарихга назар солинса ҳам, бугунги кун бўйича баҳо берилганда ҳам Андижон заминидан турли соҳалар бўйича буюк инсонлар етишиб чиққанини, миллат, эл-юрт тақдири учун қайгуриш, миллий гурур, ор-номус учун бел боглаб майдонга чиқиш Андижон аҳлига хос азалий одат эканини таъкидлаб, қуйидаги фикрларни айтиб ўтди: **«Мана, улуг аждодимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурни олайлик. Бу буюк зот ўн икки ёшидан бошлаб Темурийлар давлатини сақлаб қолиш учун ўзини ўтга ҳам, чўққа ҳам урди, ҳеч қандай душмандан ҳам, синовдан ҳам қўрқмади. Қирқ етти йиллик умри давомида бир зум ҳам ҳаловат билмасдан ўтди. Ўз авлодларига ватанга бўлган буюк муҳаббатни, эзгу фазилатларни мерос қилиб қолдирди».**¹

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг серқирра ҳаёт йўли, улкан мероси, айниқса, у асос солган салтанатнинг жаҳон тамаддунига қўшган ҳиссаси фахр ва ифтихор манбаига айланган. Юртбошимиз Ш.М.Мирзиёев Бобурнинг андижонликлар учун ниҳоятда қадрли ва мўътабар эканини таъкидлаган ҳолда 2017 йилни

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентлигига номзод Шавкат Мирзиёевнинг Андижон вилояти сайловчилар вакиллари билан учрашувдаги нутқи // Andijonpoma. 2016-yil 5-noyabr.

Андижон вилоятида «Заҳириддин Муҳаммад Бобур йили» деб эълон қилди ва шу муносабат билан Андижонда Бобур номи билан боглиқ бунёдкорлик ишлари ва қатор тадбирларни амалга ошириш йўл-йўриқлари белгилаб берилди.

Андижонда 2017 йилда амалга оширила-диган маданий-маърифий ишлар қаторида вилоятдаги олий ўқув юртлари, касб-ҳунар коллежлари, академик лицейлар ва умумтаълим мактабларида «Бобурийлар салтанати ва унинг жаҳон тамаддунида тутган ўрни» мавзуида ўқув курслари, суҳбатлар, учрашувлар бўлиб ўтмоқда. Шу муносабат билан журнал-имиз саҳифасида Андижоннинг буюк фарзанди Бобур асос солган салтанат ва унинг жаҳон тарихида тутган ўрни ҳақида туркум мақола-лар бериб боришни лозим билдик.

Амир Темур асос солган улкан салтанат XV аср охири – XVI аср бошларида чуқур инқирозни бошдан кечираётганди. Темурийзодаларнинг тахт учун ўзаро кураши салтанатни таназзул ёқасига олиб келди. Салтанат ич-ичидан емирила бошлади. Темур ҳаётлигида исён туғини кўтаришга журъат эта олмаган бир қатор давлат ҳукмдорлари пайтдан фойдаланиб ўз мустақиллигини эълон қилдилар.

Фақат Шоҳрух мирзо отаси асос солган салтанатнинг катта қисмини қирқ тўққиз йил давомида ўз қўли остида сақлаб туришга эришди. У отаси ўғитларига амал қилиб мамлакатни адолат билан бошқаришга интилди, ўз тасарруфидаги шаҳару қишлоқларни обод ва кўркем қилиш учун анчагина хайрли ишларни амалга

оширди, мамлакатда тинчлик ва осойишталик қарор топди. Илм-маърифат, санъатни юксак қадрлаган Шоҳрух мирзо даврида пойтахт Ҳирот маданият марказига айланди, оламга машҳур тарихий ва маданий ёдгорликлар қад кўтарди. Бироқ Шоҳрух мирзонинг қатъий ҳаракатлари ҳам бу салтанатни таназзулдан сақлаб қола олмади.

Темурий ҳукмдор Мирзо Улугбек ўз даврининг фозил, зукко кишиси сифатида шуҳрат қозонди. У кўпроқ шоҳлар шоҳи эмас, балки олимлар шоҳи сифатида машҳур бўлди. Мирзо Улугбек темурий ҳукмдорлар ичида мисли юлдуз каби порлади, мингдан зиёд юлдузлар туркумини чуқур ўрганди. Бироқ унинг ҳаёти фожиа билан тугади, ўғли Абдуллатиф томонидан қатл этилди.

Ундан сўнг Темурийлар давлатини тасарруф қилганлардан бири Абусаид мирзо бўлди. Самарқандни ўзига пойтахт қилган Абусаид мирзо (1455 – 1469) ўзининг юксак салоҳияти билан давлат тизгинини илкида қаттиқ тутди. Бироқ унинг вафоти олдидан ўз тасарруфидаги ерларни ўғилларига тақсимлаб бериши бусиз ҳам таназзулга юз тутган давлатнинг янада парчаланишига, шаҳзодалар ўртасида тожу тахт учун курашнинг авж олишига шароит яратди. Лекин бу ўринда Абусаид мирзони айблаш нотўғри бўларди. Чунки тақсимот бўлмаган тақдирда ҳам шаҳзодалар ўртасидаги тожу тахт учун кураш барибир юзага келиши тайин эди. Тақсимот шундай эди: катта ўғлига Самарқанд ва Бухоро теварагини, иккинчи ўғлига Ҳиндикуш билан Ҳисор тоғлари орасидаги бутун минтақани ўз ичига олган Бадахшонни, учинчи ўғли бўлган Умаршайх мирзога, яъни Бобурнинг отасига Фаргонани, тўртинчи ўғлига эса Кобул ва Ғазна минтақасини берган.

Бобур туғилиб вояга етган Фаргона музофотида унинг отаси Умаршайх мирзо ҳукмдорлик қиларди. Амир Темур наслдан бўлган бу зот кичик гавдали, соглом, жасур жангчи эди. Таъби шеърга мойил ва шатранж ўйнашга иштиёқли эди. У Самарқандда ҳукмдор бўлган акаси Султон Аҳмадга ва қайниси Маҳмудхонга қарши турли баҳоналар билан ҳужум қилар, тез-тез жанглари олиб бориб давлати ҳудудини

кенгайтиришга уринар, Самарқандни эгаллашни истар эди. Унинг бундай тажовузларидан зериккан қариндошлар бирлашиб Умаршайхга қарши зарба беришга қарор қилишган ва бу мақсадда Султон Аҳмад билан Маҳмудхон бирлашиб ҳаракат бошлаган. Худди шу пайтда – 1494 йил 9 июнда Умаршайх мирзо Ахси қўргонида жарга қулаб вафот этади. Бобур бу пайтда ўзи ҳоким бўлган Андижонда эди. Отасининг вафоти ҳақидаги хабарни фақат эртаси куни олгач дарҳол мулозимлари билан отланиб 60 километр узоқликда бўлган Ахсига бориш ва ички қалъани мустаҳкамлашга қарор қилади. Фақат бир неча беклар бу ҳаракат бошқаларни шубҳага солишини айтиб Бобурни фикридан қайтармоқчи бўладилар. Лекин Бобур ўз фикридан қайтмасдан Ахси қўргонига келади ва қалъадаги аҳолини ҳам ўзига итоат қилдириб, отаси ўрнига тахтга ўтиради.

1483 йил 14 февралда тугилган Бобур подшо бўлган пайтида 12 ёшда эди. Фаргонанинг тўртбеш мингдан ошмаган аскарлари билан ота мулкани муҳофаза қилишдек жуда мушкул бир вазифа ёш Бобур мирзо зиммасига тушган.

Хожа Аҳрор Валий «Заҳириддин Муҳаммад» деб берган исмни узун деб бу ёш шаҳзодани яқинлари қадимий ва тотемик туркий исм бўлган «Бобур» номи билан чақиришлари бежиз эмасди. У ёш бўлса ҳам, ҳақиқатан йўлбарс каби шижоатли эди. Бундан ташқари, ёнида зукко, тажрибали бувиси Эсон Давлатбегим, тақдири билан боглаган Ҳасан Яъқуб, Қосимбек қавчин, Али Дўст тағойи, Узун Ҳасан каби беклари бор эди. Шу сабабли шароитнинг ёмонлиги, душман қўшинларининг кўплиги ва таҳликали вазият ҳам Бобурни чўчитмади. Ўз замонасининг доно кишиси бўлган Хожа Мавлоно қозининг маслаҳати билан Андижон қалъасини мустаҳкамлаш, шаҳарни мудофаа этишга қарор қилинади. Шаҳарни ҳимояси учун бутун шаҳар аҳолиси жипслашди. Андижон енгилмас, мустаҳкам қалъа ҳолатига келтирилди.

Султон Аҳмад Самарқанддан ва Сирдарёнинг жанубидан ҳаракат қилиб Ўратепа, Хўжанд ва Маргилонни эгаллайди. Лашкар шиддат билан яқинлашмоқда эди. Қува яқинидаги ботқоқлик бўлган бир ирмоқни кечиб ўтиш чо-

гида кўприк бузилиб, аскарлар ва отларнинг бир қисми нобуд бўлади. Бунинг устига, қўшин орасида от ўлати тарқалиб, отлар қирила бошлайди, аскарлар орасида парокандалик кучаяди. Душман Андижон остоналарига яқинлашган маҳалда қўшиннинг руҳияти жуда тушиб кетганди. Шу боис Султон Аҳмад дарҳол жияни Бобурнинг таклифи билан сулҳга рози бўлди. У қўшини билан Самарқандга қайтиш йўлида Ўратепа яқинидаги Оксув мавзеида тўсатдан касалланиб вафот этди.

Мўғул хони Маҳмудхон, яъни Бобурнинг тоғаси Тошкентдан ҳаракат қилиб Ахсини қамал қилади. Ахси кўргони Наманган шаҳри яқинидаги бир тепалик устида бўлиб, чап томонидан Сирдарё оқиб ўтарди. Тик қоялар устида девор билан ўралган мустаҳкам қалъа бўлиб, уни забт этиш мушкул эди. Ахси мудофаачилари душманга қаттиқ қаршилиқ кўрсатадилар.

Султон Аҳмаднинг Бобур билан сулҳ тузиб ортга қайтиши ва йўлда вафот этиши Маҳмудхонни ҳам мушкул вазиятга солиб қўяди. Охири оқибат Маҳмудхон ҳам қамални тўхтатиб Тошкентга қайтишга мажбур бўлди.

Бу қийин давр ва кутилмаган воқеалар Бобурнинг хотирасида бир умр муҳрланиб қолди. У «Бобурнома»да: «Аллоҳнинг лутфи ишларимга доимо энг яхши ва энг масъуд бир тарзда марҳамат кўрсатди», – деб ёзган эди.

Урушнинг бу каби якуни ички низоларни ҳам тўхтатиб, Бобур ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва мавқеини юксалтириш имконини берди. Душман чекингач, Умаршайх мирзонинг барча яқинлари ва беклари Андижонга келадилар, халққа ош тортилади. Бобур отасининг тахтига ўтиргач ўзига яқин бекларга лавозим ва мартабалар тақсимлади. Жумладан, Андижон ҳокими ва эшик ихтиёри этиб Ҳасан Яъқуб, Ўшга Қосим қавчин, Ахсига Узун Ҳасан, Маргилонга эса Али Дўст тағойи ҳоким этиб тайинланди.²

Айни шу вақтларда Султон Маҳмудхоннинг Бобурни тахтдан тушириб, ўрнига Жаҳонгир мирзони қўйиш учун Ҳасан Яъқуб воситачилигида амалга оширмоқчи бўлган фитнаси Эсон

Давлатбегим ва Бобурга содиқ бекларнинг тадбиркорлиги билан чиппакка чиқди. Фитначи Ҳасан Яъқуб Самарқанд томон бош олиб кетади ва кўп ўтмай тунги жангларнинг бирида ҳалок бўлади.

Андижонда бир муддат осойишталик қарор топди. Исфарада Иброҳим Сорийнинг исёни бостирилди, Кошгардаги Абобакр мирзонинг ҳаракати ҳам тўхтатилди. Бу вақт ичида Хўжанд ҳам забт этилади. Фақат Бобурнинг катта руҳи кичик Фаргона давлатига қаноат қилмас, унинг қалбида ўз давлатини янада кенгайтириш, мустаҳкамлаш иштиёқи жўш урарди. Душманларнинг биргалашиб қилган ҳужуми даф этилганидан кейин у ташаббусни қўлга олди.

1496 йили Самарқанднинг янги ҳукмдори Бойсунгур мирзо Бухоро устига ҳужум қилиб муваффақиятсизликка учрайди. Бойсунгур подшолигидан кўп азоб чеккан Самарқанд пешволари Бобурга Самарқанд тахтини олишни таклиф этадилар. Бу таклиф бўйича Бобур Бухоро тахтида ўтирган Султон Али мирзо билан Самарқандга биргаликда юриш қилиш ҳақида битим тузиб, рамазон ойида Андижондан Самарқанд сари қўшин тортади. Айни вақтда, Султон Али мирзо ҳам Бухородан чиқиб, Хожа Казарун деган жойда Бобур билан учрашади ва улар бирлашиб Самарқандни қамал қилишга тутинадилар.

Қамал узоқ чўзилади. Қиш кириши билан Султон Али мирзо қамал чўзилиб кетганини баҳона қилиб Бухорога қайтиб кетади. Бобур Самарқанд қамалида қатъий туриб, қўшин қишлаши учун Хожа Деҳдор деган жойда қароргоҳ қуради. Бу орада Бойсунгур мирзога ёрдам учун Туркистондан Шайбонийхон қўшини билан келади ва Самарқанд яқинида лашкаргоҳ қуради. Бундан хабар топган Бобур қўшинни жамлаб Деҳдордан Самарқанд сари отланади. Шайбонийхон ҳам ўз қўшини билан Самарқанд остонасида манзил қуради.

Шайбонийхон Бобурга қарши жангни пайсалга солгани боис Бойсунгур мирзо унинг ёрдамидан умид узиб шаҳар дарвозаларини мустаҳкам беркитади. Шайбонийхон ўз қўшини билан Туркистонга қайтиб кетади. Бойсунгур мирзо қийин вазиятда қолгач Бобурнинг

² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома / П.Шамсиев, С.Мирзаев ва Э.Мано нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент: Шарқ, 2002. – Б.43.

ҳузурига таниқли амалдор ва олимларни юборади. Бир неча жанглардан сўнг икки томон ўзаро битимга келишади. Унга кўра, Бойсунгур Самарқандни Бобурга бериб, бутун бойлиги, яқинлари билан Ҳисори Шодмон ва Қундуз таърифга кетади, бунда унга ҳеч ким тўсқинлик қилмайди. Шундан сўнг Бобур Самарқандга кириб келади. 1497 йил ноябрь ойининг охирида шаҳарнинг улуг пешволари Бобурга пешвоз чиқиб катта ҳурмат билан кутиб оладилар ва Самарқанд тахтига ўтқазадилар.

Бойсунгур мирзо Қундузга келганда уни Хусравшоҳ катта ҳурмат билан кутиб олади. Аммо бу меҳмондўстлик узоққа чўзилмади, 1499 йил августда Хусравшоҳ Бойсунгур мирзони қийнаб қатл эттиради.

Бобур 16 ёшида Мовароуннаҳрнинг энг муҳим ва буюк шаҳри Самарқандни эгаллаган эди. Ички қалъанинг устида юксалган Кўксаройдан аждодларининг пойтахтини томоша қилар, бир неча чақиримдан кўриниб турадиган гўзал ёзувлар билан безатилган масжид ва мадрасаларни, рангин гиштлар ва мовий кошинлар билан безатилган мақбараларни, турли-туман тошлар билан қопланган Улугбек расадхонасини, хитой чинниси билан безатилган минорани чуқур ҳаяжон ичра кузатар эди. Фақат узоқ давом этган қамал сабабли шаҳарда озиқ-овқат ва ем тугаганди. Деҳқонлар экиш учун уруғлик топа олмаётган эдилар. Бу ҳолат Бобур кўшигидаги беклар ва аскарлар руҳиятига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Беклардан Узун Ҳасан Бобурнинг укаси Жаҳонгир мирзонинг онаси қабиласидан чиққан жасур аскарбоши эди. У Жаҳонгир мирзонинг тахтга ўтиришини истарди. Шу сабаб Бобурдан айрилиб фитна кўзгайди. Узун Ҳасан Бобурдан норози бўлган барча аскарларни тўплаб, Бобурнинг Самарқандда туриб қолганидан шикоят қилиб исён байрогини кўтарди. У Андижонга қайтиб шаҳарни қамал қилади. Бобур Самарқандда хасталаниб ёрдамга кела олмагани сабабли Андижон волийси Али Дўст тағойи шаҳарни Узун Ҳасанга топширишга мажбур бўлади.

Фитначилар Бобур Самарқандда вафот этгани ҳақида мишмиш тарқатиб, Фарғонада ҳокимият унинг укаси Жаҳонгир мирзога ўтишини

овоза қиладилар. Хўжа Мавлоно қози бу хабарга ишонмасдан қўл остидаги оз сонли аскар билан фитначиларга қаттиқ қаршилик кўрсатади. Охир-оқибат бир неча жойидан яраланиб асир олинади ва қатл қилинади. «Бобурнома»да бу фожиа қуйидагича тавсифланган: «Ўшул куни Андижондин бир киши бу хабарни келтурдиким, етти кун бундин бурун, ўшул шанбаким, биз Самарқандтин чиқибтурбиз, ўшул шанба Али Дўст тағойи Андижон қалъасини муҳолифларга берибтур. Тафсили будурким, Узун Ҳасаннинг навкариниким, менинг беҳузурлуғумда манга кўрсатиб ижозат бердилар, муҳолифлар Андижон кўргонини қабогонда бориб дебтурким, подшоҳнинг тили тутулуб эди, оззига пахта била сув томизадурлар деди. Ушбу таъриф қилгон йўсунлуқ бориб, Али Дўстнинг қошида онт ичиб айтибдур. Жакан дарвозасида Али Дўст эди. Бу сўздин бепой бўлуб, муҳолифларни илгаб аҳд шарт қилиб қалъани берди. Захирадин ва урушур кишидин кўргонда ҳеч камлик йўқ эди. Ғояташ ул мунофиқи намақҳаром мардакнинг номардлиги эди. Бу мазкур бўлгон сўзларни ўзига баҳонайи рост қилди. Андижонни олгондин сўнг менинг Хўжанд келганим эшитиб Хожа Мавлонайи Қозини арк дарвозасида осиб шаҳид қилдилар.

Хожа Мавлонайи Қозининг оти Абдуллодур. Бу от била машҳур бўлуб эди. Мозийга етар. Фарғона вилоятида бу табақа муқтадо ва шайхулисом ва қози бўла келгандурлар. Валийлигида менинг ҳеч шаким йўқдир. Қайси иш вилоятқа мундин яхшироқ далилдурким, аларга қасд қилгонлардин оз фурсатга осор ва аломат қолмади. Хожа Қози ажаб киши эди. Қўрқмоқ анда асло йўқ эди. Онча далер киши кўрулган эмас. Бу сифат ҳам валоят далилидур. Сойир эл ҳар неча баҳодур бўлса, андак дагдагаси ва таваҳҳуми бўлур. Хожада асло дагдага ва таваҳҳум йўқ эди. Хожанинг воқеасидин сўнг Хожага мансуб эллар мисли навкар ва чокар ва аймоқ ва аҳшомни тамом туттуруб талаттилар.

Менинг улуг онамни ва ўз опамни баъзи менинг била бўлгонларнинг кўчлари билан Хўжандга менинг қошимга йибордилар.

Андижон бўла Самарқандни иликдин бердук. Андижон ҳам иликдин чиқмиш эди. Бизга

«гофил аз инжо ронда ва аз онжо монда»³ дегандек бўлди. Бисёр шакк ва душвор келди. Не учунким то подшоҳ бўлуб эрдим, бу йўсунлуқ ранж ва машаққатни билмайдур эрдим».⁴

Бу вақтда Жаҳонгир мирзо 14 ёшда бўлиб, амалда ҳокимият Узун Ҳасан билан Аҳмад Танбал қўлига ўтади.

Бу орада Бобур согайиб, Андижонда юз берган воқеалардан хабар топади ва қаттиқ қайғуга тушади. Самарқандда Бобурнинг қўл остидаги беклар тамоман тарқалиб, ёнида фақат 200 тача аскар қолган эди, холос. Огир вазиятда қолган Бобур мирзо Самарқандни ташлаб чиқишга мажбур бўлади.

Самарқанддан чиқиб Хўжандга келади. Тошкент ҳукмдори, тоғаси Султон Маҳмудхонга ёрдам сўраб элчи юборади. Султон Маҳмудхон бу хабарни олиши биланоқ ўз қўшини билан йўлга чиқади. Тоға ва жиян Оҳангаронда учрашадилар. Бирлашган қўшин Кандир довонидан ўтиб, исёнчиларни жазолаш учун Хуррамсаройда (ҳозирги Ғурумсарой) тўхтаб лашкаргоҳ қурадилар. Султон Маҳмудхон ҳузурига Жаҳонгир мирзо номидан кўплаб совга-саломлар билан элчилар келади, келишув сулҳи ҳақида музокара бўлади. Аҳмад Танбалнинг укаси Бек Телба ва Хожа Абулмакорим турли воситаларни ишга солиб анча кўнгилчан Султон Маҳмудхонни сулҳ тузишга кўндирадилар. Натижада Самарқанд Бобур мирзо тасарруфида, Фаргона тахти эса Жаҳонгир мирзо қўлида қолишлигига келишилади.

Жаҳонгир мирзо элчилари мақсадга эришгач Андижонга қайтиб келадилар. Улар билан бирга Бек Телба ҳам акаси Аҳмад Танбал билан кўришиш учун Фаргонага йўл олади. Султон Маҳмудхон эса Тошкентга қайтади. Бобур мирзо Султон Маҳмудхондан ёрдам олиш маҳоллигини тушуниб ундан ажралиб Хўжандга келади. У бу ерда Султон Али мирзо Бухоро қўшинлари билан келиб Самарқандни эгаллаганлиги ҳақидаги хабарни эшитади. Бобур Тошкент хони Султон Маҳмудхон номидан Ўратепани бошқараётган Муҳаммад Ҳусайнга чопар юборади ва

ундан қўшинларни ҳар икки томондан ҳаракат қилишлари учун йўл очиб беришини сўрайди. Бобурнинг ўзи ҳам Самарқандни эгаллаш учун чопар ортидан йўлга чиқади. Пешагор қалъасида тўхтади, маълум вақт шу жойда яшайди, қўшинларини ҳар тарафга йўналтириб туради, бироқ галабага эриша олмайди. Бу орада киши кириб келади, Пешагор қалъасида озиқ-овқат захираси қишлоқ учун етарли эмасди, қалъага барча ҳарбийлар сигмас эди. Бу аҳволни билган Бобур ҳарбий қўшин ва отларни озиқ-овқат, беда, галла билан таъминлаш мақсадида Ўратепа ва Хўжанд атрофидаги қишлоқ, яйлов, ўтлоқларни топиб ўша жойларда яшай бошлади. Ўша кунлари Бобур ниҳоятда огир қийинчиликларни бошдан ўтказади. У кўп куч сарфлаб мамлакатда ҳокимиятни ўз қўлида тўплаш учун ҳаракат қилди. Бироқ Самарқандни эгаллай олмади, Андижон эса қўлдан кетди.

Бу орада бахтли тасодиф юз бериб, Фаргонанинг айрим амирлари Бобур ҳузурига бирин-кетин чопарлар юбориб унинг Фаргонага қайтишини илтимос қиладилар. «Агар биз бирон нарсада айблансак ҳам, бизнинг айбларимизни кечирим сувлари билан ювиб ташланг ва вилоятга юриш қилиб келинг. Бизлар эса иложимиз борича сизга хизмат қиламиз ва ўз айбларимизни ювиб ташлашга интиламиз», – дейилади таклифларнинг бирида. Бундан руҳланган Бобур дарҳол Маргилон сари отланди. Бир куннинг ўзида 34 фарсах (252 км) масофадаги йўлни босиб Маргилонга етиб келди. У билан бирга 240 нафар аскар бор эди, холос.

Маргилон ҳукмдори Али Дўст тағойи Бобурни иззат-иқром билан кутиб олади. Бундан хабар топган Жаҳонгир мирзо катта қўшин билан Андижондан чиқиб Маргилонга 1 фарсах (7 – 8 км) масофадаги Сафон қишлоғида тўхтади. Бобур ҳам қўшини билан Маргилондан чиқиб жангга киришади. Икки ўртадаги жангда Бобур зафар кучади, Жаҳонгир мирзо қолган қўшини билан Андижонга қайтади. Андижон аҳолиси шаҳар дарвозаларини беркитиб Жаҳонгир мирзони қалъага қўймайди. Бундан хабардор бўлган Бобур қўшинини жамлаб зудлик билан Андижонга келади. Жаҳонгир мирзо ва Аҳмад Танбал Ўшга қайтади, Узун Ҳасан эса бир гуруҳ

³ «Гофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган» (аро йўлда сарсон бўлиб қолиш ҳақида киноя).

⁴ Бобурнома. – Б.63 – 64.

фитначилар билан Ахсига қочади. Андижон аҳолиси Бобур мирзони шод-хуррамлик билан қарши олади. Шу тариқа 1499 йил июль ойи охирида Бобур ота юртини такрор қўлга киритди.

Бобур бир қатор қалъаларни эгаллаб, Фаргонанинг энг йирик қалъаси бўлган Ахсига қўшин тортиб боради. Бундан хабар топган Узун Ҳасан қаршилик кўрсатиш бефойдалигини англаб қалъани жангсиз топшириш эвазига ўзи ва яқинларига омонлик тилайди. У Бобур ҳузурига келиб, шармандаларча Бобур оёғи остидаги гиламни ўпади. Бобур унга ўз яқинлари билан Қундузга кетиш учун имкон беради. Бобур Ахси ва Косонда бир неча кун бўлиб, бу ердаги ишларни йўлга қўйганидан кейин Андижонга қайтади.

Жаҳонгир мирзо ва Аҳмад Танбал Ўшга келганларида аҳоли уларни шаҳарга қўймаганлиги боис, улар Ўзган қалъасидан паноҳ топадилар. Улар Ўзгандан Тошкент хони Султон Маҳмудхонга ёрдам кўрсатишини сўраб элчи юборадилар. Султон Маҳмудхон ўғли Султон Муҳаммад Хоника ва Аҳмад Танбалнинг тоғаси Аҳмадбек бошчилигидаги 6 минг кишилик мўгул қўшинини Жаҳонгир мирзога ёрдам учун юборади. Ёрдамчи кучлар келгач, Жаҳонгир мирзо ва Аҳмад Танбал Ўзган қалъасидан чиқиб Бобурга қарши урушга тайёрланади. Аҳмад Танбалнинг фитначилиги, макр-ҳийласи туфайли бир неча ой давомида икки ака-ука ўртасида ҳокимият учун жанжал ва нифоқлар ҳукм сурди. Ниҳоят, уламо ва мутафаккир олимлар Қуръони каримдаги «Тинч йўл билан ҳал қилиш яхшироқдир» деган оятга асосланиб бу икки ога-ини ўртасида келишув ўрнатишга муваффақ бўлдилар. Битимга мувофиқ Сирдарёнинг жанубий соҳили, гарбда Хўжандгача, шарқда Кошгаргача бўлган ҳудудлар Бобур мирзо тасарруфига, гарбда Кандир довонидан Кетмонтепа тоғлари бўйларигача бўлган ҳудудлар Жаҳонгир мирзо тасарруфига ўтди. Сирдарё икки ўртада чегара этиб белгиланди. Баҳорга чиқиб ака-ука Самарқандга юриш қилиши, агар Самарқанд қўлга киритилгудек бўлса, у Бобурга берилиши, Фаргона мулки эса Жаҳонгир тасарруфига ўтишига келишилди. Бу битим 1499 йил октябрь ойида имзоланган. Шу кунларда Бобур Андижонда

Султон Аҳмаднинг қизи Ойшабегимга уйлантирилади.

Самарқанд ҳукмдори Султон Али мирзо билан Самарқанднинг кўзга кўринган амалдорлари ўртасида ихтилоф юзага келиб, у кун сайин кучайиб борди. Бу ҳол теурий шахзодалар ўртасида Самарқанд тахти учун низоларни авж олдирди. Бундан фойдаланган Шайбонийхон 1497 – 1499 йилларда Самарқандга ҳужум уюштириб уни икки марта қамал қилди. 1500 йилнинг 28 июнида Самарқанднинг улуғ пешволари Муҳаммад Мазидбек тархонни вакил қилиб бир неча мулозимларни Андижонга, Бобур мирзо ҳузурига юборадилар. Улар Бобур мирзога Самарқандга юриш қилиб тахтни эгаллашни таклиф этадилар. Аммо Фаргона мулки ака-ука ўртасида бўлиб олинганидан кейин ҳам вазият анча кескин эди. Бобур амалдорлари ва маслаҳатчилари билан Самарқандга юриш қилиш масаласида машварат ўтказди ва унда Самарқандга юриш бошлашга қарор қилинди. Ҳарбий мулозимлар қўшин тўплайдилар ва Бобур бошчилигида Самарқанд сари йўл олинади. Самарқандга яқинлашганда Шайбонийхон катта куч билан Бухорони босиб олиб, Самарқандга юриш қилаётганидан хабар топган Бобур йўлни ўзгартириб Кеш томонга бурилади. Чунки Бобурга ёрдам кўрсатмоқчи бўлган бекларнинг асосий кучлари шу ерда эди. У Кешда 14 кун бўлади. Бу орада Самарқанд ҳукмдори Султон Али мирзонинг онаси Зухрабегим Шайбонийхонга махфий хабар юбориб, агар уни хотинликка олиб, Султон Али мирзони ўгил сифатида қабул қилса, шаҳар жангсиз топширилишини маълум қилади. Шайбонийхон бу хотин таклифига рози бўлиб Самарқандни осонлик билан эгаллайди. Шайбонийхон Самарқандни эгаллагач ваъдасида турмасдан Султон Али мирзони қатл эттиради.

Бухоро ва Самарқанд Шайбонийхон қўлига ўтганини билган Бобур Кешдан Ҳисор томон юради. Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари ҳам унга эргашадилар. Улар Фан, Кештут қўргонлари орқали минг машақатлар билан Кўҳак (Зарафшон) дарёси соҳилига тушадилар. Бу ерда бир муддат бўлиб, Самарқанддан 60 км масофадаги Сафидак қалъасига

келишади. Бу ерда қўшин ва отлар дам олади. Бобур ҳам йўл азобидан қутулиб бир оз ҳордиқ чиқаради. Шу кунларда хабар келадики, Самарқандни осонлик билан эгаллаган Шайбонийхон пойтахтда озгина қўшин қолдириб, ўзи янги ҳудудларни истило қилишга киришган.

Бу хабардан кейин тонг-саҳарда Самарқанд яқинига етиб келинади. Бобурнинг буйруғи билан бир қисм қўшин нарвон ва аргамчилар ёрдамида тунда қалъага шовқинсиз кириб шаҳар дарвозасини эгаллашга муваффақ бўлди. Улар дарвозаларни очиб бергач, Бобурнинг асосий кучлари шаҳарга кириб боради. Бу воқеадан хабар топган шаҳар аҳолиси Бобур мирзони қўллаб-қувватлаб ёрдам қўлини чўзади, уларнинг кўмагида Шайбонийхон шаҳарни мудофаа қилиш учун қолдирган қўшин тамоман қириб ташланади.

Эртаси кун пешиндан кейин шаҳарнинг кўза кўринган уламолари Бобурни галаба билан қутлаб, унинг хизматига тайёр эканликларини изҳор қиладилар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Оҳанин дарвозасидан кириб келиб Самарқанд тахтини эгаллайди. Самарқанд аҳли Бобурни галаба билан олқишлайдилар. Шаҳарнинг қўлдан кетгани ва фурсатнинг ўтганини кўрган Шайбонийхон Бухорога чекинади.

Шу кунларда Андижондан Бобурнинг онаси ва бошқа яқинлари Самарқандга келдилар. Бу ҳақда «Бобурнома»да шундай сатрлар бор: «Менинг волидаларим ва кўч ва уруғларим мен Андижондин чиқгандин сўнгра юз ташвиш ва машаққатлар билан Ўратепа келиб эдилар, киши йибориб Самарқандга келтурдук. Ўшул неча кунда Султон Аҳмад мирзонинг қизи Ойиша Султонбегимдинким, аввал менинг ақди никоҳимга кирган бу эди, бир қиз бўлди. Фаҳрунсога мавсум бўлди. Менинг тўнгуч фарзандим бу эди, ул тарихда мен ўн тўққуз ёшта эдим. Ўшул бир ой-қирқ кунда-ўқ Тенгри раҳматиға борди».⁵

Самарқанд фатҳидан кейин Бобур яқин атроф туманларга элчи ва тавочиларни юбориб, уларни ўз қарамоғига олиш ҳақида хабар йўллайди. Айрим туманлардан уни қўллаб-қувватлаш ҳақида жавоблар келади. Шу кунларда

Хиротдан Мир Алишер Навоийнинг Бобур мирзони Самарқанд фатҳи билан қутлаган мактуби ҳам келади.

1501 йил кишини Бобур тинч ўтказди. Баҳорда Шайбонийхон Марвдан чиқиб Қоракўлни эгаллайди, унинг қўшинлари Дабусия қалъасини қамал қилади. Бобур лашкар йигиб чора кўргунча Шайбонийхон бу ерни ҳам забт этади. Бобур хавф яқинлигини пайқаб зудлик билан қўшин тўплашга киришади. Шаввол ойида Бобур Сарипулда Шайбонийхон билан жанг қилди. Бобур қўшинида Иброҳим Сору, Иброҳим Жоний, Абулқосим Кўхбур, Муҳаммад Мазид тархон, Султон Ҳусайн Аргун, Қаро Барлос, Пир Аҳмад, Хожа Ҳусайн, Қосимбек каби беклар бор эди. Шайбонийхон қўшинига Маҳмуд султон, Жонибек султон, Темур султон, Ҳамза султон, Маҳдий султон каби лашкарбошилар бошчилик қиладилар. Шайбонийхон жангда тўлғама усулини қўллаб Бобур қўшинини мағлуб этади. Бобур оз сонли қўшини билан Самарқандга қайтади.

Самарқандда қўшин бошлиқлари билан бўлган кенгашда Шайбонийхонга қарши урушни давом эттириш борасида яқдиллик бўлмади. Айрим беклар ўз қўшини билан Самарқандни ташлаб кетади, Бобур ёнида бир нечагина содиқ беклар қолади, холос. Улар билан ҳамжиҳатликда шаҳар мудофаага тайёрланди, бу ишга шаҳар аҳолиси ҳам катта ҳисса қўшади.

Шайбонийхон катта қўшин билан келиб Самарқандни қамал қилади. Икки ўртада бир неча бор тўқнашувлар бўлди. Қамал кунларининг бирида Шайбонийхоннинг бир қисм қўшинлари Шайхзода дарвозаси ёнида пайдо бўлгач, мудофаачилар бутун эътиборни уларга қарши қаратади. Гозуристон ва Сўзангарон дарвозаларидаги мудофаа бўшашганидан фойдаланган Шайбонийхоннинг асосий қўшини бу дарвозалар орасида баланд нарвонлар ёрдамида девордан ошиб мудофаани ёришга муваффақ бўлади. Бобурнинг ёрдамчи кучлари билан душман аранг бартараф этилади.

Қамал чўзилиб, шаҳарда озиқ-овқат танқислиги юзага келди. Оч қолган аҳоли ит ва эшак гўштини ҳам ейишга мажбур бўлди. Қамал кунларида мудофаачилар отларни дарахт япроғи билан боқадилар. Бу ҳам тамом бўлгач, қуриган

⁵ Бобурнома. – Б.81.

ёгочни рандалаб, пайраҳасини сувга ивитиб отларга едирадилар.

Қамал арафасида Бобур муносиб совгалар билан ўз элчисини Ҳиротга – Султон Ҳусайн Бойқарога юборган эди. Мақтубда агар Султон Ҳусайн Бойқаро ёрдам учун ўз ўғилларидан бири қўмондонлигида қўшин юборса, Шайбонийхондек кучли душман бартараф этилиши айтилганди. Аммо бу илтимосга Ҳиротда бефарқлик билан қаралди. Чунки бу пайтда Ҳусайн Бойқаро давлати ҳам ўз бошидан чуқур бўҳронни кечириётган ва унинг ҳукмронлиги инқироз ёқасида эди. Шу боисми, Бобур элчисига аниқ жавоб берилмади. Бобур ёрдам сўраган Тошкентдаги тоғаси Султон Маҳмудхондан ҳам мавҳум жавоб келади. Огир вазиятда қолган Бобур ададсиз надоматлар чекди. Бу хусусда шундай ёзади: «Бурунгилар дебетурларким, қўргон беркитмакликка бош керак, икки қўл керак, икки бут керак: бош сардор бўлгай. Икки қўл икки тарафтин келур – кўмак ва мадад бўлгай. Икки бут қўргоннинг суйи била захираси бўлгай. Биз бу атроф ва жавонибадгилардин кўмак ва мадад кўз тутарбиз, булар худ ҳар қайси бир ўзга хаёлда».⁶

Огир қамал кунларида Шайбонийхондан сулҳ таклифи келади. Таклифда Бобур Самарқандни жангсиз топширса, унга ва барча яқинларига омонлик берилиши айтилганди. Сулҳ шартларидан бири сифатида Шайбонийхон Бобурнинг опаси Хонзодабегимни хотинликка сўраганди. Бобур Самарқанд аҳолисининг қамалдан чексиз уқубат тортганини эътиборга олган ҳолда бу шартга кўнишга мажбур бўлади.

Бобур ёнида оз сонли навқарлари билан Самарқанддан чиқиб, Жиззахга келади. Бу ерда уч-тўрт кун бўлиб, ҳордиқ чиқаргач Ўратепа томон юрилади. Ўратепада Муҳаммад Ҳусайн мирзо ҳоким бўлиб, Бобур ундан 1502 йил қишини ўтказиш учун Даҳқат кентини сўраб олади. Бобур оиласи ва яқинларини Даҳқатга жойлаб, Тошкентга, тоғаси ҳузурига боради. Лекин бу сафар ҳам Султон Маҳмудхондан тайинли иш чиқмади.

Қиш ўрталарида Шайбонийхон музлаган Сирдарёдан ўтиб, Шоҳрухия билан Пскентга

босқин уюштиради. Бобур аскарлари озлигига қарамай, зудлик билан Пскент томон юради. Улар етиб келганларида Шайбонийхон қайтиб кетган эди. Бобур Пскентда бўлган кунларида унинг энг яқин кишиси, огир кунларда ҳамиша ёнида турган Нўён кўкалдош фитна оқибатида вафот этади. Бу фожиадан Бобур қаттиқ изтироб чекади.

1502 йил ёзида Шайбонийхоннинг Ўратепага юриш бошлагани хабари келиб, Бобур Масчо тоғлари томон кетади. Бу ерда бир муддат бўлгач ночор қолиб Тошкентга боришга мажбур бўлади. Яқин кишиси Қосимбек қавчин Бобурдан айрилиб, яқинлари ва навқарлари билан Ҳисорга кетади. Бобур Тошкентда бўлган кунларда Аҳмад Танбал Андижондан қўшин билан Ўратепага келади. Унга қарши Маҳмудхон Бобур бошчилигида бир қисм қўшин юборади. Икки ўртада кичик тўқнашув бўлиб ўтади. Шу кунларда Бобур қўл остидаги бекларидан Хонқули Баёнқули, Султон Муҳаммад Вайс, Аҳмад Қосим кўҳбур Аҳмад Танбал томонига ўтиб кетади.

Огир вазиятда қолган Бобур Хитойга ҳижрат қилишни режалар экан, кичик тоғаси Султон Аҳмадхондан хабар келди ва унга ҳурмат кўрсатилди. Балхашдан Турфонгача бўлган катта ҳудуднинг ҳукмдори бўлган бу зот ҳассос қалб соҳиби эди. У деярли бутун Мовароуннаҳрни босиб олган ва 50 минг кишилик қўшин билан ҳаракатланаётган Шайбонийхонга қарши жанг қилиш тарфдори эди. У бу борада иқтидорли жияни Бобурдан фойдаланишга қарор қилганди.

Шайбонийхон Самарқандни қамал қилиб турган кунларда Аҳмад Танбал Андижонда яна фитна бошлаб, макр-ҳийла билан тахтга Жаҳонгир мирзонинг укаси, Умаршайхнинг учинчи ўғли, ҳали ёш бола бўлган Муҳаммад Носирни ўтқазган эди. Чорасиз қолган Жаҳонгир мирзо ҳам Тошкентга келишга мажбур бўлганди.

Султон Маҳмудхон билан Султон Аҳмадхон Фаргонани фитначилар қўлидан озод қилиб, уни ўз эгалари бўлмиш Бобур мирзо ва Жаҳонгир мирзога қайтаришга қарор қиладилар. Шу мақсадда 30 минг кишилик қўшин билан Фар-

⁶ Бобурнома. – Б.85.

гонага йўл олинади. Аҳмад Танбал ҳам кўшин жамлаб Ахсига келади. Хонлар кенгаш ўтказиб, бир қисм кўшинни Бобур ихтиёрига берадилар. Бобур Сирдарёни кечиб ўтиб, Ўш ва Ўзган томон юриши ҳамда душманга орқа томондан зарба бериши лозим эди. Бобур Сакон деган жойдан Сирдарёни кечиб ўтиб, Қўқон, Қува орқали Ўшга етиб келади. Ўш қалъаси осонлик билан эгалланади. Аҳмад Танбалдан безор бўлган Ўзган аҳолиси ҳам Бобур мирзо ихтиёрига кўшилади. Бир неча кун ичида Маргилон ҳам Бобур тасарруфига ўтди. Қўлга киритилмаган биргина Андижон қолган эди. Андижон аҳолиси ҳам Бобурнинг келишидан умидвор, унга тарафдор эди.

Аҳмад Танбал Андижон қалъасига бошлиқ қилиб кичик укаси Султон Муҳаммад Гулбекни қолдирганди. Бобур беш юздан ортиқроқ кўшини билан Андижоннинг жанубидаги Хокон кенти томондан келиб шаҳарга ҳужум қилади. Қисқа тўқнашувдан кейин Султон Муҳаммад Гулбек кўшини Андижон қалъасига чекинади. Қоронги тушиб қолгани боис Бобур уларни таъқиб этмайди.

Кечга яқин Аҳмад Танбалнинг Андижонга қайтаётгани хабари келади. Бобур тунаш учун кўшини билан Работи Рўзақ кентигаги бир ялангликка қайтади. Тун ярмида душман босди деган ваҳима бошланиб, Бобурнинг кўшини тарқаб кетади. Бобур Аҳмад Танбал ва унинг юз чоғлик навқари қаршисида фақат уч навқари билан қолади. Тенгсиз жангда Бобур яраланиб, Ўш томон қочишга мажбур бўлади.

Султон Маҳмудхон билан Султон Аҳмадхон Аҳмад Танбални Ахсидан таъқиб қилиб Андижон яқинига келганда Бобур улар ёнига қайтади. Султон Маҳмудхон Андижон қўлга киритилса, бутун Фаргона Султон Аҳмадга берилиши, Бобур эса вақтинча Ахсини бошқариб туриши, пайти келиб Самарқанд Шайбонийхондан қайтариб олинганда у Бобур тасарруфига берилишини айтади. Бобурнинг бунга кўнишдан бошқа чораси йўқ эди.

Бир неча кундан кейин хонлар Аюб бекчик, Жон Ҳасан ва Саригбош мирзо бошчилигидаги 20 мингдан ортиқ кўшинни Ахси ишголи учун юборади. Улар билан 2 минг кўшинга бош қи-

либ Бобур ҳам юборилади. Ахсида Аҳмад Танбалнинг укаси Шайх Боязид, Косонда Шохбоз қорлуқ қалъани муҳофаза қилмоқда эди. Мўгул кўшини Шохбоз қорлуқ томонидан қамал қилинаётган Новқат қалъаси томон юради. Лекин айтарли уруш бўлмасдан Шохбоз Косонга чекинди. Мўгул кўшини Новқатда турган маҳалда Ахсига тобе Поп қалъасидан Бобурни чорлаб хабар келади. Бобур Попга зудлик билан Саййид Қосимни аскарлари билан жўнатади ва Поп жангсиз эгалланади.

Бу пайтда хонлар Андижон қамали билан машгул эди. Поп кўргони жангсиз эгаллангандан кўп ўтмай Бобур Ахси кўргонини ҳам эгаллашга муваффақ бўлади. Лекин шу кунларда Аҳмад Танбал ёрдам сўраб чопар юборган Шайбонийхоннинг Фаргонага келаётганлиги ҳақида хабар келади. Буни эшитган хонлар Андижон қамалини тўхтатадилар.

Фаргонадаги айрим туман ва кўргонларни эгаллаган мўгул кўшини бу ердаги тинч аҳолини талаб, уларга кўп озор етказган эди. Мўгулларнинг чекинаётганини кўрган Ўш ва Маргилон халқи мўгулларни шаҳардан қувиб кўпини ўлдиради. Султон Маҳмудхон билан Султон Аҳмадхон кўшини Маргилон ва Конибодом орқали Хўжандга, ундан Тошкентга қайтади. Улар чекиниши билан Маргилон Аҳмад Танбал томонидан эгалланди. Икки-уч кун ўтиб Танбалнинг 2-3 минг кишилиқ кўшини Ахсига келади. Ахсини эгаллаб турган Бобурнинг юз чоғлик аскарлари бор эди, холос. Аҳмад Танбал Маргилонни эгаллаган кунларда у ердан Бобурнинг иниси Жаҳонгир мирзо ҳам Бобур ёнига келганди. Бобур Аҳмад Танбалнинг қамалига дош бера олмай Ахсини ташлаб чиқади. У Ахсидан икки шаръий масофадаги Санг деган мавзегга келганида ёнида ўзи билан 7 навқари бор эди. Уларни таъқиб этган 30 га яқин душман отиқлари кўрингач, таъқибдан қутулиш учун қоча бошлайдилар. Таъқиб кучайиб охири Бобур ўзи ёлғиз қолди. Қамалдан чиқиш вақтида Бобурнинг укалари Жаҳонгир мирзо билан Носир мирзо душман қўлига тушган.

Бобур Говасой тоғларида сарсон юрган кунларнинг бирида Аҳмад Танбал таъқибчилари унга етиб олади. Булар Бобурни тутиб келиш-

га юборилган Юсуф доруға бошлиқ навкарлар эди. Бобур, бир форсча газалда айтилганидек, «агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, қалбларни тутган бу қаср барибир тарк қилинажакдир» деган ўй билан ўлимни бўйнига олади. Худди шу маҳал тасодиф билан Бобурнинг содиқ навкарларидан йигирма чоғлик киши Қутлуг Муҳаммад барлос ва Бобо Паргарий бошчилигида етиб келадилар ҳамда Бобурни қутқарадилар. Бобур бу навкарлари билан Андижонга қайтади. 1502 йил қишини Андижонда тогаларининг ёнида ўтказган Бобур қиш мавсуми сабабли уруш ҳаракатлари олиб бора олмади.

Бу пайтга келиб Шайбонийхон анча фаоллашган, қўл остидаги 30 минг кишилиқ қўшин билан ҳарбий ҳаракатлар олиб борарди. У 1503 йил бошларида Фаргона водийси ҳудудларига юриш қилиб Хўжанд ва Ўратепани эгаллайди. Шайбонийхон Конибодом ва Қўқонда мўғул хонлари Султон Маҳмудхон ва Султон Аҳмадхон қўшинларига қақшатқич зарба беради, хонларнинг ўзи асир олинади. Бу жангларда Аҳмад Танбал Шайбонийхонга иттифоқчи бўлиб ҳарбий ҳаракатларда қатнашди. Бу хизматлари эвазига Аҳмад Танбал Андижонга, укаси Шайх Боязид Ахсига, акаси Бек Телба Маргилонга ҳоким этиб тайинланади. Лекин Аҳмад Танбал билан Шайбонийхоннинг иттифоқчилиги узоққа чўзилмади. Шайбонийхоннинг Балхга кетганидан фойдаланган Танбал Фаргонада мустақил сиёсат юритиб, Шайбонийхонга қарши қўшин тўплашга киришади. У Шайбонийхонга қарши кучларни жамлаб Тошкентга юриш қилади. Бундан хабар топган Шайбонийхон зудлик билан ортга қайтади. Аҳмад Танбал буни эшитиб Тошкентдан Фаргонага қочади.

Шайбонийхон Тошкентга келгач қўл остидаги қўшинларни бирлаштириб 1504 йилнинг апрель ойида Фаргонага – Аҳмад Танбалга қарши юриш бошлади. Бирин-кетин Фаргона водийсидаги қўргонларни эгаллаб, май ойида Андижонни қамал қилади. Қамал икки ойга чўзилиб, шаҳарда озиқ-овқат танқислиги бошланади. Норозилик авж олиб, шаҳарда Аҳмад Танбалга қарши кучлар пайдо бўлади. Ниҳоят, 1504 йил июль ойи ўрталарида Шайбонийхон

Андижон қалъасига шиддатли ҳужум бошлаб шаҳарни забт этади. Шаҳар эгаллангач, аҳолининг кўпчилиги қиргин қилинади. Аҳмад Танбал укалари билан бирга асир олиниб қатл этилади. Шайбонийхон Андижонга Жонибек султонни ҳоким қилиб тайинлаб, ўзи навбатдаги юришларга тайёргарлик кўриш учун Самарқандга қайтади.

Мўғул хонлари Шайбонийхон томонидан мағлуб этилганидан кейин Бобур оиласи ва 300 чоғлик яқинлари билан Фаргонани тарк этиб Илоқ яйловига келади. Бобур бу ерда ҳамма нарсадан маҳрум, лекин хавфсиз эди. Бу ерда роса бир йил яшайди. Шундан сўнг Ҳиротга боради ва Хуросон ҳукмдори Ҳусайн Бойқаронинг ҳузурда бўлади. Сўнгра Хусравшоҳ ҳукми остидаги Ҳисор ва Қундуз ўлкаларига келади. Бу пайтда Ҳусайн Бойқаро Шайбонийхоннинг қанчалик хавфли душман эканлигини англаб етган эди. У икки йил аввал Шайбонийхон Самарқандни қамал қилганида Бобурга ёрдам бермаганди. 1503 йили эса Шайбонийхоннинг қудрати янада ошишининг олдини олиш учун бир қанча тадбирлар кўрди. Бу тадбирлар ичида Хусравшоҳ ва Бобурга тегишли вазифалар ҳам бор эди. Бобур бу вазифани бажонидил қабул қилди. Аммо Шайбонийхон Хусравшоҳга ҳужум қилганида Хусравшоҳ қўшини ҳеч қандай қаршилиқ кўрсатмасдан чекинади ва бир қисм аскарлари Шайбонийхон томонига ўтиб кетади. Қўшиннинг бир қисми эса Бобур мирзога келиб қўшилади ва Бобур бир неча минг кишилиқ қўшинга эга бўлади.

Қўл остида етарлича қўшинга эга бўлган Бобур Ҳиндикуш тоғининг жанубидан ошиб ўтиб Кобулни эгаллади. Бу ер расман Абдураззоқ мирзонинг мулки саналиб, аслида, Кобул ҳукмдори Муқимбек Аргун эди. Бобурнинг ҳужуми натижасида Абдураззоқ мирзо ва Муқимбек Аргун Кобулни ташлаб Қандаҳорга чекинадилар. Шундай қилиб, Кобул ва Ғазна вилоятларини қўлга киритган Бобур 1504 йилда Ҳиндикуш тоғи билан ўралган бир ўлка ҳукмдори бўлди.

(Давоми келгуси сонларда)

БУЮК ҒАЛАБА ЧИЗГИЛАРИ

БОШ МУҲАРРИР МИНБАРИ

Иккинчи жаҳон урушига қандай қаралмасин, бу уруш қайси зоя остида ва кимнинг изми билан олиб борилган бўлмасин, ўз ватани, эл-юртининг ёруғ келажаги, бегубор осмони учун жанг майдонларида ҳалок бўлганларни, ўз умрларини бевақт хазон қилган инсонларни доимо ёдда сақлаймиз.

Бу аччиқ, лекин оддий ҳақиқатни унутишига ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ ва бунга йўл ҳам бермаймиз.

Уруш йиллари – Ўзбекистон тарихининг узвий бир қисми. Биз тарихимиздан бирор саҳифани ҳам олиб ташламаймиз. Бу тарих – бизники, уни унутишига ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Ўша қийин кезларда халқимиз бошқа халқлар билан бир қаторда туриб фашизм балосини даф этишига муносиб ва салмоқли ҳисса қўшганини ҳар доим катта фахр ва гурур билан айтамыз, намоён қиламыз.¹

**Ўзбекистон Республикаси биринчи
Президенти ИСЛОМ КАРИМОВ**

Инсон, миллат ва халқ тарихий хотира туйғуси билан барҳаётдир. Хотира кечаги ўтмишни, аجدодлар ўғитини, миллий меросимизни англашиб турувчи муқаддас китоб зарварақларидек ҳаётимизни ёритиб туради. Қадр инсонни юксакликка кўтарди, унинг фаолиятига, орзу-интилишларига, мақсад-маслакларига олижаноблик бағишлайди.

Букилмас ирода ва жасорат намунасини амалда намоён этиб, ўз ҳаётини азиз Ватанимизнинг ҳар томонлама равнақ топиши, бугунги тинч ва осойишта кунлар учун жонини фидо қилган аجدодларнинг муқаддас хотирасини ёд этиб, эзгу ишларини давом эттириш, сафимизда юрган кексаларни эъзозлаш – одамийликнинг энг олий мезони ва бизга тинчлик, омонлик керак деб яшайдиган бағрикенг ва олижаноб халқимизга хос азалий қадриятдир.²

**Ўзбекистон Республикаси Президенти
ШАВКАТ МИРЗИЁЕВ**

¹ Каримов И.А. Туркистон – умумий уйимиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 1995. – Б.12 – 13.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 4 апрелдаги «Хотира ва қадрлаш кунига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш чоратадбирлари тўғрисида»ги қароридан. <http://www.uza.uz/oz/documents/khotira-va-adrlash-kuniga-tayyergarlik-k-rish-va-uni-tkazish-04-04-2017>

Мамлакатимизда 9 май умумхалқ байрами – Хотира ва қадрлаш куни. Иккинчи жаҳон урушининг ҳар бир қатнашчиси, фронторти меҳнат фахрийлари ҳамда мустақиллик йилларида хизмат бурчини бажариш чоғида ҳалок бўлган ҳарбий хизматчилар ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимларининг хотираси олдида ҳурмат бажо келтириш, юртимизда меҳр-оқибат, ҳамжиҳатлик, инсонийлик, багрикенглик ва хайр-саховат муҳитини янада мустаҳкамлаш, ёш авлодни миллий анъаналаримизга садоқат ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида камол топтириш ҳамда бу муқаддас айёмни юсак савияда нишонлашнинг аниқ тадбирларини амалга ошириш Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 4 апрелдаги «Хотира ва қадрлаш кунига тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорида аниқ ва равшан белгилаб берилди.

1939 – 1945 йиллардаги Иккинчи жаҳон уруши ҳақида кўп ёзилган. Бу мудҳиш уруш инсоният бошига мислсиз кулфатларни солган уруш бўлди. Бугунги кунда ҳеч кимга сир эмаски, Иккинчи жаҳон урушининг асосий сабабчиси ва айбдори Германия ва СССРнинг ҳукмрон доиралари, аввало, Адольф Гитлер ва Иосиф Сталиндир. Ҳар иккала давлат ўз олдида дунё ҳукмронлигини мақсад қилиб қўйган эди. Ҳар иккала давлат ўзининг бош стратегик мақсадини амалга ошириш учун ҳар хил тактик усуллар билан борди, бири иккинчисидан айёрлик қилишга интилди, турли йўллар билан ўз ҳудудини кенгайтиришга ҳаракат қилди. Ҳар икки томон ҳам ўзаро даҳшатли муҳораба бўлиши муқаррарлигини яхши англаган. Бу жиҳатдан 1939 йил 23 августда Гитлер ва Сталиннинг фатвоси билан Германия ташқи ишлар вазири Риббентроп ва СССР ташқи ишлар халқ комиссари В.Молотов ўртасида 10 йиллик муддатга ҳужум қилмаслик тўғрисидаги шартноманинг тузилиши характерлидир. Жаҳон жамоатчилиги бу шартномани ҳар икки давлат томонидан дунёни ўзаро бўлиб олиш мақсадини кўзлаб тузилган шартнома сифатида қабул қилди. Чунки шартнома имзоланганидан сўнг Германия ўзининг асосий рақиби СССРдан қўлини бўшатиб олди ва ора-

дан кўп муддат ўтмасдан, 1 сентябрда Польша ҳудудига бостириб кирди. Шартномадаги мутлақ махфий тутилган моддаларга кўра, СССР Германияни нафақат маънавий томондан, балки моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаган. Буни В.М.Молотов билан Шуленбург ўртасида 1939 йил 20 сентябрда тузилган ва 1941 йил 10 январда имзоланган мутлақо махфий шартнома исботлайди. Унга кўра, Германия томони Болтиқбўйи давлатлари ҳудудига (Литва ҳудудининг бир қисмидан ташқари) бўлган даъвосидан воз кечиши лозимлиги қайд этилади. Бунинг эвазига СССР Германияга 7,5 млн олтин доллар ёки 31,5 млн немис маркаси миқдорида ҳақ тўлашга рози бўлади. Бу маблағнинг саккиздан бир қисми ёки 3 937 500 герман маркасига СССР томони уч ой муддат давомида рангли металллар етказиб бериш, қолган қисмини, аниқроғи, 27 562 500 герман маркасини 1941 йил 11 февралгача олтин ҳисобида тўлаши шарт қилиб қўйилди.³³

СССР 1939 йил сентябрь ойининг иккинчи ярмида Гарбий Белоруссия ва Гарбий Украина ерларини эгаллаб олди, шу йилнинг 30 ноябрида Финляндияга қарши уруш эълон қилиб, 1940 йил 12 мартдаги шартномага асосан Финляндия ҳисобидан ўзининг шимолий чегараларини анча кенгайтди. Ниҳоят, 1939 йил кузидан 1940 йил ёзига қадар олиб борилган жанглар натижасида қизил армия Болтиқбўйи республикаларини оккупация қилди.

СССР 1939 йилдаги август шартномасини тузиш орқали вақтдан ютди. Империалистик давлатларнинг, биринчи навбатда, Германия иттифоқчиси бўлган Япониянинг СССРни 1939 йилдаёқ Германия билан урушга тортишга қаратилган режаларини бузиб юборди.

Уруш Ўзбекистон сарҳадларида бўлгани йўқ, у биздан бир неча минг километр нарида – Украина, Белоруссия, Болтиқбўйи ва Россия ерларида кечди. Бу уруш ўзбек халқининг миллий манфаатига зид эди. Аммо нега республикамиз фуқаролари СССРдаги бошқа халқлар қаторида фашистлар агрессиясини Ўзбекистонга қарши қилинган агрессия деб билди ва оммавий суратда урушга отланди? Нега ўзбек халқи 2,6 млн дан ортиқ имзо чекилган «**Ўзбек**

³³ Новая и новейшая история. – М.: Наука. 1993. – С.94

халқидан жангчиларга хат»да: «Эй ўзбек жангчиси, эй қўлига қурол олган аскар!.. Оилангдан ўглонларнинг сараси бўл, қардош халқлар ўртасида ҳам илгор баҳодирларнинг биттаси бўл!» – деб даъват қилди?

Нега халқнинг асл фарзандларидан бири, пскентлик Мирза Пўлатов, қорақалпоқ йигит Худойберган Мамутовлар ўз жонларидан кечиб ёниб турган самолётларини душман колоннаси устига олиб бориб урдилар?! Нега ўзбек ўглонлари Т.Рустамов, Т.Эрйигитов Александр Матросовга ўхшаб афсонавий қаҳрамонлик намунасини кўрсатдилар?! Нима сабабдан уруш жабҳаларида минг-минглаб юртимиз баҳодирлари душманга қарши курашиб, жон олиб, жон бердилар?!

Нега ўзбек халқи огир шароитда яшаётган бўлса-да, душмандан озод қилинган туманлар, вилоятлар ва республикалар аҳолисига бегараз ёрдам кўрсатди?

Чунки фашизм қаерда, қайси мамлакатда пайдо бўлишидан қатъи назар, у жаҳондаги барча эрксевар халқларнинг, жумладан, ўзбек халқининг ҳам душманидир. Фашизмнинг миллати ва ватани йўқ. Шу боисдан фашизмга қарши кураш жаҳондаги барча халқларнинг бурчи эди. Чунки буюк тарихига, бой ўтмишига, буюк инсоний қадриятларига эга бўлган ўзбек халқи фашизм балосига қарши кураш олиб боришни ўзининг бурчи деб билган, уни йўқ қилишдек муқаддас ишга бутун борлигини, куч-қудратини сафарбар этган.

Тарихимизнинг бу фожиали саҳифаларини чуқур тадқиқ этиш ва тадқиқот натижаларини халқимизга етказиш, келажак авлодларга қолдириш ва ўша тарих мисолида ёш авлодни маънавий-мафкуравий мезонлар асосида тарбиялаш учун тарихчи олимларимиз олдида кўпдан-кўп масъулиятли вазифалар турибди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, советларнинг сиёсий, ҳарбий, мафкуравий институтлари мамлакатни фашизм босқинидан озод қилиш, галабага эришиш учун неки керак бўлса, барчасини ҳал этишни уддалай олди. Шу мақсадда миллий, диний омиллардан ҳам усталик билан фойдаланди. Ана шундай чоратadbирлардан бири фронтларда миллий тил-

ларда газеталар ташкил қилиш ва уларнинг мунтазам нашр этилишини таъминлаш эди. Фронтларда ўзбек тилида газеталар чиқди. Бу газеталар ўзбек аскарларига мунтазам етказилиб турди. Бу газеталардаги мақолалар, очерклар, хат-хабарлар ўзбек ҳарбийларининг жанговарлигини, руҳиятини кўтаришга жуда катта таъсир кўрсатиб, уларда ватанпарварлик, жанговарлик гоёларини кучайтиришга катта ҳисса қўшди, жангчиларни курашга илҳомлантирди, фашизм устидан буюк тарихий галабага эришишнинг муҳим омилларидан бўлди. Лекин Ўзбекистон тарихшунослигида ўзбек тилида нашр этилган ҳарбий газеталар муҳим манба сифатида ўрганилмай келганлиги ачинарли ҳолдир.

Урушда Ўзбекистондан 1,5 миллион киши жангларда бевосита иштирок этган, қанчадан-қанча юртдошларимиз урушда ҳалок бўлган, қанчаси бедарак кетган, қанчаси майиб-мажруҳ бўлиб қайтган. Уруш бошланиши арафасида биргина 614,5 минг аҳолига эга Андижон вилоятидан 97,5 минг киши ҳарбий хизматга чақирилди, яъни аҳолининг 15,61 фоизи фронтга сафарбар қилинди. Урушда ҳалок бўлиб ўзга юртларда дафн этилган ватандошларимиз 43,5 минг киши, урушдан қайтиб келганлар 54 минг, шундан ногирон бўлиб қайтганлар 40,9 минг киши. Андижон вилоятидан урушга кетганлардан 40 мингдан ортиги қайтмади. Уларнинг кўплари жанггоҳларда ҳалок бўлди, маълум қисми асир олинди. Урушда қатнашган андижонликлардан 40 мингдан зиёд кишининг исми-фамилияси ва улар ҳақидаги қисқа маълумотлар 3 жилдлик «Хотира китоби»дан жой олган.⁴

Тарихимизнинг бу даврини турли манбаларни чуқур мушоҳада қилиб, қиёслаб ўрганишимиз лозим. Тарихий манбалар сифатида вақтли матбуот материалларидан ҳам унумли фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Уларни синчковлик билан ўрганиш, таҳлил қилиш асносида тарихий ҳақиқатни маълум даражада рўёбга чиқариш мумкин бўлади.

⁴ Хотира. Андижон вилояти. Биринчи китоб. Иккинчи китоб. Учинчи китоб. 1941 – 1945 йиллардаги урушда ҳалок булган ва бедарак йуқолган жангчилар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1994.

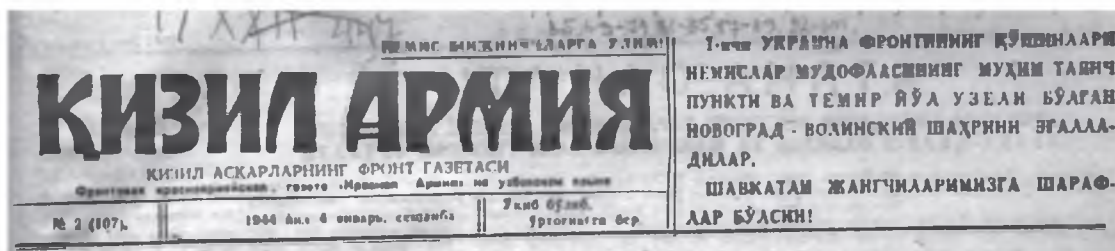
Бу газеталар чиққан вақтдан бери орадан 75 йил ўтганига қарамай, тадқиқотчиларимизнинг ана шу манбаларни илмий истеъмолга киритмаганлиги тарихшунослигимиздаги камчиликлардан биридир. Биз ана шу бўшлиқни тўлдириш ниятида «Мерос» илмий-амалий халқаро экспедиция жамоат фонди, Андижон давлат университети ректорати, айрим ҳомийларнинг молиявий кўмаги ва ўзимизнинг шахсий маблағимиз ҳисобидан Москвага илмий сафарга бориб Россия Федерацияси давлат кутубхонасида сақланаётган «Ватан учун», «Совет жангчиси», «Суворовчи», «Фронт ҳақиқати», «Қизил аскар ҳақиқати», «Бонг», «Ватан шарафи учун», «Душманга қарши олға», «Қизил армия» газеталари таҳламасининг электрон шаклини олиб келишга муваффақ бўлдик.

Фронтларда ўзбек тилида чиққан газеталар фронт ва фронт ортидаги Ўзбекистон халқининг галабага қўшган улкан ҳиссасини тўлақонли ёритишда ниҳоятда қимматли, ноёб манба бўлиб хизмат қилишига шак-шубҳа йўқ. Умуман, бу ҳарбий газеталардаги мақолалар, очерклар, хабарлар, суҳбатлар, ахборотлар, фронтларга йўлланган хатлар, жангчиларнинг

ота-оналари, турмуш ўртоқлари, фарзандлари, қавм-қариндошларига ёзган хатлари, ҳарбий кўмондонлик ва бўлимлар томонидан ўзбекистонлик жангчиларга берилган турли фахрий, мақтов ёрлиқлари, суратлар ватандошларимизнинг Иккинчи жаҳон урушидаги иштирокини янада кенгроқ ёритишда қўл келади.

1-Белоруссия frontiда ўзбек тилида чиққан «Қизил армия» газетасининг 1944 – 1945 йиллардаги сонлари сақланиб қолган. Газетанинг масъул муҳаррири Н.С.Потапов, муҳаррир ўринбосари Ж.Азизхонов бўлган, М.Исмоилий, Й.Билолов фаолият юритган. Унинг фаол мухбирлари ва таржимонлари Мели Жўраев ва бошқалар бўлган.

Газета саҳифаларида юртдошларимизнинг ҳарбий жасоратлари ўз ифодасини топган. Шу газетанинг 1944 йил 9 январидан 22 июнига қадар масъул муҳаррир ўринбосари бўлган, кейин газета ходими, таржимони вазифаларида хизмат қилган Мирзакалон Исмоилий Берлинни забт этиш пайтидаги воқеалар ва улардаги юртдошларимизнинг ҳарбий жасоратини маҳорат билан акс эттирган. Унинг «Берлин кўчаларида» мақоласида шундай сатрлар бор:

Лаънати Гитлер талончилари муқаддас совет чегараларимиздан ифлос қадамларини ташлаб ўтган ва улар Москва, Сталинград ёнларида таҳдид тугдириб турган кунларида ҳам галабага бўлган ишончимиздан заррача айрилмаган ва Берлинда бўлиш ҳам у ерга зафар байрогини тикиш орзуси билан курашиб, яшаб келган эдик.

Бугун ҳақ инсоннинг ҳаққоний орзуси юзага чиқди. Биз Берлинга кирдик! Энди у ерга ҳуррият-парвар халқлар орзу қилган галаба байрогини тикладик.

Берлинга кирдик! Лекин бунга эришиш осон бўлмади. Ҳар қадамда дўзах олови ёнди. Гитлер сўнги кишилари ва техникасини жангга ташлаб қаттиқ қаршилик қилди ва қаршилик қилишда давом этмоқда.

Берлинга кираверишда, айниқса, қаттиқ жанглар бўлди. Аҳоли пунктларининг қалинлиги ва бир неча қаватли гиштин уйларнинг кўплиги душман мудофаасини қанча кучайтирса, бизнинг ҳужумимизни шунча оғирлаштириши табиийдир. Шунинг учун ҳар бир аҳоли пункти учунгина эмас, балки ҳар бир уй, ҳатто ҳар бир бино қавати, хонаси учун ҳам қизгин жанглар бораётир.

Берлин доирасидаги бир неча қаватли баланд уй учун олиб борилган мислсиз курашда қаҳрамон совет жангчилари (булар орасида ўзбек халқининг баҳодир ўгли ефрейтор Ғуломжон Каримжонов бор) ажойиб иш кўрсатди. Бинонинг устки қаватидан туриб отиб турган немис мерганини тўпчиларимиз бир неча снаряд билан саранжомлагач, ефрейтор Каримжонов бино ертўласидаги пулемёт нуқтасини емиришга кетди.

Бино шаҳар доирасида, Ғуломжон эса унинг ташқарисида эди. У жанг оловларида чиниққан орзусини қондириши учун лаънати Берлинга шошилди. Лекин у шаҳарга қуруқ эмас, бирон жанговар иш билан киришни истар эди. У буюк истак қувончи билан бино остидаги пулемёт нуқтаси сари сургалиб жўнади.

Гитлерчилар сезиб қолишди, шекилли, пулемётдан тасирлатиб ўт очиб бердилар. Ғуломжон пих чиқарган туллаклардан. У ахир Берлинга бораман деб Сталинграддан қасд қилиб келаёттир. У бундай «машиналар»нинг кўпини кўрган. Шунинг учун бу сафар ҳам ўзини йўқотмади. Ўқ теккан ўлик сингари бир неча минут қимир этмай ётди. Ўн метрча наридаги ариққа етолмай қолганига кўп ачинди. Агар у ариққа етиб олса бахузур сургалиб кетаверар эди. Энди пайт кутиш керак.

Кутиш кўп беҳузур нарса эканини Ғуломжон ҳозир том маъноси билан тушунди. Ахир Берлинга бораётган киши ўзини ўликка солиб ётса, қимир етолмаса!..

Ғуломжон бу оғир фикрлар дарёсидан шўнгиб чиқмаган ҳам эдики, душман пулемёти ўз ўтини Ғуломжондан уч юз метр чапга кўчириб қолди. Бу эса фарғоналик йигитнинг жонига ора кирди. Унинг кутган пайти шу эди. Вақтни бой бермасдан ўрнидан сапчиб турди ва бир неча ҳатлаш билан ариққа етиб олди. Ўзини гурс эткизиб ариққа ташлаганда ҳам ҳали гитлерчилар ўз ўтини бу ёққа ўгиришга улгурмаган эдилар.

Ариқда билчиллаб ётган лой-балчиқ эмас, бино остидаги душман пулемёти нуқтаси Ғуломжоннинг кўзига кўринар эди. У оғир кунлар каби узоқ кўринган бир неча минут мобайнида бинога етиб олди. Энди ўрнидан туриши мумкин эди. Чунки пулемёт нуқтаси шарққа қаратилгани учун ёндан келган кишига хавф тугдиролмас эди. Шундай бўлса ҳам, у деворга қадалиб пулемёт нуқтасининг огзига келди ва ичкарига бирин-кетин икки граната ташлади. Кейин эса ташланган гранаталар оқибатини ҳам кутмай девор ёнида ётган бочкани думалатиб келтириб тешик огзини тўсиб қўйди. Каримжонов бу операцияни тугатмасиданоқ олдинга ташланган ўқчи ва автоматчилар уйни қуришаб олдилар.

Бир неча минутли қаттиқ жангдан сўнг Берлин шаҳар доирасига биринчи бўлиб кирганлар қаторидаги ўзбек йигити Ғуломжонга I даражали «Ватан уруши» ордени тақдим этилди. Энди бу қаҳрамон йигит Берлин кўчаларида III даражали «Шухрат» ордени, «Қизил Юлдуз» ордени ва I даражали «Ватан уруши» ордени ҳамда «Сталинград мудофааси учун» медали билан голибона босиб бораёттир.

Капитан М.Исмоилий

Ғазетанинг 1945 йил 9 май сонидида «Ғалаба тарихининг зарварақлари» рукни остида Мир-закалон Исмоилийнинг «Берлин устига ғалаба байрогини тикдик» номли мақоласи берилган. Унда «Ёдимга тушди» сарлавҳаси билан қуйидаги матн берилган:

Офицер Князевнинг гвардиячилари немислар траншеясига қараб жўнаганда тўп ҳужуми ҳали тўхтамаган эди. Ўз снарядларимиз панасида илгариланган гвардиячиларнинг олдида старшина Жонбоев, қизил аскар Каримов ва ефрейтор Тўхтамуродов бор эди.

Немислар мудофаасининг биринчи қатор траншеясида снарядларимиз титкилаб ташлаган бир неча ўнлаб немис ўлигидан бошқа бирон тирик жон кўринмагани ўшлиқ Қодиржон Каримовни ажаблантирди. Тўхтовсиз илгариланган лозим бўлса ҳам, душман найрангини ўз кўзи билан кўп марта кўрган ва эшитган Қодиржон ўликларни текшириб кўрмоқчи бўлди.

– Немисларнинг ўзини ўликка солиб ётиши ва орқадан отиши ёдимга тушди, – дейди Қодиржон.
– Траншея деворига чуқур қилиб қазилган кавакда бир немис ётипти. У менга шубҳали кўринади. Қарасам: ёнида автомати ҳам бор. «Хенди хох!» – деб қичқирдим. Қимир этмади. «Мана индамасанг!» – деб автоматим кўндоғи билан миясига туширмоқчи ҳам бўлдим. Лекин асирни ўлдирмаслик керак. Кейин ёқасидан судраб чиқардим. Баччавар тип-тирик, сопта-соғ экан. Бу менинг биринчи асирим бўлди.

«Йўл тоза бўлсин» сарлавҳаси билан қуйидаги матн берилган:

Берлинга қараб бораётган автомашиналар, тўплар, ўзиюрар тўплар, танклар, хуллас, техника шу қадар кўпки, уларнинг орасидан пиёда ҳам ўтолмайди. Лекин олдинга интилган, илгарилаб кетган пиёдаларга мадад бериш, уларни ўз ўти ва ғилдираклари билан қўллаш учун техника шошилади. Аммо душман йўлларга ва унинг четларига миналар кўмиб кетган. Бундан йўлларни тозалаш лозим.

Кўлида учига сим қадалган узун ёғочли сапёрлар – мина қидирувчилар пиёда аскарлар кетидан тинмай йўл тозалашиб боради. Булар орасида Сталинграддан бери йўл тозалаб келаётган ўзбек йигити Раҳимқул Пиримқулов ҳам бор. Шу вақтга қадар душманнинг 5 мингдан ортиқ минасини зарарсизлаган ва икки шунча ўз минамизни кўмган бу ефрейтор кўкраги «Қизил Байроқ» ва «Шуҳрат» орденлари билан безалибди.

Шу бугун бир кўприк ёнидан олти мина топиб, бир қанча техникамиз ва кишиларимизни ҳалокатдан сақлаб қолган Раҳимқул у миналарни портлатиб ташлагач яна илгарига қараб интилди. Уни на душман ёғдириб турган снарядлар, на эҳтиётсиз ҳаракат орқасида портлаши мумкин бўлган миналар кўрқита олади.

Немис-фашист босқинчиларга қарши олиб борилган улуғ ватан урушида ўпиручи танклар ротасининг командири сифатида қаҳрамонлик ва фидокорлик билан курашиб, ҳукумат томонидан икки «Қизил Юлдуз» ва бир «Богдан Хмельницкий» орденлари ҳам уч медаль билан мукофотланган гвардиячи капитан **Анвар Умрзоқов**.

Унинг жанговар жасоратлари ҳақида ҳарбий мухбир Мирзакалон Исмоилийнинг «**Ёрқин кунлар сари**» очерки газетанинг 1945 йил 27 октябрь сонисида берилган. Мақоладан кичик парча келтирамыз.

Раҳимқул Берлин йўлини тўсиқлардан озод қилган, йўлимизга раҳна солган миналарни зарарсизлаган, танкларимиз шиддатига қарши қўйилган йўгон хариларни, баррикадаларни парчалаб ташлаган шуҳратли жангчиларнинг фахрли сафидан жой олган. У Ватанимиз озодлиги ва мустақиллиги учун бўлган курашни ҳар нарсадан афзал кўради...»

«...Ўнг қанотдаги қисмларимиз душманнинг шу участкадаги қарши атакасини қайтариб ва унинг уч танки ҳам юздан ортиқ аскарини яксон қилиб, шаҳарга бостириб киргандан сўнг кўмондонлик танк взводининг жасур командири, гвардиячи младший лейтенант Анвар Умрзоқовни «СССРнинг қаҳрамон халқига» деб ёзилган американо соати ва «Қизил Юлдуз» ордени билан мукофотлар экан:

– Сиздек довюрак йигитни етиштирган халққа, ўзбек халқига, ташаккур, – дейди...

Ҳарбий журналист Мели Жўраевнинг «**Зўр жасорат билан**» номли мақоласи ҳам «Қизил армия»нинг 1945 йил 1 май сонисида эълон қилинган.

Пиёда аскарларимиз шиддат билан атакага ташланиб Берлин метросининг биринчи дарвозасидан немисларни қувиб чиқардилар. Дароз биноларга, муҳташам саройларга писиб олган фашист газандалар тиш-тирноқларигача қуролланган бўлишларига қарамай, совет жангчиларининг зарбасига бардош беролмадилар. Уйлардан, кварталлардан чекиндилар.

Шаҳарнинг ўртасидан кесиб ўтган Шпрее дарёси ҳам баҳодир жангчиларимиз йўлига гов бўлмади. Гвардиячи лейтенант Мирсодиқ Қодиров взводининг жангчилари шаҳар баррикадаларини қандай ўпириб кирган бўлсалар, бу ерда ҳам шундай жадаллик билан илгариларидилар. Жон талвасасига тушган гитлерчилар ўз инларини бузишдан, уйларига ўт қўйишдан ҳам тортинмадилар. Улар Шпреенинг жуда катта кўпригини портлатиб кетганлар. Гвардиячи лейтенант Қодиров дарё қирғовидаги 3 катта бинони тозаллаганидан кейиноқ Шпреенинг у юзига ўтишини ва ҳужумни давом эттиришни кўзлади.

– Берлин юраги бутунлай урмай қолгунча ҳаракатимиз бўшаשמаслиги керак, – деди у ўз жангчиларига.

Ефрейтор Қодир Оллоёров Одердан сузиб ўтгани сингари Шпреедан ҳам биринчи бўлиб сузиб ўтувчилар қаторидан жой олди. У автомати ва запас ўқ-дорилари билан ўтиб нариги қирғоқдаги бино тагига бориб олган дўстларини бурчакдаги уйга дадиллик билан итурм яшашга чақирди ва ўзи бош бўлиб уйнинг бош дарвозасини жанг билан эгаллади. Юқори қаватларда писиб олган немислар пулемёт билан дарёдан чиқаверишдаги кўчани ўққа тута бошладилар. Ефрейтор дадиллик билан юқори кўтарилди. Фрицлар пойлаган зинапоялардан эмас, балки бошқа йўлакдан айланиб ўтиб кўшни уйнинг деворини тешиб, душман пулемёти жавраётган уйнинг ёнидан чиқди ва чаққонлик билан хонадан хонага ўтиб немис пойлоқчисини топди, автомати билан қақшатди. Шу пайтда пулемётчиларимиз билан ўқчиларимиз иккинчи кварталга ҳужум бошладилар.

Душман ҳар бир уй гиштига тирмашиб кўрди, лекин пировардида чекинишга мажбур бўлди. Бир группа автоматчилар билан тўрт қаватли бинога ҳужум қилган старшина Хонкелдиев бир ўзи автомати билан 18 немисни ўлдирди. Хонкелдиев орқасидан зарба беришга тайёрланиб турган 3 гитлерчинини гвардиячи оддий аскар Савчук отиб ўлдирди. Ертўлага биқинган, таслим бўлишни истамаган 7 фриц Хонкелдиев гранатаси билан бутунлай қириб ташланди.

Совет солдатлари зўр жасорат билан жанг қилмоқдалар. Берлин кўчалари танкларимиз, ўзиюрар тўпларимиз, дунёни ҳайратда қолдирган янги-янги техникаларимиз зарбаси билан зилзилага келди. Иттифоқчиларимизнинг осмондан берган зарбалари орқасида харобага айланган шаҳар кўчаларида бораётган қонли жанглари ҳеч тарих кўрган эмас. Бу жанг натижасида голиблар байрогини Рейхстаг тепасига тикишга муваффақ бўлдик.

М.Жўраев

Старший лейтенант Орифжон Боқиров урушнинг бошлариданоқ немис-фашист босқинчиларга қарши мардона жанг қилди. У халқига берган қасамини шараф билан оқлади ва қўмондонликнинг топшириқларини порлоқ бажаргани учун олий мукофотларга сазовор бўлди. Суратда **старший лейтенант Орифжон Боқиров**.

Газетанинг 1945 йил 26 сентябрдаги сонида **Орифжон Боқиров** ҳақида Илём Муслимнинг «**Конибодомлик йигит**» очерки берилган.

Конибодомлик йигит

Қисм командири ўзининг улуг жиҳодларда тоблангач оғир жанговар йўл босиб ўтган энг мард офицери – старший лейтенант Орифжон Боқиров ҳақида бизга завқ билан сўзлаб берди. Ленинобод областининг Конибодом шаҳрида дунёга келган Орифжонни ўз юртида кўп киши танир эди; уни ёш авлодни тарбия этишида анча меҳнат қилган ўқитувчи сифатида ҳурматлар эдилар. Бугун эса уни қисм командири, катта мактабни фахр билан ўтган ўз шогирди сифатида ҳурмат билан тилга олаётир. Ҳақиқатан ҳам, камтар, баҳодир бу йигит мақташга арзирлик ишлар қилган, ўз ҳаётида зўр мактабни – немис-фашист босқинчиларга қарши олиб борилган улуг ватан уруши мактабини аъло даражада ўтиб, оғир синовларни бошидан кечирган.

Орифжон Боҳиров дастлаб қизил армиянинг кадрлар полкида ўқиди. У чоғларда – 1941 йилда – Орифжон стариший сержант эди. Немис-фашист босқинчилар ватанимизга хиёнаткорона ҳужум қилган кунларда Орифжонни қизил армиянинг артиллерия мактабига юбордилар. Ўқимшили, ўтқир зехли, довюрак бу йигит мазкур мактабда ҳам аъло ўқиди. Аъло ўқиганлиги учун икки бор ташақкур олди. Қобилиятли Орифжон 6 ой ичида артиллерия мактабини битираркан, младший лейтенант унвонини олиб, шавкатли тўпчилар командири сифатида ватан уруши фронтига жўнаб кетди.

* * *

Керчь яримороти. Унинг эркин кўпирувчи, тўлқинли сувининг юзи қон билан ювилмоқда... Бутун атрофни замбаракларнинг гумбурлаши, миналарнинг чийиллаши қоплаган. Батарейя командирининг ўринбосари Орифжон қўмондонликнинг жанговар буйруғини бажариши учун Керчга десант тушириши операцияда унинг оғир тўп батареяси тинимсиз ишлади. Орифжон бу оғир, қонли жиҳодда шахсан намуна кўрсатиб баҳодирларча жанг қилди. Керчга туширилган десантга гитлерчилар қутуриб ҳамла қилдилар. Кетма-кет қарши атакалар бошладилар, лекин жасур йигитни душман ҳамласи қўрқита олмади. Шу Керчь яриморотида гитлерчилар катта куч билан ҳужум қилдилар. Бу вақтда батареяда Орифжоннинг бир ўзи қолди. Аммо ваҳимага тушмади, балки тўпдан кучли ўт очиб немисларнинг икки оғир танкини мажжақлади ҳамда анча гитлерчини қириб ташлади. Бу жиҳодда Орифжон ярадор бўлди.

* * *

Госпиталдан чиққандан кейин уни гаубица артиллерия полкига юбордилар. Бу ерда ҳам батарея командири ўринбосари бўлиб ишлади. Мард, эпчил Орифжон тез кунда полкда шуҳрат қозонди. Лейтенант унвонига сазовор бўлди.

Қўмондонликнинг буйруғи билан Орифжон ўт очишни бошқариши взводнинг командири қилиб тайинланди. Бу Друть дарёсида рацияни олиб, кузатувчи сифатида олдинги кузатиш пунктига жўнади. Шу жойдан туриб батареяни бошқарди ва ўт очишни тартибга солди. Шу жойда немисларнинг 10 танки, бир батальонча пиёда аскарлари қарши атака қилди. Орифжон ўзининг рацияси билан немислар ўтини коррективроқлади, батарея мўлжални аниқ кўрсатиб турди. Натижада душман қарши атакаси барбод бўлиб, бир ротадан иборат гитлерчи қириб ташланди ва 2 оғир танк мажжақланди.

Прагани озод қилиш жангларида ҳам Орифжон мардлик ва жасурлик намуналарини кўрсатди. Бунда душманнинг 75 миллиметрли замбарагини, бир батальонга яқин солдатини қириб ташлади ва икки ДЗОТини яқсон этди.

Кюстрин учун олиб борилган жангларда ҳам Орифжон Боҳиров катта жасорат билан жанг қилди. У қўмондонликнинг муҳим топшириғини порлоқ равишда бажарди. Орифжон олдинги кузатиш пунктидан туриб батареянинг ўт очишини идора этди. Бунда душманнинг 2 артиллерия батареясини, 6 та мустаҳкамланган нуқтасини яқсон қилди, бир батальонча гитлерчини қириб ташлади. Душманга катта талафот етказди. У кузатиш пунктида ўт очишни моҳирлик билан коррективроқ қилиб ўз батареясининг катта галабага эришишини таъминлади.

Орифжон Берлинга қадар ҳам оғир, жанговар йўл босиб келди. Унинг шахсий ҳисобида гитлерчиларнинг ўлдирилган анча солдат ва офицери, юзлаб ДЗОТлари, кўпгина замбараклари ёзилган. Шпрее дарёсидан биринчи ўтган унинг батареяси йиртқични ўз инида янчиб талқонлади!

Улуғ мактабнинг – ватан уруши мактабининг оғир синовларидан шараф билан ўтган марднинг қиссаси ёзган билан тугамайди. Стариший лейтенант Орифжон Боҳиров ҳақиқатан қисмнинг паҳлавон ветерани. Ҳозир унинг кўкрагини «Қизил Юлдуз», II даражали «Ватан уруши», «Қизил Байроқ», «Александр Невский» орденлари безаб турипти.

ФАРГОНАНИНГ ФАТҲ ЭТИЛИШИ ҲАҚИДА ЯНГИ МАЪЛУМОТЛАР

Адолат Саитова,

Тошкент давлат шарқшунослик институти

2-курс магистранти

Nowadays in our country it's being carrying out a lot of researches in learning the history of Central Asia. There are a lot of books that gives us valuable information related to the Asian history. Among them Arabic historical manuscripts and sources are in great interest about this. One of these books is «Kitab al-futuh» («The Book of Discoveries») by the Arabian historian Ibn 'A'tham al-Kufi of the 'Abbasid caliphate. The book consists of 3 parts and includes historical events from the time of the caliph Abu Bakr till the reign of the 'Abbasid caliph al-Musta'in (866). There is some original information about the Central Asian history, which is not the same with the data of the historical works of Al-Baladhuri, Ibn al-Athir and At-Tabari. There can be met some background about the history of Fergana region, Arabs conquest and the people of this country as well. The situation in this country at that time also is mentioned.

В настоящее время в нашей стране проводится множество исследований по изучению истории Центральной Азии. Есть много книг, которые дают нам ценную информацию, связанную с историей Азии. Среди них большой интерес представляют арабские исторические рукописи и источники. Одна из этих книг – «Китаб аль-футух» («Книга открытий») арабского историка Ибн «А»там аль-Куфи из Аббасидского халифата. Книга состоит из трех частей и включает в себя исторические события со времен халифа Абу Бакра до правления Аббасидского халифа ал-Мустаина (866 г.). Существует некоторая оригинальная информация об истории Центральной Азии, которая не совпадает с данными исторических трудов аль-Балазури, Ибн аль-Асира и Ат-Табари. Здесь можно встретить некоторые факты об истории Ферганской области, завоевании арабов и народах этой страны. Также упоминается ситуация в этой стране в то время.

Мамлакатимизнинг илк ўрта асрлардаги тарихини ўрганишда бирламчи манбалар, хусусан, араб тилида ёзилган кўлөзма манбаларнинг аҳамияти бекиёсдир. Улар орасида Ал-Балазурийнинг (IX аср) «Футух ал-булдон» (Мамлакатларнинг фатх этилиши), Ат-Табарийнинг (X аср) «Тарих ал-умам ва-л-мулук» (Халқлар ва ҳукмдорлар тарихи), Ибн ал-Асирнинг (XIII аср) «Ал-камил фи-т-тарих» (Энг мукаммал тарих) асарларида мамлакатимизга ислом динининг кириб келиши ва унинг тарқалиши ҳақида талай маълумотлар учрайди. Шундай тарихий манбалардан яна бири Ибн Аъсам ал-Куфийнинг «Китоб ал-футух» асари бўлиб, унда арабларнинг Ўрта Осиёда олиб борган ҳарбий ҳаракатлари ҳақида муҳим маълумотлар келтирилган.

Ибн Аъсам ал-Куфийнинг «Китоб ал-футух» асари манбашунослик жиҳатидан олимлар томонидан ҳали чуқур тадқиқ этилмаган. Асарнинг хазарлар тарихига оид қисми Д.М.Данлоп¹, Д.Людвиг², М.И.Артаманов томонидан ўрганиб чиқилган. З.М.Буниятов ҳам Озарбайжон тарихига оид айрим маълумотларни рус тилига ўгирган. Асарнинг Ўрта Осиё тарихига оид қисмлари эса илмий тадқиқотларда жалб қилинган бўлса-да, махсус ўрганилмаган.

Асар муаллифи ва унинг таржимаи холи ҳақида маълумотлар деярли йўқ. Бизга маълум бўлган араб тарихчиларининг асарларида унинг номи ҳеч қаерда қайд этилмаган. Махсус илмий адабиётларда ҳам муаллифнинг ҳаёти ҳақида маълумотлар деярли учрамайди. Ҳатто унинг яшаган даври ҳақида аниқ маълумот йўқ. Айрим олимлар фикрига кўра, у тахминан IX – X асрларда яшаган ва Ал-Яъқубий, Ал-Балазурий, Ат-Табарий каби машҳур араб тарихчилари билан замондош бўлган.

«Китоб ал-футух» асарининг асл нусхаси бизгача етиб келмаган. Лекин унинг икки қисмдан иборат насх ёзувида XIV асрда кўчирилган нусхаси Истанбулда Тўпқоппи саройидаги Аҳмад III кутубхонасида 2956-рақам

остида сақланмоқда.³ XVI асрда асар форс тилига таржима қилинган бўлиб, унинг бир неча кўлөзма нусхалари мавжуд. Бу асарда келтирилган маълумотлар Ат-Табарий, Ал-Балазурий ва Ал-Яъқубий асарларидан кўп жиҳатлари билан фаркланади. Асарнинг биринчи жилди 267 та бобдан иборат бўлиб, Усмон (р.а.)нинг сўнги йилларидан то Маъмуннинг халифалик йилларигача ўзида жамлаган. Асарнинг иккинчи жилди 273 та бобни камраган, Ал-Маъмуннинг ўлдирилиши ва Бобек кўзголови, шунингдек, халифа Ал-Мустаъиннинг ўлдирилиши ҳақида маълумот беради.⁴

Биз учун асарнинг Хуросон ва Мовароуннахрнинг фатх этилиши ҳақидаги қисмлари алоҳида аҳамиятга эгадир. Унда арабларнинг Фаргона водийсида олиб борган урушлари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган. Қуйида уларнинг айримлари билан танишиб чиқамиз.

Фаргона Сирдарёнинг юкори оқидамида жойлашган бўлиб, ҳамма тарафдан тоғлар билан ўралган. Шимолда Чотқол тоғлари, шарқда Фаргона тоғлари, жанубда эса Туркистон ва Олой тоғ тизмалари билан ўралган. Ҳудуднинг географик қулай ерда жойлашгани турклар, тибетликлар ва хитойликлар билан ҳамкорлик алоқаларини ўрнатишга имконият тугдирган. Сюань Цзаннинг фикрига кўра, Фаргона аҳолисининг тили кўшни давлатларникидан фарқ қилган.

Бешинчи асрнинг охирларида Фаргонанинг пойтахти Косон ҳисобланган. Балазурий Фаргонанинг қадимий пойтахти сифатида Ахсикентни келтириб, уни Хшикат тарзида беради. Табарий эса араб истилолари даврида Фаргонанинг асосий шаҳри сифатида Косонни келтиради ва бу фикр айни ҳақиқатга яқиндир. А.Н.Бернштом Косоннинг VII асрларда ташкил топгани, Муғтепа ҳамда Мугқол манзилгоҳида жойлашганлигини келтириб ўтади.

³ Topkapi Sarayi Muezesi Kuetuephanasi Arapca Yazmalar katalogu / Hazirlayan F.E.Karatay. – Istanbul. 1966. – S.341 – 342. №1956/1-2.

⁴ Akdes Nimet Kurat. Abu Muhammad b. A'tham al-Kufi's Kitab al-futuh and its importance concerning the Arab conquests in Central Asia and the Khazars // Ankara Universitesi Dil ve tarih-ceografya fakultesi dergisi. Haziran. 1949. – P.277.

¹ Dunlop D.M. The history of the Jewish Khazars. – Princeton. 1954.

² Ludwig D. Struktur und gesselchaft des Chasaren-Reiches Licht den schriftlichen Quellen. – Munster. 1982.

Ибн Аъсам ал-Куфийнинг асарида «Язид бин Абу Кабшанинг Ироққа ноиб бўлиши ва Қутайбанинг Фарғонага юриши» бобидан қуйидаги маълумотларга эга бўлишимиз мумкин:

«... сўнг Ал-Валид бин Абдулмалик Язид ибн Абу Кабша номли бир кишини чақиртирди ва уни Ал-Ҳажжжосонинг ўрнига Ироқнинг ҳукмдори этиб тайинлади ва Қутайбага Хурсонда қолишини буюрди. Язид ибн Абу Кабша Ироққа этиб борди ва Қутайба ибн Муслимга ўзининг Ироққа ноиб бўлгани ва уни Фарғонага юриши қилишга чорловчи мактубни ёзди.

Язид ибн Абу Кабшанинг мактуби Қутайбага этиб борганида, ўз издошларини чақириб тўпланишиганида уларга мактубни ўқиб берди. Сўнгра уларга Фарғона аҳли билан жанг қилиши учун қуролланишларини буюрди. Аҳоли бунга рози бўлди. Қутайба катта қўшини билан Фарғона ерига бориб етди, у ернинг аҳолисини батамом қиришди ва асир олишди. Мусулмонлар кўплаб ўлжаларни қўлга киритишди. Сўнгра Қутайба Фарғона ҳукмдори Бошак олдига борди, унинг Казох номли мустаҳкам қалъаси бор эди. Бошак ўша қасрда қамалдан ҳимояланишни хоҳлаганларни жамлади. Қутайба уни 7 ой қамал қилди ва худди орқасига қайтгандай уларга ҳийла ишлатиб қалъани аёвсиз талади ва унинг бошини танасидан жудо қилди. Ҳамма бойликларни қўлга киритиб, уларнинг 1/5 улушини ажратди ва ироқликлар амири Язид бин Абу Кабшага юборди. Ундан қолган қисмини эса мусулмонлар ўртасида тақсимлади. Ал-Валид ибн Абдулмалик Қутайба ибн Муслимнинг Фарғонани фатҳ этганини, аҳолиси устидан зафар қучгани ва ҳукмдорини ўлдирганини билганидан сўнг унга мактуб ёзди.

Мўминлар амири сенинг мусулмонларнинг душманларига қарши матонатинг, мушириклардан қасос олганинг ҳақида маълумот олди, мўминлар амири сенинг хизматларингни юқори баҳолайди ва қадрлайди. Аллоҳдан сенга дин йўлидаги урушингда яхшиликлар тилайман». ⁵

⁵ Prof. Sayyid 'Abdul Wahab Bukhari. Kitabu'l futh by Abu Muhammad ibn A'tham al-Kufi. – Hyderabad: The Da'iratul al-Ma'rifi'l Osmania. First edition. – P.249.

Асарнинг ушбу бўлимида фатҳнинг сана-си ҳақида маълумот келтирилмаган. Ушбу бобдан олдинги бобда эса 94 ҳижрий йил ҳақида гап боради.

Фаргонанинг фатҳ қилиниши ҳақида Ал-Балазурийнинг «Футуҳ ал-булдон» асарида қуйидагилар келтирилади:

«... [Кейин] Қутайба Марвга кетди ва укаси Солиҳни [қўшин билан] Мовароуннаҳрда қолдирди. Солиҳ Фарғона [вилояти]даги Косон ва Ураштни фатҳ этди. Наср ибн Саййор у билан бирга унинг қўшинида эди. У Фарғонадаги ...харни фатҳ этди, [кейин] у Хишкатни фатҳ этди. Бу [Фарғона]нинг қадимги пойтахти эди. Косон ва Ураш аҳолиси [арабларга қарши] қўзғолон кўтарди ва уларни марҳум амир ал-му'минин Ал-Мунтасир биллоҳ халифалиги [даври]да охирги бўлиб Нуҳ ибн Асад фатҳ этди.

Дедилар: Ал-Жузжон подшоҳи [сулҳ тузиши учун] Қутайба олдига [элчи] юборди. [Қутайба] унинг олдига [подшоҳ]нинг ўзи келиши [шарти] билан сулҳ тузди. [Подшоҳ] унинг олдига келди, кейин [ўз ерига] қайтди ва Ат-Толиқонда ўлди». ⁶

Фаргонанинг фатҳ этилиши ҳақида Ат-Табарийнинг тарих китобида ҳам «Қутайбанинг Шош ва Фаргонанинг газотига боргонининг баёнидадур» бобида қуйидаги маълумотлар келтирилган:

«Вақтики тўқсон тўртлонинчи йил кириб эрди, Қутайба Шош ва Фаргонанинг газотига борур бўлди. Марвдин азм қилиб ул тарафга дарёи Жайҳундин ўтуб, мардмони Кеиш ва Хворазм ва Нахшобдин лашкар олиб йигирма минг киши булардин рост бўлуб, Қутайба била Самарқандга келдилар. Ва бу йигирма минг кишини Ҳажжжосе (Жосе бўлиши мумкин) тарафига равона қилиб, ўзлари Фарғонага келди, то Хожандга борди ва мардмони Фарғона жангга ораста бўлдилар. Ва бисёр жанглар қилдиларки, ҳеч кун йўқ эрдик, жанг қилмайдургон. Ва ҳаминша зафар мусулмонларга бўлур эрди. Бас, бир кун мусулмон-

⁶ Абу-л-Аббос Аҳмад Ибн Йаҳйо Ибн Жобир ал-Балозурий. Футуҳ ал-булдон / Араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи т.ф.д., проф. Ш.Камолитдин. – Тошкент: ЎзМЭ, 2017.

ларнинг кўнглига гам ва қўрқинч тушиди. Ва жангдин дилкир бўлиб ўлтурдилар. Ва бир марди юқоридин қараб кўрдик, мусулмонда жудо-жудо бўлиб, пароканда бўлибдурлар. Айтдики, валлоҳи, букун душманлар сари боргаймиз, токи алар расво бўлгайлар. Яна бир марди они била ҳам паҳлутургон эрди. Айтдики, ондог демагилки, бизлар сурух ичидаги кармга ухшайдурмиз. Бир мурғи чап ва ростдин учса маълум бўлур. Ва бу бобдур фолдинки, ҳар вақтки лашкарга бир жойга бормоқ керак бўлса, мурғи ўнг тарафдин учса, фол никдур ва агар чап тарафдин учса, фол баддур (ёмондур). Биз бундин ҳеч андиша қилмайдурмиз ва жойки бўлча жанг қилдурмиз. Шунга ухшаш икки кийикнинг юрганини фол қилдилар. Бас, Қутайба шаҳарнинг атрофини иҳота қилиб, маҳкам тутди. Бас, алар билдиларки, кор ишғолдадур. Бас, ҳар йил моле муаййан била сулҳ қилдилар. Эrsa Қутайба Фарғонадин Кошонга юз келтурди. Ва ул Кошон шаҳристонне Фарғонадиндур. Ва алар ҳам Қутайба била сулҳ қилиб, бисёр мол ганимат била Қутайба Марвга қайтиб келди...»⁷

Абу Ҳафс Қутайба ибн Муслим ибн ‘Амр ал-Боҳилий (96/714 – 715 йилда вафот этган) – боҳила қабиласидан етишиб чиккан машҳур араб лашкарбошиси, халифа Ал-Валид ибн ‘Абд ал-Малик даврида аввал Ар-Райй (Рей) волийси, 86 – 96/705 – 715 йилларда эса Хуросон ва Сейистон волийси бўлиб, Марвда ҳукм сурган. Унинг ҳукмронлиги даврида арабларнинг Ўрта Осиёда олиб борган урушлари жадаллашди. У Хуросон волийларидан биринчи бўлиб Мовароуннаҳрда араблар ҳокимиятини ўрнатди. Шимолда унинг қўшинлари Шошга, шарқда эса Кошгаргача етиб борди. Унинг Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг аслзодалари ва шахзодаларидан иборат 10 минг аскарлик қўшини бўлиб, унда сугд ва турк подшоҳлари, тархонлар, ал-барқаш (شورقربل)ларнинг ўгиллари, Бухористон подшоҳларининг ўгиллари ва Хуросондаги бош-

қа подшоҳларнинг ўгиллари тўпланган эди. Бағдодда ҳокимият ўзгариб, тахтга Сулаймон ибн ал-Валид (96 – 99/715 – 717 йилларда ҳукм сурган) келганда Қутайба ибн Муслим унга қарши фитна уюштиришга ҳаракат қилди ва 96/714 – 715 ёки 97/715 – 716 йилнинг зу-л-ҳижжа ойида Фарғонада ўзининг аскарлари томонидан ўлдирилди. Қутайба ибн Муслим ўзининг ўлдирилган ери (машҳад)да – Фарғонадаги Калидж (جلجك) ёки Кулундж (جلجك) кишлоғида дафн этилган. Қутайба ибн Муслим ҳадис ҳам ривоят қилган ва ўрта асрда тузилган тарихий-биографик асарларда муҳаддис сифатида унинг батафсил таржимаи ҳоли келтирилган. Қутайба ибн Муслимнинг хоразмлик чўриси бўлган. Унинг мақбараси ўрта асрларда Мозор-и Хотун, яъни Қутайба ибн Муслимнинг хотини сифатида қайд этилган. Қутайба ибн Муслимнинг мақбараси Андижон вилоятининг Жалолкудук туманидаги Гурунчмозор кишлоғида машҳур бўлиб, ҳозир ҳам маҳаллий аҳоли томонидан авлиёнинг мозори сифатида эъзозланади. Бухоро шаҳрининг шимолигарбий қисмидаги қадимги қабристонда ҳам XX аср бошларида Қутайба ибн Муслим қадамгоҳи бўлган.

Ибн Аъсам ал-Куфийнинг «Китоб ал-футух» асари Ўрта Осиё халқларининг илк ислом давридаги тарихи, хусусан, Фарғона тарихига оид янги маълумотларга бой. Бу маълумотлар ҳали чуқур ўрганилмаган ва кенг илмий жамоатчилик эътиборига тақдим этилмаган. Бу маълумотларни ўрганиш, уларни бошқа тарихий манбалардаги маълумотлар билан қиёслаш айни дамда тарих ва шарқшунослик олдида турган долзарб масалалардан биридир. Шу нуктаи назардан, унинг Ўрта Осиёга оид қисмини ўрганиб тадқиқот ишини амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

**(Такризчи Ш. С. КАМОЛИДДИН,
т.ф.д., Тошкент давлат шарқшунослик
институтини профессори)**

⁷ Тарих-и Табарий / Эски ўзбек тилига таржима муаллифи Баёний. 1898-99. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази фонди. Қўлёзма рақами №1229 (СБР I. №4).

ИСҲОҚХОН ИБРАТ – СОВЕТЧА ҚАТАҒОН ҚУРБОНИ

(Таваллудининг 155 йиллиги муносабати билан)

Наим Каримов,
филология фанлари доктори,
профессор

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидан шундай улуг сиймолар етишиб чиқдики, уларнинг ҳаёти, ижтимоий, маърифатпарварлик ва адабий фаолиятини ўрганганимиз сайин бу даврнинг том маънода миллий уйғониш даври бўлганига ишонч ҳосил қиламиз. Тошкентда Мунаввар қори Абдурашидхонов, Тавалло, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Бухорода Фитрат, Муса Саиджонов, Самарқандда Маҳмудхўжа Беҳбудий, Садриддин Айний, Сайид Ризо Ализода, Абдуқодир Шакурий, Фаргона водийсида Исҳоқхон Ибрat, Муҳаммадшариф Сўфизода, Иброҳим Даврон, Чўлпон, Ашурали Зоҳирий каби зиёлиларнинг айнан шу тарихий даврда майдонга чиқиши мустамлакачилик, жаҳолат шароитида яшаётган халқ тақдирини ўзгартириб юборди. Улар олга сурган

маърифатпарварлик, эрк ва ҳуррият гоялари ҳар қандай тўсигу қаршиликларни енгиб халқ ичига кириб борди ва уни 1916 йилда миллий озодлик учун кураш марраларига олиб чиқди.

Туркистондаги миллий уйғониш ва маърифатпарварлик ҳаракатига салмоқли ҳисса қўшган кишилардан бири Исҳоқхон Ибрatдир.

Биз X – XV асрларда ўтган ўзбек халқининг улуг олимлари ва шоирлари билан ҳақли равишда фахрланиб, уларнинг аксарини қомусий илм соҳиблари сифатида алқаб келамиз. Улардан бир неча аср кейин мураккаб тарихий шароитда қўл-оёқлари боғланиб яшаган юртдошларимиз орасида ҳам шундай серқирра илмий ва бадиий тафаккур соҳиблари оз бўлмаган. Агар биргина Исҳоқхон Ибрatнинг илмий ва адабий меросига назар ташласак, унинг шоир, ўқитувчи, тарихчи, тилшунос, ношир бўлганлигини кўриб ҳайратга тушамиз. Унинг Оренбургда матбаа анжомларини сотиб олиб, уларни Қўқонгача поездда, Қў-

қондан Тўрақўргонгача туяларга ортиб келиб, 1908 йилда «Матбааи Исҳоқия» литографиясини ишга туширгани ва ўзбек матбаачилигининг асосчиларидан бўлгани ҳам ҳайратомуз воқеадир.

Исҳоқхон Ибрат ҳижрий 1279, милодий 1861 – 1862 йилларда Наманган вилоятининг Тўрақўгон туманида зиёли оилада дунёга келган. Бобоси Афсус тахаллуси билан, отаси Жунайдулла тўра Суннатулла тўра ўгли эса Ходим тахаллуси билан шеърлар ёзган, онаси Ҳурибиби ҳам қишлоқ қизларининг хат-саводини чиқарган отинойи ва истеъдодли шоира эди.

Қўқонлик Пўлатжон домланинг «Тазкираи Қайюмий» асарида асосан водийлик шоирлар ҳақида маълумотлар келтирилган бўлиб, улар орасида Афсус ва Ходим тахаллуслари билан ижод қилган шоирлар ҳам тилга олинган. Мазкур тазкирада Афсус тахаллусли шоир ҳақида қуйидаги маълумот берилган: «Бу шоир Жиззах шаҳридан бўлуб, Хўқандга XIX аср 1-ярмида келмишдур. Номи Тўраҳон махдум бўлуб, ҳурматга сазовор аристократлардандур. Хоннинг аъёнларидандур. Нимагадурки шунчалик ҳурматга эга бўлуб, хон атрофини ўрагани ҳолда Тўрақўргонга қози бўлуб тургани ила шеърда тахаллус этиб Афсус ихтиёр этмишдур. Тўрақўргонда Исҳоқхон қози ва тахаллуси Ибрат ҳам шоир Васфий Тўрақўргоний – булар Афсусга набиралардурлар. Авлодлари ҳозирда ҳам шундадурлар. Амирийнинг газалига назиралар ёзгандур...»

Пўлатжон домла биз учун гоят қимматли бу маълумотдан сўнг Афсуснинг «Устина» ва «Ўлсун» радифли шеърларини келтирган.

Пўлатжон домла шу тазкирада Ходимий тахаллуси билан шеърлар ёзган шоир ҳақида баҳс юритиб, «хоразмли бўлиб чиқаётир», «ёш ҳаваскорларга ўхшайдир» деган сўзларни айтган. Сўнгра шу шоир хусусида бундай ёзган: «1910 йилларда ҳаёт экани англашиладур. Шеъри анчагина мавҳум. (Ўзи) ҳақинда бошқа ҳеч (қандай) маълумотга эга эмасмиз. Чустли Мулла Обиджоннинг «Тухфат ул-обидийн» номли баёзидан олиб кўчурдик. «Гапурманглар» радифли мухаммас Ходимийнинг наши-

даи табъидандур». Тазкирачи шу сўзлардан кейин олти бандли мухаммаснинг уч бандини ўқувчи эътиборига ҳавола қилган. Биринчи банди бундай:

*Бўлубман ул паривашининг асири чаими фаттони¹,
Оқар шавқи жамоли бирла доим дийданинг қони,
Мани дардимга йўқ дармони ўзга дармони,
Адаб ҳола тушубман, йўқтур эмди сихҳат имкони,
Маризи² ишқман, фикри атиббодин³ гапурманглар.*

Тазкирада номи юқорида тилга олинган Васфий Тўрақўргоний тўгрисида аниқ тасаввур берилган: «Бу киши Тўрақўргонда 1862 йилда уламо оиласида дунёга келмиш. Номи Мулла Жалолхондур. Бу киши ҳам шоир Афсуснинг набираларидан бўлуб, Исҳоқхон тўрага амакибачча бўладур. Қозихоналарда муфти ва аълам бўлуб, хизмати илмияда бўлмишдур. 1930 йилда 68 ёшинда шул Тўрақўргонда вафот этмишдур. Ибратнинг бу кишига бир марсия ёзгани сўзланадур. Бу кишидан ўгил фарзанд қолмамишдур».

Тазкирачининг ёзишича, тўрақўргонлик Васфий айрим адабий доираларда бухоролик Васфий билан адаштириб юрилган.

Юқорида келтирилган маълумотларга қараганда, Исҳоқхон тўра уламо оиласида тутилган. Бобоси кенг билимли, шоир табиатли, одамшаванда инсон бўлганлиги туфайли эл-юрт ўртасида катта ҳурмат қозонган. Унинг, асли, жиззахлик бўлганлиги ҳақидаги маълумот ҳозирча тасдиқланган эмас. Лекин у тузган шажарага қараганда, бобокалонлари Аҳмад Яссавий авлодларидан бўлиб, замона зайли билан Тўрақўргонга келиб ўрнашиб қолган. Балки, бобосининг ўзига Афсус сўзини тахаллус қилиб олгани сабаблари унинг Тўрақўргонга келгунига қадар бошидан кечирган воқеалар билан боғлиқдир. Муҳими шундаки, Исҳоқхон тўранинг ота-боболари ўша даврнинг энг илгор, маърифатли, тараққийпарвар кишиларидан бўлиб, эл-юрт манфаати йўлида хизмат қилишган.

¹ Фаттон – мафтун этувчи. жозибали.

² Мариз – касал. хаста.

³ Атиббо – табиблар.

Исҳоқхон Ибрат шундай илгор оилада тугилган. Дастлабки маълумотни онасидан олиб, 1878 – 1886 йилларда Қўқондаги Муҳаммадсиддиқ Турнақатор мадрасасида таҳсил кўради. Шу ерда Муқимий, Фурқат, Муҳйи каби қўқонлик машҳур шоирлар билан танишади, араб ва форс тиллари билан бирга шеър илмини ҳам қунт билан ўрганади. У талабалик йилларида илмининг инсон ва жамият тақдиридаги аҳамиятини чуқур тушунгани учун 1886 йили мадрасани битириб, Тўрақўргонга келади ва шу ерда янги усул мактабини очиб болаларни ўқув-ёзувга ўргатади. Аммо янги усул мактабларига қарши тиш қайраган кучлар 1887 йилда унинг мактабини ёпишга муваффақ бўладилар.

Ибрат шу йили онаси билан бирга ҳаж сафарига чиқиб, Туркия, Эрон, Миср, Арабистон мамлакатларида бўлади. Хаста онаси мусулмонлик бурчини адо этгач Жидда шаҳрида жонини Аллоҳга топширади. Ибрат бу мусибатдан қанчалик ларзага тушган бўлмасин, онасини дафн қилиб, сафарни давом эттиришга мажбур бўлади. У Болгария (София), Греция (Афина), Италия (Рим) мамлакатларига бориб, маданий Европа халқлари ҳаёти ва маданияти билан танишади. Сўнгра Ҳиндистонга бориб, Бомбай ва Калькутта шаҳарларида яшайди. У шу шаҳарларда ёшлик йилларида завқ билан ўргангани ҳуснихат ва наққошлик ҳунари орқасидан турмуш кечиради. Ниҳоят, 1896 йили Тўрақўргонга қайтиб келади.

Таниқли ибратшунос олим Улугбек Долимовнинг Ибрат асарларига асосланиб ёзишича, у шу даврда Шарқ халқлари тилларидан ташқари Арабистонда француз тилини, Ҳиндистонда инглиз тилини, шунингдек, қадимги финикия, яҳудий, сурия, юнон ёзувларини ўрганади. Иброҳим Давроннинг «Туркистон вилоятининг газети»да чоп этилган (1908 йил, 56-сон) мақоласидан аён бўлишича, Ибрат «туркча, форсча, ҳиндча, русча лисон билиб, яна русча, французча, арманича ва бошқа хатлар ёзмоққа моҳир» бўлган.

Она тилидан ташқари бошқа бир неча хорижий тилларни билган кишиларни, одатда,

«полиглот» деб аташади. Ибрат шундай ноёб кишилардан биридир. У хорижий сафарлари давомида тўплаган нодир лисоний материаллари асосида «Лугати ситатти алсина» (Олти тили лугат) тузган ва «Жомеъ ул-хутут» (Ёзувлар мажмуаси) асарини яратган. Бу асарлардан бири арабча, форсча, ҳиндча, туркча, сартча (ўзбекча) лугатдир. «Туркистон вилоятининг газети»да чоп этилган мақолаларда ёзилишича, шу йилларда рус мустамлакачилиги шароитида яшаган маҳаллий халқ вакиллари рус тилини ўрганишга катта эътибор бера бошлашган. Зеро, рус тилини билиш ўша даврда замон талаби эди. Шунинг учун ҳам Ибрат ватандошлари рус тилини тезроқ эгаллашлари учун русча сўзларни мазкур лугатда араб ҳарфлари билан ёзган.

2005 йили Ибрат «Танланган асарлар»ининг «Маънавият» нашриётида чоп этилиши нафақат оддий китобхонлар, ҳатто филолог олимларнинг ҳам атоқли шоир, муаллим, тарихчи ва лугатшунос олим ҳақидаги тасаввурини бутунлай ўзгартириб юборди. Шу китобдан Ибрат асаридан олиб берилган факсимиле саҳифаларда олим қўли билан ёзилган санскрит, қадимги финикий, юнон, қадимги кувий, қадимги яҳудий, славян ёзувларидан намуналар ҳам ўрин олган. Китобни нашрга тайёрлаган Улугбек Долимов билан Нурбой Жабборовнинг гувоҳлик беришича, «Жомеъ ул-хутут»да «дунёда машҳур бўлган 41 хил ёзув тизими» ҳақида, шу жумладан, араб хатининг сулс, тавқеъ, райҳон, зулф, ҳумоюн, турра каби шакллари ҳақида» маълумот берилган. Ўзбекистоннинг чекка бир қишлоғида тугилган Ибратнинг жаҳон тиллари ва ёзувлари ҳақидаги бундай кенг билимга эга бўлгани тасаввур доирасига сигадиغان ҳодисалардан эмас.

Яна шу муаллифларнинг ёзишича, Ибрат мазкур асарида XX асрда тугилиб келаётган авлодларнинг рус тили билан бир қаторда инглиз, француз, немис, лотин каби чет тилларни ўрганишларини орзу қилганки, унинг бу орзуси мустақиллик даврида Ўзбекистон келажагининг меъморлари бўлмиш ёшлар томонидан завқ-шавқ билан амалга оширилмоқда.

Ибрат, хорижий мамлакатларга борган аксар ватандошларимиздан фарқли ўлароқ, Ҳиндистондан «Сантур» деган мусиқа асбобини, нафақат ватандошлари, балки айрим илгор халқларнинг ҳам тушига кирмаган музлаткични ва бошқа асбоб-анжомларни олиб келган. «Сантур» 12 та лаппакли бўлиб, бу лаппакларга рус ва жаҳон халқларининг куй ҳамда қўшиқлари ёзилган эди. Ибратнинг ўз ватанига фан ва техника янгиликларини олиб келишдан мақсади илм-фан ютуқларидан орқада қолган юртдошларининг билимини, ижтимоий-ҳуқуқий онгини ошириш, уларни янги маданий босқичга кўтариш эди. Бу катта мақсадга эришиш учун, аввало, янги усул мактабларини очиш, ёшларда мактабга, илм-фанга муҳаббат уйғотиш, уларни жаҳон халқлари ва мамлакатлари тарихи, шу жумладан, Фаргона тарихи билан таништириш зарур эди. Ибрат шу вазифаларни мактаб очиш, «Матбааи Исҳоқия», «Кутубхонаи Исҳоқия»ларни ташкил этиш, «Илми Ибрат» шеърлар китобини, «Тарихи Фаргона», «Тарихи маданият», «Мезон ул-замон» рисолаларини ёзиб, халққа етказиш билан бажарди. У юқорида тилга олинган мактаблардан ташқари 1914 йилда Тўрақўргонда «Учитель» деган рус мактабини ҳам очди, бу мактабда 30 нафар ўқувчи таълим олди. 1908 йилда ташкил этилган «Матбааи Исҳоқия» 1909 йили типо-литографияга айлантирилиб, 1910 йили Наманган шаҳрига кўчирилди ва 50-йилларга қадар тинимсиз хизмат қилди. «Кутубхонаи Исҳоқия»да эса ўзбек ва рус тилларидаги дарслик, ўқув қўлланмалари, лугатлардан ташқари В.В.Радлов, Ҳ.Вамбери, В.В.Бартольд, В.П.Наливкин ва бошқа олимларнинг асарлари ҳам бўлган.

Ибрат Тўрақўргон ва Ҳонобод қишлоқларида 20 йилдан ортиқ вақт давомида қози вазифасини бажариб, аҳоли ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилди, ҳақиқат учун курашди.

Ўзбек халқининг улуг фарзандларидан бири Исҳоқхон тўра Жунайдуллаев 1937 йил 10 февралда НКВД ходимлари томонидан қамоққа олинади. Ундан олдин, 27 январда ўгли Аббосхонтўра Исҳоқхонтўраев советлар дўза-

хига ташланган эди. 7 апрелга қадар бўлган муддатда улардан ташқари Убайдулла махсум Отабойаъламов, Жабборхон Султонхонов, Умарали Жумабоев, Акбарали Ниёзов, Деҳқонбой Сўфидўсмагов ва Мутаворхон Султонхонов ҳам қишанбанд қилинадилар. Улар Убайдулла махсум бошчилигида Совет давлатига қарши курашган аксилинқилобий ташкилот аъзолари сифатида айбланади.

Тергов материалларида қайд қилинишича, Ибрат араб, форс, турк, афгон, ҳинд ва рус тилларини яхши билган. У 1921 – 1928 йилларда Чуст, Норин, Наманган туманларида қози лавозимида халққа хизмат қилган. 1926 йили ўзига қарашли ортиқча ерни сотгани учун 1 йиллик қамоқ жазосига маҳкум этилган.

Ибратнинг ўгли Ротибтўра Исҳоқтўраевнинг 1959 йил 28 майда ёзган аризасида айтилишича, отаси Анисий тахаллуси билан ҳам шеърлар ёзган; ёшлик даврида Тўрақўргон, Наманган ва Бухорода (тўғриси Кўқонда – Н.К.) билим олган, Туркия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Хитой мамлакатларидан ташқари Россиянинг кўпгина шаҳарларида ҳам бўлган; илмий ишлар билан шуғулланиб, «Жомеъ ул-хутут», «Фаргона тарихи», «Маданият тарихи» каби асарларни ёзган; улар Тошкентдаги Шарқ қўлғезмалари институти ва Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Наманган вилоят бўлимининг архивида сақланмоқда.

Ўзбекистон НКВД Наманган вилоят бўлими бошлиги Макаревич қомусий билим эгаси, ХХ асрдаги ўзбек халқининг мутафаккирларидан бири Ибратдан аксилинқилобчи бўлганлиги ҳақидаги ёлгон кўрсатмани олиш учун бир неча кун мобайнида Андижондаги қамоқхонанинг махсус хонасида қийнаб азоб берган. Буюк тилшунос олим, маърифатпарвар шоир, ўзбек матбаачилиги асосчиларидан бири Ибрат ўша йилнинг 12 апрель куни Андижон турмасида Совет давлати жаллодлари қўлида ҳалок бўлган.

Пўлатжон домла ўз тазкирасида Ибрат ҳақида ҳам маълумот бериб, унинг «тараққий-парвар ислоҳотчи», «Оврупо маданиятидан анча баҳравар», «Ҳаж этиш учун Ҳижозга борган ва Ҳиндистонни саёҳат этган», «ҳинд

тилининг алифбосидан баҳравар» киши бўлганлигини алоҳида қайд этган. Унинг ёзишича, Ибрат Тўрақўргонда бир ҳаммом, бог, янги бинолар барпо этган. У, тазкирачининг ёзишича, «хуснихат эгаси бўлуб, руқъа, куфий, таълиқ хатларни хуснихат ила ёзар, турли миллат кишилари ила дўст бўлуб, алоқаси бўлар эди. Ўртача гавдали, бугдой рангли, қотма киши бўлуб, камзур кияр, хушфеъл, фозил, сахий киши бўлуб, меҳмонхонаси ҳамма учун очик, шуҳрати водий бўйича машхур одам эди».

Пўлатжон Қайюмийнинг бу самимий сўзлари ибратшунос олимларнинг тадқиқотлари ва Ибратнинг «Танланган асарлар»и билан қўшилиб илм ва бадиият дурдоналаридан иборат муборак хазинани ташкил этади. Бу ноёб хазинанинг хазинабони бугун 155 ёшга тўлган мавлоно Исҳоқжон Ибратдир.

Тахририят Исҳоқжон Жунайдуллаҳўжа Ибратнинг 1916 йилда ёзилган «Тарихи Фаргона» китобидаги «Шаҳри Андижон тарихи», «Тарихи Намангон» сарлавҳали матнни келтиришни жоиз билди:

Шаҳри Андижон тарихи

Бу Андижон аввалда Андигон бўлиб, арабийга олганда, Андижон бўлур, чунончи, «кофи» форсий арабда «жим» ўқилур. Мана, фаранги лафзи арабда афранжий, бангни банж. Кофи форсий арабда «ж» бўлиб, Андигон араб лафзларида Андижон бўлган бўлса керак. Озарбойгон арабда Озарбайжон ёзиладур ва ўқиладур. Шунга ўхшаш Андижон лафзи, асли, Андигон бўлса керак. Бу фористондан қўшилгандур, чунончи, бандигон ёки мардигон дегандек. Форсийда гонлар ўрнида мардлар ёки озодагон озодалар деган сўздек. Андигон андлар деган сўз. Анда турклар уругини ўзбеклар айтур. Бул форсийлар тарафидан айтулган бўлиб, асли, Андижон форсийлар, яъни араблар қўлига ўтмасдан аввал ҳам бор эди, чунончи, тарихи «Қутадгу билик»да ёзибдурки, Ўғузхонни Ҳиндистонга юрганини зикрида айтур. Ўғузхон тамоми лашкари мўғуллар илан Талас ва Сарём келди. Тошканд ва Самарқанд ва Бухоро подшоҳлари саф тортиб урушолмадилар, улар

шаҳар ва маҳкам қалъаларга беркиндилар. Ўғузхон Тошканд ва Сарёмни ўзи қамаб олди. Туркистон ва Андижон тарафларга ўтлонларини юборди. Онлар 6 ойда Туркистон бирла Андижонни олуб, атоси хизматига келдилар дейдур, яъни Ўғузхон замонида ҳам Андижон шаҳри машхур экан. Ўғузхон Бўкухонни саккинчи бобосидур, яъни Бўкухон Афросиёбни мўғулча исмидир. Афросиёб лақаби Фарран осие деган сўздур. Фаргонани Афросиёб бино қилди. Фаргонадан аввал Қубо бино бўлди Қубодни вақтида. Аммоки Андижонни қайси подшоҳни биноти эканлигига мўътаמיד тарих ва маълумотимиз бўлмагандан бул тарихларга иқтифо қилинди.

Тарихи «Қутадгу»дан мустазод бўлурки, Андижон тўрт минг йилдан муқаддам, яъни Ўғузхон вақтида шаҳар бўлса ҳам, аввал ҳам

ободон шаҳар экан. Ўғузхон ҳазрати Нух алай-ҳиссаломни тўққузинчи ўғлиларидур. Валҳосилки, Андижон Фаргона шаҳарлари ичинда энг аввалги ва қадимийдур. Вақтига келганда Афросиёб Турон подшоҳи бўлиб, Андижонни пойтахт қилиб, Кўникдўз шаҳридан гоҳо Тошканд ва Андижон келиб юрар экан. Аммоки афвоҳи носда қариялар сўзидурки, Андижон, аслида, Одинажондур. Одинажон Афросиёбни қизидурки, анга ўрда ва бог бино қилиб бериб, ани исмига тасмия қилиб эди. Одинажонни тилда бузуб муншира исмини форсийда Авазжон аглоти авом ила Андижон қилган дейдурлар. Бар ҳар боб эски шаҳар бўлуб, неча маротаба бузулуб, яна обод бўлуб, табодули замон ва инқилоби овон тузалуб, обод бўлган бир эски шаҳардур. Аммоки «Тарихи фаришта»да ёзилибдурки, Умаршайх ўгли Бобурхон Андижонга саккиз юз тўқсон тўққузунчи ҳижрийда ўн икки ёшида подшоҳ бўлди. Тарихи валодатига шул тариха назм қилибдурларки:

*Андар шаши муҳаррам, шуд он шаҳи мукаррам,
Тарихи мавлидаш ҳам омад «шаши муҳаррам».*⁴

Аммоки Умаршайх мирзо душанба куни чаҳоруми моҳи рамазон тисъа ва тисъийна ва самона миъада кабутархона тоmidан йиқилиб марҳум бўлди. Бобур мирзо баиттифоқи умаро подшоҳ бўлди. Ул вақтда Аҳси подшоҳи Узун Ҳасан подшоҳ эди. Аммо Фаргонага Аҳсан Яъқуб ўгли подшоҳ эди дейдурлар. Муаррихлар бу шаҳарларга назман ёзган тарихлари бул экан, чунончи:

*«Арал» Андижону «марал» Марғилон,
Ба тарихи ҳижрий «ғарал» Шаҳрихон.*⁵

Шаҳрихонни Умархон жаннатмакон вақтида ул киши амри илан Холмуҳаммад додхоҳ тожик бино қилди. 1250-нчи ҳижрийда бино бўлган экан. 1030-нчидаги зилзилада Ахсикент бузулган. Мазкур зилзилада Андижон ҳам бузилган эди. Яна андан буён Русия тасарруфига

ўтгандан сўнг тезроқ ободликга қадам қўйган эдики, 1316-нчи ҳижрийда бўлган зилзила ҳаммани маълумидур. Анда яна зилзила бўлуб, бузулуб, ҳукуматдан имдодлар бўлиб, аввалгидан неча даража обод бўлган. Мундан аввалги ободликни билмак бўлган киши «Бобурнома» тарихини кўрса бўлур. Ерларини ҳосилдорлиги, саноатлари ҳаммаси Фаргона бобида ёзилиб ўтди, такрорга ҳожат кўрулмади. Бинобарин, сўзимиз татвил этмай, қаноат этдук.

Таърихи Намангон

Намангон янгилик жиҳатидинму ёки биз аҳли ислом диний китобларга аҳамият беруб, тарихларга аҳамият йўқлиги сабабму, бу Намангонга ҳеч ким равшан тарих қилмаган экан. Бу сабадан бир китоб кўрилмайдур. Қариялар огзидан огиз эшитилуб, ҳадди тавотурга етуб, ёнида бўлак қилу қол бўлмай, ҳаммани масмуъи бўлган равшан сўзлар илан адо қилинадур. Чунончи, бу Намангон, асли, намангон эмасдур. Форсий лафзи бирла намакон – намак кондур. Муни маъниси шул эканки, бизни чигатой тилида, асли, гон йўқ экан, бу шеваи форсийдур. Чигатойда кон гон ёки қон бўладур. Бу лафзи гон конни осон қилибдур. Ёки форсийлар ихтилоту ва ҳам буёни лафзи форсий учун гон деб машхур ва бу лафзда мазкур бўлди. Чунончи, Намангон аввали ҳолда, яъни мундан тўққиз юз⁶ йил илгари ерларда ҳеч ким бўлмай ётган биёбон-қўлтуз бўлуб, ул вақтда Бухоро хонларидан Абдуллоҳхон бу Фаргона тарафларига келиб, ҳар ерга гоҳ сардобалар кавлаб, саққойи мўмининга чоҳларни тепасига гумбазлар қилиб, кўб халқга нафлик ишларини қилган хон экан. Ул киши бул Намангонни ерига келиб, алҳолда сардоба деган мадраса бордур, бир чуст ва бир аминлик маҳалладур, ул ерга тушуб, дарҳол сардоба кавлатиб, неча кунлар тутуб, бир тарафи дарё ва бир тараф тоғ ҳавоси яхши учун бу ерга бир шаҳар бино қилмоқ бўлуб ўз ичларидан бир оголиқ мансабида турган кишини амр қилиб, шаҳар қилмоқ бўлганда ўшал ерни дарё тарафи бутун шўр кўл бўлуб ётган туз экан. Бинобарин, намак кон деб, яъни туз кон деб атаган экан. Бу намак кон лафзини форсийда гон қилиб ёзуб,

⁴ Муҳаррамнинг олтисида ўшал шоҳ мукаррам бўлди. Туғилиш йили ҳам «шаши муҳаррам» (муҳаррамнинг олтиси) бўлди. «Шаши муҳаррам»дан абжад буйича Бобурнинг туғилган йили чиқади.

⁵ Андижон тарихи «арал». Марғилонники «марал». ҳижрий йил буйича Шаҳрихонники «ғарал»дир. Бу ерда «арал» ва «ғарал» сўзлари таърих бўлиб. улардан 230. 270 ва 1230 рақамлари чиқади.

⁶ Тўққиз юз қалам билан учирилиб. хошияга тўрт юз ёзиб қўйилган (М.Ҳ.).

намакконни намангон деб, бир нуни зоида илан намангон бўлди, асли, намаккондур.

Намангон таърихи Абдуллоҳхон тарихидур. Абдуллоҳхонни тарихи «замона хароб»дур, яъни тўққиз юз олтинчи ҳижрийда бўлбдур. Бу Намангон тўрт маҳалла бўлуб, биринчи маҳалла Сардоба маҳалласидурки, аввали Абдуллоҳ сардоба бино қилган еридур. Иккинчи маҳалласи Лаббайтогидурки, ани важҳи тасмияси мулла Бозор охунд деган киши бор эканлар, ул кишини бир жиянлари бор экан. Ҳар икки азиз ўрталари овоз етадургон масофат экан. Гоҳо жиянларини чақирганларида жавобан таголарига «лаббай, таго» деб овоз берганларида аксар кишилар ул маҳаллани «лаббай, таго» маҳалласи деб атаб «лаббайтаго» мусаммо бўлган бир маҳалладур. Бир маҳалласини «Чуқур кўча» дерларки, ул Намангонни ҳамма кўчасидин чуқурроқ учун Чуқуркўча тасмия бўлган. Ва бир маҳалласи Дегрезлиқдурки, ул ҳамма шаҳарларда бор бир жамоа қазон қуядургонлар келиб жойланган бир маҳалладур. Бу Намангонни биносига тўрт юз йигирма етти йил, бул тарихдан ўтмаган бўлса ҳам, тезда обод бўлуб, авлиёи киром ва машойихи изомлар бирлан мамлу бир шаҳар ўлуб, булардан сулуки алонияда муршид бўлган Анжир Фаганавий Намангондадурлар. Мулла Бозор Охунд ҳам Намангонда мадфундурлар. Машраби авлиёни ҳавли ва туғулган ери маҳалли махсусдур. Машойихи киромлар зикрларни мунда қилмоқ бўлмади. Умр мусоада қилса, иншоаллоҳ, алоҳида маноқиб қилинур.

Бу Намангон атрофида бўлган қасаботлари ижмолан ёзмоқ лозим бўлди. Булардан Намангонни гарбида бир бозорлик қасаба бу муаллиф ватани аслийсидурки, муни Дашти Қипчоқ хонларидан Аҳмадхон, яъни Шигайхон бино қилган экан. Ул вақт муаррихлари Аҳмадхон исмига қалъа қилиб, Қалъайихон деб исм қўюб, бу лафз биносига таърих бўлган экан.⁷ 861-нчи ҳижрийда бино бўлган экан. Аммоки Тўрақўргон демак маъноси – Шигайхонни Юсуф тўра ва Яъқуб тўра деган ўглилари бино қилиб, Шигайхон тарафидан Қалъайихон исм қўйсалар ҳам, уларни исмларига Тўрақўргон деб шуҳрат бўлган эди.

⁷ Қалъайи хондан 861 ҳижрий. 1456 милодий йил чиқади (М.Х.).

«Таърихи Чингизия»да Шигайхон авлодлари илан равшан ёзилгандур. Аввали вақтларда биносига то Русия давлатига ўтгунча бул Намангонни мақарри ҳукумати, яъни пойтахти Тўрақўргон бўлуб, эскилиги жиҳатидан ва ҳам ислом ҳукуматдорлари бу ерни ўрда қўргонлар қилиб, аскари исломни ватани мақарри эди. Аммоки бул ўрда ичинда таъбалардан Шоҳ Абдуваҳҳоб деган киши мадфундурлар. Бирлари Намангонга чиқадургонда, кўча огзида мадфундурлар. Ул кишини исмлари Шоҳ Абдулазиздурлар. Ҳам икки азизлар Косон урушида келиб, бул ерда шаҳид қилган экан. Алҳолда ҳар икки азизни лақаблари ила зикр қилинур. Бирларини қаровул ато ва бирларини Фалосбон ато дерлар. Қаровул ато ўрда ичинда, Фалосбон ато кўча огзиндадурлар. Яна бирлари Мир Шикор ато дерлар. Тўрақўргонни жанубида тўрт чақирим ерда биёбонда мадфундурлар. Бул азизлар 94 ҳижрийдаги Жарир ибн Абдуллоҳни мўғуллар илан қилган урушида шаҳид бўлгон араблардурлар. Бу Намангонни ҳокимига қарашли тўрт қасабот бўлуб, Тўрақўргон, Чуст, Чаҳортоғ, Косон деган ерлар бўлуб, ҳар бири бир беклик эди. Намангонда Хўқанддан қўйиладургон бек хавоқини Хўқандни энг катта бекларига бу ўрун берилур эди, не учунки аввали мақарри хонон ва пойтахтлиги сабабдан муни мўътамид ва жасур кишига берилур эрди. Русия давлатига ўтгандан сўнг шаҳар бутун Намангон бўлуб, ҳокимлар ҳам, аскария ҳам Намангонга нақл қилинуб, Тўрақўргон бир бўлотлик кишлоқ бўлуб қолди. Алҳолда Тўрақўргонда асар ва ўрдадан хабар қолмай, табодули даврон ва инқилоби омон бўлиб қолди.

Тўрақўргонда икки хиштин мадраса ва тўрт пахта зовуд, ўн бешдан зиёда пахта сарой бўлуб, ўртасидан Косон сойи ўтадур. Суви тоза ва ҳаво-си покиза бир қасабадурки, йигирма минг нуфуси бордур. Вассалом!

Таммат, 1344/1925

Қалами Иноятхон Тўрақўргоний валади Улуғхўжа эшон марҳумий.⁸

⁸ Абу Тоҳирхожа. Самария. Наршахий. Бухоро тарихи. Баёний. Шажараи Ҳоразмшоҳий. Иброт. Фарғона тарихи. – Тошкент: Камалак. 1991. – Б.323 – 327.

1916 ЙИЛИ ВОДИЙДАН ОЛИНГАН МАРДИКОРЛАР ТАҚДИРИГА ДОИР

Рустамбек Шамсутдинов

Чор Россиясида яшаётган гайрирус халқлардан биронтаси Туркистондаги ўзбек, қиргиз, тожик, қозоқ, туркман, қорақалпоқ, уйгур, қипчоқ ва бошқа этник гуруҳлардек 1916 йили миллий-озодлик қўзғолонини кўтара олмади. Туркистонликлар «мардикорлар қўзғолони» қилиб подшоҳлик Россияси учун янги бир фронт очиб берди. Жаҳон урушида қатнашаётган Россия ҳарбий қисмларининг бир қисмини фронтлардан олиб, Туркистондаги озодлик курашини ваҳшиёна бостиришга сафарбар қилишга мажбур бўлди. Аммо бу озодлик кураши туркистонликлар учун жуда қимматга тушди, катта қурбонлар берилди. Бутун Ўрта Осиё 1 миллиондан зиёд кишидан жудо бўлди, шундан 673 минг киши ўлдирилган, 300 минг киши хорижга чиқиб кетган, 1 миллион кишининг мол-мулки талон-торож қилинган, отларнинг 50 фоизи, сигирларнинг 39 фоизи, туяларнинг 55 фоизи, қўй ва эчкиларнинг 50 фоизи фронт учун сафарбар қилинган, тортиб олинган, йўқ қилинган.

Туркистон генерал-губернаторининг 222-сонли буйруғига кўра, Фаргона вилоятининг 117 волостидан 51 233 киши мардикорликка олинадиган бўлди. Шундан Андижон уездининг 22 волостидан 10 304 ишчи, Қўқон уездининг 23 волостидан 11 888 киши, Наманган уездининг 28 волостидан 11 220 киши, Скобелев уездининг 19 волостидан 11 700 киши, Ўш уездининг 25 волостидан 6121 киши, жами вилоят бўйича 361 волостдан 141 370 ишчи фронт ва фронт ортидаги ишларга сафарбар қилиниши белгилаб берилганди.¹

Андижоннинг Эски шаҳар қисмидан 1000 та мардикор олинган, уларнинг рўйхати, исми-фамилияси, қайси маҳалла, қайси гузарданлиги, ёши, қандай вазифадалиги, қайси юзликда, нечанчи эшелондалиги, эшелонларнинг жўнатилиш куни, соати ҳам қайд этилган. Шу рўйхатдаги 1000 мардикордан 891 нафари ҳақидаги маълумотлар архив ҳужжатлари ва материаллари тўпламида² эълон қилинган. Айрим сабабларга кўра 108 нафар мардикор ана шу тўпламга киритилмай қолган. Қуйида Андижон Эски шаҳарининг Уйлуқ, Олайлик, Қирлик, Соё-Қирлик даҳалари бўйича мардикорликка олинган 1000 кишидан ҳозиргача эълон қилинмаган 108 нафар мардикорнинг рўйхати берилмоқда. Бу фақат биргина Андижоннинг Эски шаҳар қисмидан мардикорликка олинган юртдошларимиздир. Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, Фаргона вилояти давлат архиви ва Россия Федерацияси давлат архиви материаллари асосида ҳозирги Андижон, Наманган, Фаргона, Ўш, Жалолобод, Боткент, Хўжанд уездларидан мардикорликка олинган 50 000 мусулмон кишиларини номма-ном аниқлаш, уларнинг таржимаи ҳолини, тақдирини ўрганиш муҳим вазифалардан. Биз Фаргона водийси тарихчилари, тадқиқотчилари, ўлкашуносларига мурожаат қилиб, тарихимизнинг мана шу кемтик саҳифасини тўлдириш борасида ўз ҳиссаларини қўшишларини илтимос қиламиз.

¹ Ковалев П.А. Тыловые рабочие Туркестана в годы Первой мировой войны. – Ташкент: Госиздат. 1957. – С.32 – 33.

² Шамсутдинов Р.Т., Бозоров Қ. Андижондаги 1916 йил қўзғолони тарихидан лавҳалар // Илмий хабарнома. 2010. №1. – Б.59 – 64; История Андижана в документах и материалах (1876 – 1917 гг. Т.2 / Ред. коллегия: Р.Т.Шамсутдинов (ответственный редактор), С.Хошимов, К.Базаров, Г.С.Машуров). – Ташкент: Шарқ. 2012. – С.458 – 508.

Тартиб рақами	Эшелон №	Юзлик №	Бўйича Уезд №	Исми ва шарифи ҳамда қайси маҳаллада яшаётгани		Изоҳ
Уйлуқ даҳаси бўйича биринчи юзликдаги						
892			892	Эргашбой Максудбоев, Хўжа Рушной маҳалласидан	22	
893			893	Абдул Азим мулла Абдуллаев	42	
894			894	Мулла Мухаммадjon Охунбобоев, Ҳайдарали маҳалласидан	41	
895			895	Мадолим Эгамбердиев	32	
896			896	Абдуллажон Қурбонбеков, Девонабой маҳалласидан	25	
897			897	Абдурахмон Абдуқодиров	22	
898			898	Рўзибой Мадмусаев	25	
899			899	Мухаммадали Дадабоев	24	
900			900	Жўрабой Нормухамедов	28	
Қирлик даҳаси ўнинчи юзлик						
901			901	Тургунхўжа Валихўжаев, Бурги маҳалласидан	27	Юзбоши
902			902	Шокирхожи Мухаммадроziқов	22	Ўнбоши
903			903	Қамолiddин Носирбоев, Девонабой маҳалласидан	25	
904			904	Ортиқбой Шобердиев	32	
905			905	Исоқбой Қорабоев	27	
906			906	Аҳмадохун Мухаммадалиев	40	
907			907	Ҳайдарали Тошматов	25	
908			908	Алихўжа Саидхўжаев	25	
909			909	Мадёкуб Умарқулов	33	
910			910	Раҳимберди Мухаммадтўхтаев	25	
911			911	Тожибой Нишонбоев, Янги бозор маҳалласидан	35	
912			912	Жавлон Абдуқодиров	25	
913			913	Аҳмадали Марасулов	25	
914			914	Йўлдошбой Ўрозматов	37	
915			915	Маюсуф Уста Дониёров	40	
916			916	Мадазим Азимбоев	36	
917			917	Мадумар Раҳмонқулов, Кўрпа бозори маҳалласидан	38	
918			918	Шокирбой Ҳамдамбоев	23	
919			919	Мамажон Абдурасулов	21	
920			920	Мамадисоқ Холиқбердиев	25	Ўнбоши
921			921	Алибой Мамадбоев	25	
922			922	Нишонбой уста Мадёкубов	25	
923			923	Мавлонбой уста Фафуров	28	

924		924	Нурматбой уста Шоюсупов	42	
925		925	Масобир Юсуфбоев, Худоёр қози маҳалласидан	28	
926		926	Эшонхўжа Солихўжаев	23	
927		927	Абдуқодир Мулла Қосимов	22	
928		928	Парпийбой Қурбонбоев	30	
929		929	Ҳасанбой Қосимхўжаев	32	
930		930	Усмонали Ёқубов	32	
931		931	Ҳайдар Дўст Акаев	23	
932		932	Мелибой Ҳайдарбоев	22	
933		933	Умарали Иминхожиев, Маҳмудхон тўра маҳалласидан	41	Ўнбоши
934		934	Юсуп Норалиев	25	
935		935	Валихон Мамадхўжаев	30	
936		936	Мамазулун Тошматбоев	25	
937		937	Абдуҷаббор Марасулов	25	
938		938	Ҳожимат Абдурасулов	31	
939		939	Азиз Худойберган Ҳожиев	21	
940		940	Каримберди Раҳимбердиев	20	
941		941	Тўрақул Мадмусаев, Қора бўра маҳалласидан	31	Ўнбоши
942		942	Абдуқодир Солихўжаев	25	
943		943	Абдукарим Мулла Рўзиев	25	
944		944	Мамадали Ҳасанбоев	22	
945		945	Ашурали Юсуфбоев	23	
946		946	Иброҳимжон Мулла Олимжонов	27	
947		947	Абдулҳаким Уста Бойматов	38	
948		948	Абдукарим Исҳоқ Ҳожиев	30	
949		949	Сайфуллахўжа Узоқхўжаев, Майдон маҳалласидан	32	Ўнбоши
950		950	Мирзаҳалим Мадғозиев	35	
951		951	Солихўжа Хўжахонхўжаев	40	
952		952	Ортиқбой Мансуралиев	25	
953		953	Мирза Аҳмад Бобохўжаев	24	
954		954	Набиҳўжа Исмоилхўжаев	23	Сартарош
955		955	Тешахўжа Паҳритдинхўжаев	23	
956		956	Аҳмадхўжа Тиллаҳўжаев	25	
957		957	Тиллабой Солибоев, Дарвоза оғзи маҳалласидан	42	
958		958	Сиддиқали Мадрахимбоев	22	Новвой
959		959	Абдулла Раззоқ Бердимасумов	25	
960		960	Ҳайдарбой Раҳимбоев	30	Ўнбоши
961		961	Мамадазиз Маткаримов	25	
962		962	Ҳасанбой Ортиқакаев	34	

962		962	Мўминмирзо Аҳмедов	35	
964		964	Ҳакимжон Абдураззоков	25	
965		965	Нурмат Тўракулқозиев, Орзикулбек маҳалласидан	26	Ўнбоши
966		966	Тоҳиржон Абдуғафуров	25	
967		967	Саидбой Абдуқаҳҳоров	26	
968		968	Худойали Саидалимов	21	Қассоб
969		969	Мелибой Уста Раҳимбоев	32	
970		970	Бадалбой Масобиров	20	
971		971	Мирзаборат Мирзараҳимов	30	
972		972	Дадажон Мамажонов	22	
973		973	Карим Абдурахмонов, Юмалоқ мазор маҳалласидан	28	Ўнбоши
974		974	Мулла Насриддин Муллабобоев	38	Имом
975		975	Жалолиддин Нажмиддинов	22	
976		976	Қосимбой Эрматбоев	29	
977		977	Исҳоқ Узоқбоев	40	
978		978	Тошмат Отақўзиев	29	
979		979	Мирзаалиқори Эсонқулов	36	
980		980	Шарофиддин Нуриддинов	19	
981		981	Аъзамбек Ортиқбеков, Абдуазиз махсум маҳалласидан	23	Ўнбоши
982		982	Акимбек Аҳмадалиев	36	
983		983	Ёқубжон Маҳмудбоев	22	
984		984	Эргашбой Қурбонбоев	26	
985		985	Сулаймон Худойбердиев	35	
986		986	Йўлдошбой Ҳамробоев	34	
987		987	Ашурали Шуқурбоев	32	
988		988	Тўрасоҳиб Ғиёсхонов	30	
989		989	Отажон Худойбердиев, Чинор таги маҳалласидан	41	Ўнбоши
990		990	Абдуваҳоб Отабоев	20	
991		991	Дадабой Муллаҳолатов	26	
992		992	Абдуллажон Муҳаммадсодиқов	25	
993		993	Мадқосим Ашурбоев	40	
994		994	Саттарбой Уста Мадалиев	27	
995		995	Маматқул Тўхтамбоев	40	
996		996	Ҳожимат Холматҳожиев, Бақақуриллоқ маҳалласидан	19	
997		997	Каримжон Турдибоев	36	
998		998	Исақбой Уста Норматов	19	
999		999	Жўрабой Қурбонбоев	32	
1000		1000	Раҳимберди Хўжамбердиев	29	

Бу рўйхатни Андижон уезд бошлиги полковник И.А.Бржезицкий 1916 йил 17 сентябрда имзолаган. Унга мувофиқ Андижон Эски шаҳридан 1000 нафар ишчи 18 сентябрда Андижон станциясидан жўнатилган.³

Мардикорларни 15 сентябрдан 15 октябргача Андижондаги йигув пунктига (ҳозирги Сойдаги пахта заводида) тўплаб, соқчилик назорати йўлга қўйилган. Ҳар эшелонда 40 та вагон бўлиб, ҳар бир вагонга 30 га яқин киши жойлаштирилган. Эшелонда ишчилар жойлашган 33 та вагондан ташқари 1 та санитар, 1 та изоляция ва 1 та соқчилар вағони, шунингдек, ошхона учун 2 та, озиқ-овқат маҳсулотлари учун 2 та вагон ажратилган. Ҳар бир эшелонга 990 – 1000 ишчи жойлаштирилган. Андижон шаҳридан олинган ишчилар 1000 киши бўлиб, уларнинг 2-эшелон билан Андижондан жўнатилиши режалаштирилган.

18 сентябрдан 18 октябргача Туркистондан 30 эшелонда ишчилар олиб кетилади. Эшелонларнинг йўл маршрутлари аниқ белгилаб берилган. Хусусан, 107^а-сонли поезднинг Андижон станциясидан 18 сентябрь соат 8¹⁷ да жилиши, Тошкентга 19 сентябрь 14⁰⁰ да келиши, Тошкентдан ўша куни 109-сонли поездда жўнаши, 24 сентябрь 14³⁹ да Самара губерниясидаги Кинель станциясига етиб келиши ва жойларга тақсимланиши белгиланган.⁴

«Туркестанский голос» газетаси саҳифаларида шу эшелонни кузатиш жараёни тасвирланган ҳужжатларни эълон қиламиз:

Первый эшелонъ

18 сен. въ 11 ч. дня, отбылъ изъ Андижана первый эшелонъ рабочихъ, призванныхъ на тыловые работы.

Посадка въ поездъ происходила саженьяхъ въ трехстахъ отъ вокзала, около беженскихъ бараковъ.

Посадка прошла въ необычайномъ порядке и закончилась менее, чемъ въ полтора часа.

Все рабочіе оказались на лицо.

Около 10³⁵ ч. поездъ былъ поданъ къ перрону.

Андижоннинг шу вокзалидан 1916 йил мардикорлар эшелонда Россияга олиб кетилган.

Поездъ состоитъ изъ 40 вагоновъ, изъ нихъ 33 для рабочихъ, одинъ для конвоя, остальные служебные, санитарные, кухня, вагонъ для провизіи и т.д.

Рабочіе размещены по 30 человекъ въ вагонъ. Каждый рабочій имеетъ при себе кошму, шубу, теплую шапку, два запасныхъ халата, запасные сапоги, четыре перемены белья.

За исключеніемъ отдельныхъ, вполне естественныхъ тяжелыхъ сценъ разставанія съ родными, рабочіе выглядятъ бодро. Общей подавленности настроенія не чувствуется.

Провожаютъ рабочихъ члены местныхъ туземныхъ комитетовъ.

Явились проводить ихъ и представители почетныхъ туземцев, но они просидели все время где то въ вокзале, а къ поезду такъ и не вышли.

Представители европейского населенія блещутъ своимъ отсутствіемъ.

Отсутствуютъ и предствители города.

Къ вагонамъ то-и-дело торопливой походкой подходятъ женщины, приносятъ фрукты, хлебъ...

Кто то прислалъ живые цветы.

Вотъ ихъ разносятъ по вагонамъ; къ цветамъ тянутся десятки рукъ, но увы – цветовъ немного, и въ каждый вагонъ попадаетъ только одинъ-два цветка...

Счастливыцы судорожно сжимаютъ стебли, съ какимъ-то упоеніемъ нюхаютъ розы – последний приветъ родной андижанской земли.

Играютъ сборъ, затемъ свистокъ оберъ-кондуктора и поездъ подъ плачь женщинъ и тысячеголовское «аминъ» медленно отходитъ,

³ ЎзР МДА. 25-фонд. 1-руйхат. 185-иш. 208 – 222-варақлар // История Андижана в документах и материалах (1876 – 1917 гг. Т.2 / Ред. коллегия: Р.Т.Шамсутдинов (ответственный редактор). С.Хошимов. К.Базаров. Г.С.Машуров). – Ташкент: Шарқ, 2012. – С.458 – 508.

⁴ Р МДА. 25-фонд. 1-руйхат. 185-иш. 28 – 30-варақлар.

унося сыновъ Ферганы въ безвестную даль холодной Россіи.

После отхода поезда, военный губернаторъ полковникъ П.Н.Ивановъ благодарилъ, въ лице С.Касымова и Якубъ Саркара Садыкбаева, туземные комитеты за образцовый порядокъ.

Кстати о порядке – выстроенные на всякій случай къ моменту подачи поезда къ вокзалу войска оказались явно не нужными и были убраны.

Туземными комитетами послана генераль-адъютанту Куропаткину следующая телеграмма:

– Сегодня, въ день отправки изъ Андижана первого эшелона рабочихъ дружинъ, туземные комитеты приветствуютъ въ лице Вашего Высокопревосходительства умиротворительная края, и защитника чести и интересовъ населенія. Комитеты свидетельствуютъ о готовности населенія къ дальнейшимъ жертвамъ на благо Россіи. По уполномочію комитетовъ – Хамитбекъ Касымовъ, Усманкулъ Исраилбаевъ и Якубъ Саркаръ Садыкбаевъ. **И.Ш.**⁵ Газетанинг 1916 йил 29 сентябрь 69-сониди «Наманган» номли хабарда қуйидагилар ёзилган:

Рабочіе-туземцы 26 сентября въ мечети «Джами» наманганскимъ туземнымъ комитетомъ былъ устроенъ обедъ въ честь рабочихъ, отправляемыхъ въ тылъ действующей арміи. На обеде присутствовала вся администрація; были приглашены также представители банковъ и заводовъ, для которыхъ отдельно, въ бесѣдкѣ, были приготовлены особыя столы.

Обѣдъ состоялъ изъ плова и дыни. После обеда было пропето несколько патріотическихъ песенъ, сочиненныхъ за последнее время.

Затѣмъ мулла провозгасилъ здравицы за Государя, ген.-ад. А.Н.Куропаткина, ферганского военного губернатора и все начальство, кончая приставами. Въ заключеніе была прочитана молитва.

Когда мулла окончилъ молитву, одинъ грамотный сартъ сталъ читать своеобразный «наказъ» рабочимъ съ подробнымъ наставленіемъ, какъ нужно работать и держать себя вдали отъ родины. Выслушали рабочіе наказъ, прокричали три раза «ура» и стали строить

(Изъ газетъ)

Манифестація. Въ Ташкентѣ, такъ же какъ и въ Андижанѣ, произошла манифестація рабочихъ туземцевъ. Послѣ моленія въ мечети «Джами», громадная толпа рабочихъ направилась въ русскую часть города, съ пѣніемъ псалмовъ и съ русскими національными флагами.

Призванные были одѣты по походному въ кожаннныя куртки, такіе-же шаровары и сапоги, а на головахъ у всѣхъ были мѣховыя шапки-пачахи. Шествіе растянулось на нѣсколько верстъ и замыкалось арбами съ кладью и женщинами. Русское населеніе по пути шествія партіи устранивало имъ привѣтствія, на что туземцы отвѣчали единодушнымъ громкимъ «ура». (Т. К.)

«Сопровождающій». Первый эшелонъ туземцевъ - рабочихъ г. Ташкента сопровождаетъ до мѣста назначенія гласный ташкентской городской думы полковникъ Джурабековъ. (Т. К.)

ся сотнями, по пять человекъ въ рядъ, и съ портретомъ Государя пошли черезъ улицы стараго города въ бараки, въ сопровожденіи массы туземцевъ.

Вчера рабочіе должны были уже отправиться въ Россію.

Газетанинг шу сониди мазкур мавзу юзасидан мана бу хабар эълон қилинган:

Кокандъ

(Отъ нашего корреспондента)

Тыловые рабочіе. 25 сентября рабочіе туземцы были помещены на сборномъ пунктѣ. Следованіе на пунктъ вылилось во внушительное шествіе. Впереди каждой сотни несли національные флаги. Играла европейская и туземная музыка.

Маълумки, 1917 йил январь – февраль ойлариди Россия чоризми ўзининг ҳалокатли кунларини бошдан кечираётган эди.

⁵ Туркестанский голосъ. 1916 г. 20-го сентября. №62.

1917 йил 19 январидан Андижондан яна бир эшелон жўнатилган. 1916 йил сентябрь – 1917 йил февраль ойларида Туркистон ўлкаси бўйича 120 000 ишчи мардикорликка олинган, шундан 113 000 киши ўлкадан ташқари фронт ва фронторти ҳудудларига жўнатилган.

**Донесение начальника Андижанского
уезда Ферганской
области И.А.Бржезицкого⁶ начальнику
Туркестанского
районного охранного отделения
М.Н.Волкову
№5090 17 октября 1916 г.
Совершенно секретно**

Сообщаю, что мои агентурные сведения об образовании в городе Андижане партии «Тараккипарвар» вполне тождественны с теми, которые изложены в докладе Вашем за №4499 от 14 октября сего года на имя военного губернатора Ферганской области. Список туземцев, задавшихся целью разогнать из Туркестанского края всех тех чинов русской администрации, которые, не жалея своей жизни, добились приведения в исполнение высочайшей воли (Указ 25 июня сего года) о наборе рабочих, может быть пополнен еще следующими лицами: Акбарали Байтурсунов – переводчик мирового судьи 1-го участка Андижанского уезда, Ташбалта Абдувахובה (сын народного судьи), у этих двух собираются агенты Убайдуллы Асадулла Ходжаева, выступающего главным защитником поправленных якобы прав туземного населения. Далее следуют Саидали-ходжа Мусса-ходжаев – занимается подпольной адвокатурой; Батыр-ходжа Хал Тура-ходжаевым – собиратель фантастических обвинений по адресу чинов полиции и уездной администрации; местный богач Ахметбек Темирбеков и его приближенный Падша-ходжа Умар-ходжаев, пользующийся большим влиянием. Без их участия не проходят какие бы то ни было выборы должностных лиц туземной администрации.

⁶ Бржезицкий Иулиан Александрович (05.02.1869) – полковник, в 90-е гг. XIX в. служил на Памире. Хорошо знал местные языки и был коренного населения. Во время Андижанского восстания 1898 г. штабс-капитан Бржезицкий был Асакинским участковым приставом. С 1912 до начала 1917 г. Андижанский уездный начальник. Последним местом его многолетней службы будет Ошский уезд, начальником которого он станет в начале 1917 г.

Объединителями этих лиц являются А.А.Чайкин⁷ и Убайдулла Асадуллаходжаев. Последний до писания своих гнусных и ложных доносов имеет специальную канцелярию в городе Андижане, в доме Иванова №17, где писцом служит Александр Иванович Часовский. После того, как по доносам этих лиц без предварительных расследований обстоятельств в возбужденных ими делах был отчислен от службы целый ряд лиц русской и туземной администрации, лица эти открыто говорят, что «они могут убраться со службы кого угодно и когда угодно, так как Куропаткин им верит». В разговор на эти темы они не считают даже нужным называть чин генерал-губернатора, а говорят просто: «Куропаткин».

Оставшись безнаказанными за свои доносы на темы о том, что чины полиции и уездной администрации берут взятки, наживаются на продаже водки, сахара и проч., они не стесняются чернить в своих доносах этих чинов самым наглым образом. В настоящее время эти чины настолько скомпрометированы в глазах не только туземного населения, но даже и русского, что они лишены даже возможности защищаться. Служебная этика не позволяет высказываться на эту тему подробнее. Могу сказать еще только следующее: на стороне этой группы стоят члены Государственной думы Тевкелев и Керенский, последние при посещении Андижана были окружены тесным кольцом в лице представителей местного кружка «Тараккипарвар», то есть «Общество равенства» или «Единение и Прогресс», но народ называет их «падаркуш» («отцеубийца») и вынес весьма привратное понятие, как о происшедших в июле месяце событиях, а равно и о деятельности чинов местной администрации, которых они открыто называли здесь «сатрапами». Эти депутаты, конечно, сочли своим долгом вывезенную ими из Туркестана «грязь» внести и в Думу, а пока указанная выше компания Чайкина и Ходжаева не будет выселена из края и их газета «Туркестанский голос» не будет закрыта, до тех пор будет бессильна наша борьба с их вредной деятельностью.

⁷ Чайкин Анастасий Афанасьевич – уроженец Курской губернии. эсер, общественный и политический деятель Туркестанского края начала XX в., редактор и издатель общественно-политической краевой газеты «Туркестанский голос», издававшейся в г. Андижане в 1916 г.

Кратко о положении этого дела я доносил уже военному губернатору 13 сентября сего года рапортом за №3054, копия которого была послана мною и Вашему Высокоблагородию. Рапортом этим я просил выселить из края в спешном порядке Чайкина, Ходжаева, Темирбекова и Падша-ходжа Умар-ходжаева⁸ и я остаюсь при своем при том мнении. Что если эти лица не будут выселены, то в непродолжительном времени на обязанности чинов русской администрации останется только одна работа – это писание возражений на помещаемые в «Туркестанском голосе» заведомо неверные сведения и представление объяснений начальству по поводу ложных доносов Ходжаева и Ко, а что будет потом, не беру на себя смелости предсказывать о грядущих событиях.

Подлинное подписал: начальник Андиганского уезда полковник Бржезицкий За начальника отделения подполковник Розалион-Сошальский.⁹

Мардикорлардан 101 600 киши Россиянинг Оврўпо қисмига, 4000 киши Сибирга, 7405 киши Кавказга жойлаштирилади; 10 мингдан ортиқ киши Туркистон ўлкасида ишлатилади.¹⁰ Мардикорлар ҳарбий ва сааноат корхоналарида, конларда, темир йўл қурилишида, ўрмон ва йирик капиталистларнинг хўжаликларида қаттиқ назорат остида ишлатилди. Улар очликдан, хўрликдан, машаққатли меҳнатдан мислсиз азият чекдилар. Кўплари қаттиқ совуқдан, турли касалликлардан ўлиб кетдилар ёки бир умрга ногирон бўлиб қолдилар.

Мардикорларга арзимаган иш ҳақи тўланган, тураржойлари хароб, емишлари ҳам жуда ночор бўлган.

400 километрлик Батуми – Сухуми темир йўли қурилишида 2000 дан зиёд мардикор

ишлаган. Бу иншоотнинг Гудаунти (Мюсери) районида 200, Сухуми районида эса 100 нафар андижонлик бўлиб, улар мислсиз огир шароитларда меҳнат қилганлар. Биринчи бўлиб Гудаунтидаги андижонлик мардикорлар иш ташлашни бошлаб берганлар. Генерал Янушкевич хабарида бу ишчилар ишга чиқмасликка қатъиян қарор қилганликлари, «Бизларга шаҳарда яшаб, завод ва фабрикаларда ишлашни ва уч ойдан кейин ватанимизга қайтиб кетишни ваъда қилганлар», – деб айтганлари қайд этилган.

Андижонликлардан 185 киши Владимир губерниясидаги Колчигин станциясида ишлаш жараёнида қаттиқ совуққа чидай олмай азоб чекканлар.

Шу боис улар ватанга қайтаришни ёки иссиқроқ жойга юборишни сўраганлар.¹¹

Улар иш ташлаб, иш жойидан ўз хоҳишлари билан кетиб қолганлар. Иш ташлаш кенг тус олади. Иш берувчилардан бири ўзбек ишчилари 30 октябрдан 17 ноябргача ишга чиқмаганлари оқибатида 2000 сўм зарар кўрганидан нолиб шикоят қилган. Бундай шикоятлар кўплаб бўлган. Кавказ армияси полковниги Давидов иш берувчилар ва маъмуриятни ёқлаб мардикорлар ишдан қочиб шаҳарларга боришмоқда, бозор ва масжидларда юриб, наркотик ва фаҳш ишлар билан шуғулланишни хоҳлаётдилар деган тухмат хабарни юқори ташкилотларга йўллаган. Бундай тухматлар кўп бор уюштирилган, оқибатда мардикорлар тазйиқ-таъқибга учраб турганлар. Сабр-косаси тўлган мардикорлар курашни давом эттираверганлар.

Маъмурият берган хабарда ишчиларнинг ҳар қандай қийноқлар, турмага тиқиш, ҳатто отиб юборганларида ҳам барибир ишга чиқмасликларини айтганлари қайд этилган. Ишчилар ўзларини Сухумига, Батумига, ҳатто Россиянинг ички қисмига юборишларини талаб қилганлар. Иш ташлаш йўл қурилишининг жанубий ва шимолий қисмини ҳам қамраб олади: норозилик намойишлари ўтказилади, очликлар эълон қилинади. Оқибатда Тифлис ҳукумати Тошкентга, Туркистон генерал-губернаторига телеграмма йўл-

⁸ Вероятно, речь идет о Темирбеке Ахметбекове Падше-ходжи, т. е. о тех же самых лицах, что в рапорте начальника Андиганского уезда И.А. Бржезицкого военному губернатору Ферганской области А.И. Гиппиусу о работе съезда, созванного в связи с набором населения на тыловые работы от 23 июля 1916 г. // Восстание 1916 г. в Средней Азии и Казахстане: Сб. документов. — М., 1960. — С. 211.

⁹ Восстание 1916 года в Туркестане: документальные свидетельства общей трагедии. Сборник документов и материалов. — М., 2016. — С.235–237.

¹⁰ Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. — Тошкент: Шарқ, 2001. — Б.290.

¹¹ Исмоилова Ж. Фарғона водийсида миллий озодлик курашлари. — Тошкент, 2003. — Б.181.

лаб иш ташловчиларни тинчлантиришни талаб қилишга мажбур бўлади. Шу мақсадда Туркистон генерал-губернатори буйруғи билан Андижон Эски шаҳари оқсоқоли Рустам Тошматов 1916 йил 29 декабрда Батумига келади.

1917 йил 1 январдан 13 январгача Рустам Тошматов «дилижанс»да андижонликлар ишлаётган жойларни айланиб чиқиб, уларга руҳий таъсир кўрсатади. У мардикорларнинг аҳволи жуда яхши деб баҳолайди. Бу «муҳтарам» ариқ оқсоқоли Рустам Тошматов ишчилар иссиқ баракларда 50 тадан 100 кишигача жойлаштирилган, улар кунига тушлик, 2,5 фунтдан қора нон, 0,5 фунтдан гўшт ва 2 марта қандли чой билан таъминланаётганини ёзган. Мардикорлар уст-боши анча хароблигини, ишчилар ватанидан хат-хабар ололмаётганлигини ҳам билдирган. Шунингдек, 200 мардикор, айниқса, Жалолобод волости Сузоқ қишлоғидагилар иш ташлаганларини қайд этишга мажбур бўлган. Аммо Тошматов рус зобитига, полковник Давидов ва маҳаллий маъмуриятга нисбатан анча айёрлик билан иш кўрган. У мугомбирлик билан ишчиларга руҳий таъсир кўрсатган, ҳатто Жалолобод волостидан келган ишчилардан Фаргона области ҳарбий губернатори номига миннатдорчилик изҳор этилган хатлар олишга эришган. У мардикорларга қарата «сизлар иш ташлашни тўхтатмасаларинг, ҳамқишлоқ, ҳаммаҳалла ва оилаларингизга нисбатан маъмурий чоралар кўрилиши мумкин» деган таҳдидларни ишга солган.¹²

Рустам Тошматов 1917 йил 21 январда Андижонга қайтиб келади. Бу хизмати учун у Туркистон генерал-губернатори томонидан тақдирланган. Андижонда чоп этилган «Туркестанский голос» газетаси «Андижон шаҳар ариқ оқсоқоли Рустам Тошматовнинг фронт ортидаги андижонликлардан ҳол-аҳвол сўраб келганлиги ҳақидаги ҳисоботи» номли материалда бу сафарни ёритган. Умуман, 1916 йил 1 июлдан бошлаб газетада мардикор мавзусига катта ўрин ажратилган. Жумладан, «Мардикорлар талаби», «Ишчи

туземецлар йўлда», «Ишчиларни жўнатишга доир», «Тузем ишчилар мактублари», «Ўш эшелонини жўнатиш», «Жойлардан саломлар», «Йўлдан. Бизнинг мухбиримиз Абдулла Йўлдошқориевдан», «Ўзбек ҳарбий ишчиларининг йўлдан юборилган мактублари», «Паловни согинмоқдалар», «Ишчилар учун кетмонлар», «Оренбургдан хатлар», «Ҳарбий суд», «Ажралиб қолганлар», «Суд хабарлари», «Суд залида», «Рўзи Охун Муҳаммад Назарбоевнинг иши бўйича», «Далварзин иши» каби номлар билан чоп этилган қатор хабар ва мақолалар кўплаб муҳим маълумотлар беради.

1917 йил февраль инқилоби натижасида монархия ағдарилгач, мамлакатда демократик ўзгаришлар амалга оширила бошлади. Муваққат ҳукумат раиси А.Ф.Керенский ташаббуси билан фронт ортидаги мардикорларни ўз юртларига қайтариш ҳақидаги ҳукумат қарори эълон қилинди. Бу қарорни Туркистон мусулмонлари, айниқса, мардикорлар зўр шод-хуррамлик билан кутиб олдилар. Огир меҳнатдан тинка-мадори қуриб, очарчилик, миллий, диний камситилишга дучор бўлган мардикорлар катта ва машаққатли ҳаёт, кураш йўлини босиб ўтдилар. Уларнинг бир қисми бегона юртларда огир меҳнатдан, изгирин совуқдан, очликдан, касалликдан ўлиб кетди, айримлари қамоққа олинди, баъзилари қочиб сарсонсаргардонликда умр кечирди, бир умрга ногирон бўлиб қолди. Бу каби шўришларнинг тугаши чинакам байрам қилишга арзигулик эди. Мардикорларнинг қандай кайфиятда Андижонга келганлари «Нажот» газетасининг 21 май сонида шундай таърифланган: «Андижон. 11 май куни бу жойдан жўнатилган мардикорлар эсон-омон ўз ватанларига қайтиб келдилар. Сўнгра қувончли кайфият билан улар қўлларида байроқлар ушлаб шаҳарни айланиб чиқдилар. Савдогарлар бу ҳақда ҳеч нарсани билмасдан жуда ҳам ҳайрон бўлиб қолишди».¹³

Албатта, юртдошларимизнинг мардикорлик даври беиз кетмади: уларнинг дунёқараши, ижтимоий онгида катта ўзгаришлар

¹² Ковалев П.А. Тыловые рабочие Туркестана в годы Первой мировой войны. – Ташкент: Госиздат. 1957. – С.127 – 128.

¹³ Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Т.1. Сб. документов. – Ташкент: АН УзССР, 1963. – С.149.

юз берди, улар энди миллий ўзликни англашга киришган, миллат тақдири, фожеаси, истиқболи ҳақида фикрлай бошлаган эдилар. Бир томондан, 1917 йилнинг умумий инқилобий руҳи, иккинчи томондан, ўзга юртларда ўз ҳақ-ҳуқуқлари ҳимояси йўлидаги курашлар, иш ташлаш ва намойишлар давомида шаклланган бирлик мардикорларни ижтимоий кучга айлантирган эди. Совет даври тарихшунослигида юртдошларимизнинг мардикорликдан ўзларига инқилобий руҳни юқтириб, «сиёсий онги ўсиб» қайтганлигига кўпроқ ургу берилди. Лекин мардикорлик азобларини бошдан кечирган минглаб кишиларнинг бари пировардида биргина йўлни – социалистик инқилоб, синфий кураш йўлини танлаганига ишониб қийин. Шу ўринда Андижондан мардикорликка олинганларнинг кейинги тақдири қандай кечган деган савол тугилиши табиийдир. Шу жиҳатдан ушбу масаланинг махсус ўрганилиши тарихимиздаги «оқ доғ»лардан бирини бартараф этишга имкон беради.

Ҳозирча Андижон шаҳридан мардикорликка олинган 1000 нафар юртдошлардан фақат айримларининггина кейинги тақдири ҳақида маълумотга эгамиз. Бироқ шунинг ўзи ҳам уларнинг ҳаёт йўли турлича бўлганини кўрсатади.

Улардан бири рўйхатда 566-рақам билан қайд этилиб, шаҳарнинг Оқёр гузаридан мардикорликка сафарбар этилган 31 ёшли Худойберди Қорабоевдир. Мардикорликда ўнбоши қилиб тайинланган Х.Қорабоев мардикорлик мавзусида ёзилган ва халқимиз орасида машҳур қўшиққа айланган «Дўнғалагим» шеъри муаллифидир:

*Поездингни жилдирган
Ўтхонаси билан дўнғалаги.
Двинскага кетди Андижонни
Мард йигитининг бир бўлаги.
Двинскага кетмас эди
Мард йигитнинг бир бўлаги,
Двинскага кеткизворган
Николай зolim замбараги.
Двинскага йўл бўлсин,
Қарагайзоринг қул бўлсин.
Йигитларни қийнаган*

*Николайинг йўқ бўлсин.
Бизни тўққиз ой ишлатди
Сизрань деган ўрмонда.
Кетолмаймиз Андижон,
Бир чақа йўқ кармонда.
Сўк ошингни ичмайман,
Ўтигимни ечмайман.
Қорда қарагай кесганман,
Ҳеч ҳаққимдан кечмайман.*

Кези келганда шуни ҳам таъкидлаш жоизки, кейинги вақтларда эълон қилинган айрим тарихий асарларда¹⁴ бу шеър халқ оғзаки ижоди маҳсули деб, ҳатто матни бир оз ўзгартирилган тарзда берилмоқда. Жумладан, Х.Зиёев асарида «Поездинг гилдираги, Устахонаси билан дўнғалаги, Двинскага кетишди Мард йигитнинг бир бўлаги» шаклида, «Ватан тарихи» китобида эса «Поездингни жилдирган Ўтхонаси билан дўнғалаги, Двинскага кетишди Мард йигитнинг бир бўлаги» шаклида келтирилган. Ҳолбуки, ҳозирда пойтахтдаги «Қатагон қурбонлари хотираси» музейи залларида янграб турувчи «Дўнғалагим» ашуласининг матни ҳам Х.Қорабоев матни билан бир хил:

*Поездингни жилдирган
Ўтхонаси билан дўнғалаги.
Двинскага кетди Андижонни
Мард йигитининг бир бўлаги...*

Аслида, шеър муаллифи Х.Қорабоев дейишга асос етарли. Чунки халқ оғзаки ижоди намуналари ҳам алоҳида кишилар, халқнинг истеъдодли вакиллари томонидан яратилади, кейин оғиздан оғизга ўтиб юради. Х.Қорабоевда шоирлик иқтидори бўлгани шубҳасиз: унинг қариндоши Одилжон Эгамбердиевнинг саъй-ҳаракати билан 1980 йилда Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида Худойберди шоирнинг «Мен қушимни гозга солсам» номли шеърий тўплами чоп этилган.

Мардикорликдан қайтган Худойберди Қорабоев ижтимоий ҳаётда фаол бўлган, шеър ва газаллар ёзиб турган; минглаб алданганлар қатори совет ҳокимиятига ишо-

¹⁴ Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б.7, 10, 11, 14.

ниб, уни миллий истиқлолчилардан ҳимоя қилишга уринган, 1919 йилда ўзи туғилиб ўсган Оқёр қишлоғида бўлган тўқнашувда вафот этган.

Андижон шаҳридан сафарбар қилинган минг нафар мардикорнинг мингбошиси Мулла Содиқ Мулла Орипов жадидчилик йўлидан бориб, Андижоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ибратли ишлар қилганлиги маълум бўлди. Архив ҳужжатларига мурожаат қиламиз.

1917 йил 14 июнда Андижон Эски шаҳаридаги Олимжон ҳожи заводида мардикорчиликдан қайтиб келган мусулмон ишчилардан 900 га яқин киши қатнашган митинг бўлди. Унда жамоат хавфсизлиги комитети раиси Сумароков, милиция бошлиғи Ситин ва айрим ташкилотлар вакиллари қатнашди. Йигин бир овоздан 15 кишидан иборат мусулмон ишчи депутатлари советини сайлайди. Унинг таркибига мусулмонлардан 13 киши ва европалик – руслардан 2 киши киради.

15 июнда мусулмон ишчи депутатлари советининг йигилиши бўлиб, унда Масодиқ Мулла Орипов советнинг раиси, Акбарали Ўразалиев ва Султонбек Тўхтабеков раис ўринбосарлари, Мулла Абдурахмон Алимқулов котиб, Муҳаммаджон Тожибоев ёрдамчи этиб сайланди.¹⁵

1918 йилдан КПСС аъзоси Мухтор Олимов ўз хотираларида Андижондаги сиёсий воқеалар жараёнига тўхталиб, Содиқжон Орипов ҳақида замон мафкурасидан келиб чиқиб салбий фикр билдирган. Жумладан, у Содиқжон Ориповнинг маҳаллий аҳолини, зиёлиларни совет ҳокимиятига яқинлаштирамаслик, унга қарши норозилик тугдириш билан машғул бўлгани, Андижонда ташкил топган «Турон» ташкилотининг раҳбарларидан бири, мусулмон депутатлари советининг раиси бўлганини қайд қилади. Уни чор ҳукуматининг хизматчиси бўлганликда айблаб, коммунистларга, уларнинг Эски шаҳар ташкилотига қарши турли шаклда кураш олиб борганини ҳам эслатиб ўтади.¹⁶ Марди-

Мухтор Олимов

корларнинг азоб-уқубатини бошидан кечириб, Андижонга қайтиб келиб она шаҳрида истиқлол учун кураш олиб бораётган бир пайтда, 37 ёшида Содиқжон Орипов большевиклар қўлида ҳалок бўлади.

Андижонга қайтиб келган мардикорларнинг кейинги тақдири турлича кечган: айримлари большевиклар сафида совет тузуми учун курашган, бошқа бир қисми миллий озодлик урушларида қатнашган. Миллий озодлик уруши тегирмонидан омон қолганларнинг бир қисми ер-сув ислоҳоти, коллективлаштириш, қулоқлаштириш ва сургун даврларида, бошқа бир қисми 1937 – 1938 йиллардаги «Катта террор»да қатагон тигига учраганлар. Яъни улар на чор ҳукумати, на совет ҳукумати даврида рўшнолик кўрди, аксинча, ҳар икки тузумдан жабру жафо тортди. Шу боис мардикорларнинг кейинги тақдири, қисматини ўрганиш, умумлаштириш Андижон фарзандларининг чор Россияси ва совет мустамлакачилиги давридаги халқ манфаати йўлида, мустақиллик учун фавқулодда огир шароитда кураш олиб борганликларини англаш ва муносиб қадрлашга имкон беради. Хуллас, юқоридаги каби қизиқарли тарихий воқеани бугунги кун нуқтаи назаридан атрофлича ўрганиш зарурати аллақачон етилгандир.¹⁷

¹⁵ Победа Октябрьской революции в Узбекистане. Т.1. Сб. документов. – Ташкент: АН УзССР, 1963. – С.149.

¹⁶ Воспоминания участников гражданской войны Андижанской области. Выпуск 1. – Андижан. 1957. – С.45.

«ФРОНТ ҲАҚИҚАТИ» САҲИФАЛАРИДА ЖАНГЛАР ТАФСИЛОТИ

Рустамбек Шамсутдинов, Ахрорбек Отахонов

Бу газета иккинчи Белоруссия frontiда Ўрта Осиё ва Қозоғистон, жумладан, Ўзбекистондан ҳарбий хизматга олинган ўзбек жангчиларининг жанговар фаолияти, ҳаёти, Ўзбекистон меҳнаткашларининг галаба йўлида олиб борган фидокорона меҳнатини ўз саҳифаларида акс эттириб, жангчиларга руҳий мадад, илҳом бериш, уларни ватанпарварлик, жанговарлик руҳида тарбиялашдек жуда катта ижтимоий-сиёсий, мафкуравий вазифани шараф билан бажарган. Газетанинг масъул муҳаррири Т.Миронов, муҳаррир ўринбосари Ш.Бўлатов эди. Газета манзили «Полевая почта 02961 А» бўлган.

Газетанинг 1944 йил май – ноябрь ойларидаги 33 – 44-, 46 – 47-, 49 – 54-, 56 – 59-, 63-, 65 – 71-, 73 – 82-, 86-, 1945 йил июль – декабрь ойларидаги 49 – 66-, 45 – 96-сонлари сақланиб қолган. Газетада эълон қилинган хилма-хил материаллар Ўзбекистон халқининг фашизм ва япон милитаризмига қарши олиб борган мардонавор курашидан ҳикоя қилади.

1944 йил 3 май сонида газета олий бош қўмондоннинг 1944 йил 1 майдаги буйруғи-

ни чоп этган. Буйруқда қизил аскарлар ва қизил флотчиларга мурожаат этилиб, сержантлар, офицерлар ва генераллар, партизан ва партизанкалар, Совет Иттифоқи меҳнаткашлари, вақтинча немис золимлари асорати остига тушиб қолган ва Германияга фашист каторгасига зўрлик билан ҳайдаб олиб кетилган ога-ини ва опа-сингиллар 1 май байрами билан табрикланган. Байрам муносабати билан **Адҳам Ҳамдам**нинг «**Май қўшиғи**» шеъри чоп этилган:

*Олам-олам қувончи бор дилимни,
Кўкка қанот ёзган буюк элимни,
Ғалабага ҳамоҳангдор тилимни
Сайратаман, жангда голиб май келди,
Ёвни қувиб баҳор, қуёш, ой келди.*

*Қалқон кийдик нўлатлардан – брондан,
Биз кўрқмаймиз ўт-олов ҳам бўрондан,
Бахтномамиз тугилгандир зўр шондан,
Тумтарақай қилиб ёвни май келди,
Гуллар очиб баҳор, қуёш, ой келди.*

*Москвамиз салют берар жаҳонга,
Ўралғуси гул ўлкамиз зўр шонга,*

*Галабалар ором берар ҳар жонга,
Байрам келди, золиб келди, май келди,
Ёвни янчиб кулган кўш, ой келди.*

Газетанинг шу сонида ўзбек жангчиларидан қизил аскар Хожааҳмад Солиевнинг «Немисларга омон бермайман», Ю.Якубовнинг «Қуролимга иснод келтирмайман», Даврон Шариповнинг «Душман яксон қилинади», медалли сержант Назар Жабборовнинг «Командир бўлдим», сержант Исмоилжон Маматхоновнинг «Фердинанд»га қарши», қизил аскар Эргаш Валиевнинг «Разведкада», старший лейтенант Б.Тажировнинг «Снайпер Алиханов ва унинг шогирдлари» мақолалари берилган.

Младший сержант А.Ҳамдамовнинг «**Ўзбек музика ансамбли**» номли хабарида офицер Солодольников қисмида сержант Абдурахмонов бошчилигида 20 кишилик ўзбек музика ансамбли жангчиларга яхши хизмат кўрсатаётгани, ансамблнинг дастури ҳарбий мавзудаги ашула ва рақслар билан бойитилгани, ансамбль яқинда қисм жангчилари учун катта концерт бергани, ансамблнинг хор гуруҳи «Олга бос» (ўзбекча), «Запасной полк» (русча) каби ашулаларни жуда яхши ижро этгани, рақсчи, медалли сержант Абдуллаев «Танкист», «Усмония», «Дилхирож» ўйинларини, сержант Қодиров фронт ўйини – «Қуролни сев»ни моҳирлик билан бажарганлари, сержант Исмоилжон Ваҳобов ижросидаги «Армиядан келганлар» ва «Отга миндим» деган кишини руҳлантирувчи ашулалар томошабинларда катта таъсир қолдиргани, ансамбль қатнашчилари яқинда бўлиб ўтган бадий ҳаваскорларнинг кўшилма кўригида биринчиликни олгани айтилади.

Газетанинг 6 май сонида **«Немис-фашист босқинчиларнинг ёвузликларини аниқлаш ва текшириш бўйича ФАВҚУЛОДДА ДАВЛАТ КОМИССИЯСИНING АХБОРОТИ»**да гитлерчиларнинг тепкили терлама юқумли касалини қасддан совет кишиларига юқтириш орқали тинч аҳолини қириш билан шугулланганлиги фош этилгани, фавқулодда давлат комиссияси

аъзоси академик И.П.Трайнин ва суд-медицина эксперт комиссияси билан қўшимча текшириш ўтказганликлари ҳақида ахборот берилган. Солоноев кишлоқлик О.А.Шептунованинг мана бу фикри келтирилган: *«Немислар бизнинг кишлоқдаги ҳамма аҳолини Воротинь кишлоғига ҳайдаб олиб бордилар, бу кишлоқда тепкили терлама билан огриган одамлар кўп эди. Сўнгра Воротинь кишлоғининг ҳамма аҳолисини касаллар билан биргаликда Озаричи кишлоқ районида бўлган концентрацион лагерга юбордилар».*

Газетанинг 9 май сонидagi «Галабамизнинг жанговар программаси» мақоласида мана бу сатрлар ёзилган: *«Ҳозир ўзбек халқининг ўз бағрида ўстириб балогатга етказган ва душмандан қасос олишга йўллаган жангчи фарзандлари рус, украин, белорус ва мамлакатимизнинг бошқа халқ жангчилари билан қўлма-қўл бўлиб она ватанимизни душмандан тозалаш учун баҳодирларча жанг қилмоқдалар. Фронтимизнинг илгор жангчиларидан бири бўлган, III даражали «Шухрат» ордени ва «Жанговар хизматлари учун» медали билан мукофотланган сержант Исмоилжон Маматхонов танкка қарши тўпи билан бир жангда немисларнинг бир танкини, ўзиюрар «Фердинанд» тўпини, автомашинасини яксон қилди. III даражали «Шухрат» ордени ва иккита «Жасурлиги учун» медали билан мукофотланган аълочи разведкачи оддий аскар Эргаш Валиевнинг ҳисобида тутиб келтирилган 7 «тил» ва ўлдирилган 6 немис бор. Жангда маҳорат кўрсатаётган ўзбек жангчилари ҳақидаги бундай мисоллар кўп. Ҳар бир жангчи худди шулардек жанг қилиши керак.*

Бизнинг халқимиз ўз жангчиларига: «Одамгарчилигинг сен ўлдирган немисларнинг сони билан ўлчанади, чунки немисни ўлдириш улуг савоб. Биронта фашистни ўлдирмаган аскар жангчи эмас, номарддир», – деб наказ берган эди. Бу наказни бажариши муқаддас бурчимиздир.

Ўзбек жангчилари! Немис йиртқиқларни янада қаттиқроқ урингиз, қардош халқлар ўртасида илгор баҳодирлардан бўлингиз!»

Гвардиячи сержант А.Мадиёров «Ишончли қурол» номли хабарида қўлида фашист танкларига даҳшат соладиган қудратли қурол – танкка қарши милтиқ борлиги, у қуроли билан бир жангда немисларнинг 2 танкини яксон қилганини эсга олган. Унда эрталаб тонг маҳалида немисларнинг икки ротача аскарлари танклар ёрдами билан қарши ҳужумга ўтгани, А.Мадиёров эса душман танкларини келиши эҳтимол тутилган жойда ўзига ўт очиш позицияларини танлаб олгани ва бу позицияларни пухта ниқоблаб, ундан ўт очиш масофаларини олдиндан белгилаб қўйгани, немис танкларини бостириб келаётганида танкка отадиган милтиқидан олдинда келаётган немис танкига ўт очгани, биринчи ўқи танк минорига бориб теккани, аммо танк келишда давом этгани, у моторига мўлжаллаб яна отганида танк тўхтаб қолгани, танкнинг экипажи чиқиб қоча бошлагани, Мадиёров милтиқини ишга солиб улардан иккитасини отиб ўлдиргани, кўп ўтмай яна немис танки пайдо бўлгани, бензин бакини мўлжалга олиб, танк 180 – 200 метр масофага келганда милтигининг тепкисини босгани, немис танки гулхандек ёниб кетгани, миномётлар, танкка қарши тўп ва милтиқлардан очган ўтларига бардош беролмаган душман чекинишга мажбур бўлгани кўрсатилган.

Гвардиячи старший сержант орденли Х.Султонмуродов «Ўн олтинчи «тил» мақоласида разведкачи бўлганидан бери душман томонига ўтиб 16 немисни тутиб келтиргани, командири унинг отделениясига «тил» тутиб келишни топширгани, бу жуда масъулиятли топшириқ экани, тун қоронғусида тепалик ёнидаги чуқурликдан душман томонга қараб кетгани, душман траншеяларидан икки юз қадам ичкаридан чиқиб, немислар сув оладиган булоқ ёнида пистирма қуриб ётилгани, кўп ўтмасдан пақир кўтарган бир немис солдатининг келаётгани кўрингани, у энди сув олиш учун энгашганида унга ташланиб ҳиқилдоғидан маҳкам бўғиб оғзига латта тикқани, немис қутурган итга ўхшаб хириллай бошлагани, шу атрофда

юрган немис қоровули бу шарпани сезиб у томонга қараб юриб кела бошлагани, шу ҳолатда ўзини яшириб олгани, немис солдати пистирма ёнидан ўтиб 3-4 қадам босгани, сержант Козлов билан уни ҳам ушлаб олгани ва бу «тил»лар муҳим маълумот берганларини ёзган.

Қизил аскар Суяр Шариповнинг «**Ҳисобим тўққизга етди**» деган хабарномасида шундай дейилган: «*Бир жангда командирим немис батареясининг кузатувчисини йўқ қилишни буюрди.*

Жойлашган еримизда дарахтлар сероб эди. Мен бир катта қайрағочнинг устига чиқиб, бутоқлар орасида жойлашдим ва яхшилаб ниқобланиб олдим, мени душман эмас, ўзимизникилар ҳам кўрмас эдилар.

Мен анча вақтлар душманнинг ўт очиш нуқталарини синчиклаб кўздан кечирдим, ниҳоят, душман кузатувчисини топиб олдим. У ёғоч тепасига махсус уя ясаб жойлашган экан. Дарров нишонга олдим. Икки ўқ билан уни ўлдирдим.

Вазифамни бажариб тушай деганда душман снайперининг ётган еридан туриб бошқа жойга кўчаётганини пайқаб қолдим. Биринчи ўқим унинг жонини жаҳаннамга узотди.

Ҳозир меним ҳисобим тўққизга етди. Олтинчи «тил»нинг ҳақиқатини ба-

ОЛФА ДЎСТИМ, ҲАМОН ОЛФА ЮРИ

*Салом сенга оташин юрак,
Ғалабанинг жагарбанд эди.
Салом сенга покази талак,
Олтомишнинг улмас авлоди.*

*Мағрур туриб ҳужум жангида,
„Фердинанд“ни айладинг яксон.
Ғалабанинг хуррам тонгида,
Кўкрагингга тақилда нишон.*

*Сен ҳужумга отланганингда,
Разил фриц қурқар, қалтирар.
Атакага ташланганингда,
Пешакангда юлоуз ялтирар.*

*Душман чиқиб қочар дзотдан,
„Урра..!“ десанг тинглайди жаҳон.
Сен отган ўқ, сен очган утдан,
Ёв қирилар, ором олар жон.*

жариб, немис-фашист итваччаларни қириб ҳисобимни янада оширажакман».

Ушбу сонда «Кузги арпа ўриш бошланди» хабарида мана бу сатрлар битилган: «Самарқанд областининг Зомин районида ўтган йилга қараганда бир ой илгари кузги арпа ўрим-йигими бошланди. Йигимни

Гвардиячи сержант Исмоилжон Маматхонов.
А.Штирин фотоси

биринчи бўлиб Калинин номидаги қишлоқ хўжалик артелининг колхозчилари бошладилар. Яқинда «Қизил чорвадор» совхози, шунингдек, районнинг бошқа колхозлари ҳам йигимни бошлайдилар».

12 май сонидан Адҳам Ҳамдамнинг мана бу шеъри босилган.

Адҳам Ҳамдамнинг «Донгдор йигит» номли очерки гвардиячи сержант Исмоилжон Маматхоновнинг жанговар фаолиятига бағишланган. Эндигина 19 ёшга тўлган Исмоилжон III даражали «Шухрат» ордени, «Жанговар хизматлари учун» медали, «Аълочи артиллерист» ва гвардиячи значоклари билан тақдирланган.

Бир неча соатга чўзилган шиддатли жангдан кейин унинг қисми душманни «З»

қишлогидан суриб чиқариб, қулай маррани эгаллаган. Қуёш ботиб қоронгилик тушганида куни бўйи гумбурлаган тўпларнинг саломлари тинган. Жангчилар янги маррада янада мустақамланиб олганлар.

Танкка қарши тўп расчёти командири сержант Барабов ўз тўпини янги позицияга жойлаштириб дам олишга ижозат берган.

Рус йигити солдат Барабов билан жуда қалин дўстлиги туфайли ўзбек йигити Исмоилжон рус тилини яхши ўзлаштирган. Мақоладан кичик парча келтирамиз: «Тонг палласи... Яна ҳужум бошланди. Исмоилжон ўт очиш пайтини сабрсизлик билан кутмоқда. Сержант Барабов узоқдан келаётган тўртта «Фердинанд»ни унга кўрсатиб:

– Исмоилжон, кўряпсанми? Шу олдиндан келаётган «Фердинанд»ни мўлжалга ол, – деди.

«Фердинанд» сал бурилиши билан Барабовнинг:

– Мўлжалловчи Маматхонов, душман замбарагига қарши, прицель 8, броня тешувчи снаряд билан ўт оч! – деган командаси эшитилди.

Исмоилжон шошилмасдан мўлжални тўғрилади ва ўқ узди. Биринчи снаряд «Фердинанд»ни ёндириб юборди, қолган «Фердинанд»лар эса орқага қайтарилдилар.

– Эҳ... Аблах, қочди-я, – деб гижиниб қўйди Исмоилжон, кўп ўтмай душманнинг бир танк ва битта машинаси расчёт жойлашган томонга қараб кела бошлади. «Меҳмон»лар яхшилаб кутиб олинди. Исмоилжоннинг тўғри нишонга олиши билан олдин танк, сўнгра машина яқсон қилинди».

Эътиборли томони, унинг ҳарбий жасорати газетанинг 23 май сонидан ҳам ёритилган. «Жонажон Белоруссияни озод этамиз» руқни остида «Исмоилжон Маматхонов мардлиги биз учун намуна» номли катта мақола Б.Шарипов имзоси билан берилган.

Қизил аскар А.Абдурахмоновнинг «Оддий аскар ва сержантлар учун дам олиш уйи» номли мақоласи ҳам газетадан ўрин олган.

Газетанинг 16 май сонидан «Фидокорлик»,

«Менинг агитаторлик ишим» мақолалари берилган. Уларни айнан келтирамыз.

Фидокорлик

Телефон сими узилиб, команда пункти билан алоқа тўхтаб қолди. Дарҳол алоқани тиклаш керак, аммо душман тўхтовсиз ўт очиб турганлигидан бошни кўтариш қийин эди. Бу вақтда алоқачи қизил аскар ўртоқ Охунов ажойиб фидокорлик кўрсатди.

У душман ўти остида сим узилган ерга эмаклаб борди ва симни боглаб алоқани тиклади. Шу вақт Охуновнинг кўзи нарида ярадор ётган бир қизил аскарга тушди. Қўрқув нималигини билмайдиган бу ботир йигит ўз жанговар ўртогини ўт остидан олиб чиқди.

Кўмондонлик Охуновнинг бу хизматиغا катта баҳо берди ва уни «Қизил юлдуз» ордени билан мукофотлади.

Л.Герасимов

«Фронт ҳақиқати»нинг 1944 йил 19 май (№38) сонида гвардиячи сержант Э.Ҳакимовнинг «**Ўлжа қуролдан отиб...**», қизил аскар Жамол Камоловнинг «**Ўз командиримга ёрдам бердим**», қизил аскар С.Қодировнинг «**Немисни ўлдирдим**», медалли қизил аскар Ж.Шариповнинг «**Пулемёт – севган қуролим**» мақолалари босилган. Уларда жангларда эришилган галабалар, жанглар тафсилотлари далиллар асосида кўрсатилган. Шу газетада медицина хизмати капитани Абдухалил Алиевнинг кўмондонлик томонидан тақдирланганлиги ҳақида мана бу маълумот келтирилган.

В.Кудрявцевнинг «**Госпиталда концерт**» номли мақоласида қуйидагилар берилган: «**Сиёсий ишлар бўйича бошлиқ ўринбосари майор ўртоқ Соколов бўлган госпиталда ярадорлар ўртасида маданий-оммавий ишлар яхши йўлга қўйилган.**

Яқинда госпиталнинг бўлимларидан бирида ярадор ўзбек, туркман, қозоқ ва тожик жангчиларидан иборат ҳаваскорлар тўғарагининг концерти уюштирилди... Қизил аскар Иброҳимов ўзбек, қирғиз ва қозоқ тилларида бир неча халқ лапарларини ва ашуллари муваффақиятли ижро этди. Қизил

Медицина лавазми капитани А. АЛИЕВ

А. Штаран фото.

аскар Южонов ўзбек халқ рақсини моҳирлик билан ижро этди.

Концерт шунчалик муваффақиятли ўтдики, ҳаваскор тўғарак қатнашчилари ҳар сафар томошабинлар томонидан олқишланиб турди ва госпиталнинг бошқа бўлимларида ҳам концерт қўйишга таклиф қилинди».

«Фронт ҳақиқати»нинг 23 май сони бош мақоласи «**Ботирлик – жангчининг ҳусни**» деб аталган. «**Немис-фашист босқинчиларга қарши уч йилдан бери давом этаётган улуг ватан урушининг бутун даври қизил армиямизнинг тарихда мисли кўрилмаган буюк галабалари билан тўла.**

Бу галабаларга эришининг сабаблари нима? Қизил армия жангчилари ва командирларининг ажойиб маҳорати, баланд маънавий руҳи, қаҳрамонлиги, ботирлиги ва фидокорлигидир.

Ботирлик, мардлик, фидокорлик жангчининг ҳуснидир. Қизил армия жангчиси ҳар қандай қаршилиқни толқон қилади. Бизда ботир жангчиларнинг афсонавий қаҳрамонликлари тўғрисида минглаб мисоллар бор. Буюк рус халқи ва бошқа қардошларимиз билан елкама-елка туриб жонажон ватанимизнинг озодлиги ва мустақиллиги учун немис-фашист босқинчиларга қарши курашаётган ўзбек халқининг содиқ фарзанд-

Гвардиячи сержант **Эргаши ҲАКИМОВ**.
В. Шаровский фтооси.

лари Аҳмаджон Шукуров, Камол Пулатов, Тўхтасин Бобоев каби ботирлар етишидики, бутун совет халқи бу азаматларнинг кўрсатган мислсиз қаҳрамонликлари билан фахрланадилар.

Фронтимизнинг ёш жангчиларидан бири, гвардиячи сержант Эргаши Ҳакимов душманга қарши курашда ботирлик, шижоат ва жасурлик намуналарини кўрсатмоқда. У немислар билан бўлган бир жангда 6 гитлерчини найза билан санчиб ўлдирди, бир қўл пулемётини ўлжа олди. Ҳакимов жанговар соқчиликда турганида мудрофаамизнинг олдинги маррасига ёриб киришга уринган 50 тача немисга қарши якка ўзи қўл пулемёти билан жанг қилиб, уларни орқага улоқтириб ташлади.

Жасур пулемётчи Шамаджон Исаев ярадор бўлса ҳам, жангда ўз ўрнини ташлаб кетмади. У ўз ярасини боғлаб, гитлерчиларга қарши жанг қилишда давом этди ва немисларнинг икки қарши атаксини қайтарди.

Ўзбек халқининг ботир ўғилларидан яна бири Жумаалиев душман танкларига қарши моҳирона курашмоқда. Жумаалиев жанглардан бирида ёндирғич шиша билан немисларнинг бир танкини ёндириб юборди.

Бутун ўзбек халқи, бутун совет халқи ўзининг шундай мардлик кўрсатаётган жасур фарзандларига бир оғиздан: «Баракалла!» – дейди.

Ўзбек жангчиси! Ота-боболарингнинг ботирлик, қаҳрамонлик анъаналарига иснод келтирма! Эргаши Ҳакимов, Шамаджон Исаев ва Жумаалиев каби баҳодирлардан намуна олиб жанг қил!»

«Шундай жанг қилки, номинг тилларда дoston бўлсин! Офарин сизга, ўзбек халқининг ботир ўғиллари Эргаши Ҳакимов, Шамаджон Исаев» рукни остида «Эргашининг эрлиги» мақоласи берилган. «Амударёда юк ташувчи «Микоян» пароходининг ёш матросларидан бири Эргаши Ҳакимов 1940 йилда қизил армия сафига чақирилди. Дарёда суза бериб офтобдан юзлари қорайган, пароходнинг лангарларини кўтариб юриб мускуллари куч олган Эргаши ватан урушининг биринчи кунларидан немисларга қарши жанг қилмоқда.

Сиз Амударёдек жўшқин ва тажанг дарёда сузиш учун камида қандай юрак, сабот ва моҳирлик кераклигини кўз олдингизга келтиринг ва бундай кишиларнинг жанг майдонида қандай жавлон кўрсатишларини ҳам ўйлаб кўринг. Эргаши фашистларга қарши ўндан ортиқ ҳужум жангларида қатнашди. Буларнинг ҳаммасида ҳам эпчиллик, жасорат ва мардлик намунасини кўрсатди.

... Немислар жангчиларимиз эгаллаб олган аҳоли яшайдиган муҳим пунктни қайтадан қўлга олиш учун бир ротадан ортиқ солдатини жангга ташлади. Аҳоли пунктининг этакларидан ўзларига қулай позициялар танлаб олган жангчиларимиз мерганларча узган ўқлари билан немис солдатларини қира бошлади. Немислар тўзғиб кетди. Автомат, милтиқ ва пулемётларнинг ўқлари ҳуштак чолиб ўтарди. Жанг гоаят шиддатли тус олиб, қизиб кетди. Жангчиларимизнинг гайрати оша борди. Жангда қизиб кетган қизил аскар Эргаши Ҳакимов ўз ўртоқларини немислар устига ташланишга чақирди. У милтигини маҳкам ушлаган ҳолда:

– Ватан учун олга, дўстлар! – деб қичқирди ва биринчи бўлиб немислар билан найзабозлик жангига киришди. Ярим соатдан ошиқ давом этган бу жанг жангчиларимизнинг муваффақияти билан تامом бўлди. Шу жангда Ҳакимов 6 та немисни найза билан санчиб ўлдирди ва битта немис қўл пулемётини ўлжа олди.

... Жангда маҳорат кўрсатган Эргашининг мартабаси ошди. Унга сержант унвони берилди. У энди пулемётчи. Немислардан ўлжа олган МГ-34 пулемётини жуда яхши ўрганиб олиб, уни немисларнинг ўзига қарши ишлата бошлади.

Эргаши Ҳакимов ва унинг ёрдамчиси қизил аскар Юзбоев жанговар соқчиликда турмоқда эди. Немислар бизнинг олдинги маррамызга ҳамшиша тонг палласи вақтида кичик ва катта группаларга бўлиниб ҳужум қилишига одатланганлигидан бундай вақтда, айниқса, ҳушёр бўлиш керак. Ҳар икки азамат ўткир нурли кўзлари билан атроф-теваракни кузатиб турмоқдалар. Уларнинг ҳаракати гўё юксак тоғ чўққиларидан туриб ўз овини кузатаётган лочинга ўхшар эди.

Тонг отмоқда... уйқусизликдан ўзларини огир ҳис қилаётган азаматлар йигитликка хос чидам билан бу огирликни енгиб, бутун диққати билан кузатишни давом эттирмоқдалар... Мана, Эргаши 50 тача немиснинг олдинги маррага томон эмак-лаб келаётганини кўриб қолди. У ўлжа пулемётини ушлаб, немисларни мўлжалга олган ҳолда ўз ёрдамчиси Юзбоевга ўқларни тайёр ҳолга келтиришни буюрди. Немислар 200 метрга яқин келганларида Эргаши уларга қараб қисқа навбат билан отди, немислар ерга ётиб олдилар. Бир оздан кейин гитлерчилар яна эмак-лаб кела бошладилар. Бу сафар уларни 60 – 70 метргача яқин келтириб: «Қаеринг қичийди, аблаҳлар?!» – деб пулемётдан узлуксиз ўт очди. Ўнлаб немислар қонларига бўялган ҳолда тупроққа беланиб қолди.

Ўзларига қаратиб отилаётган немис пулемётдан газабга келган фрицлар Эргаши Ҳакимов ўрнашган ўт позициясига қараб

қаттиқ ўт очдилар. Булар дарҳол ўз позицияларини ўзгартириб, яна бир марта ўт очдилар. Душман солдатлари Эргаши Ҳакимов бераётган зарбага чидаёлмай орқасига чекинишига мажбур бўлдилар.

Яқинда кўмондонлик гвардиячи сержант Эргаши Ҳакимовнинг қаҳрамонона хизматларини тақдирлаб, уни «Қизил юлдуз» ордени билан мукофотлади. Чоржўй областининг Фароб районидаги Ворошилов номли колхознинг аъзоси Новрўз опа Худойқулиева ватан учун Эргашидек қаҳрамон етиштириб бергани билан фахрланишига ҳақли.

Младший лейтенант
О.Авезмурадов

Қизил аскар Е.Куликовнинг «**Жасур пулемётчи**» номли мақоласи ҳам диққатга сазовор. Уни айнан келтирамиз: «Ўзбек йигити Шамаджон Исаев тажрибали, кўпни кўрган жангчи. У кўп мартабалар қизгин жангларда қатнашган. Голиблик эса унинг йўлдоши бўлган.

Қизгин жанг бормоқда эди. Исаев ва унинг ёрдамчисига ўз қўл пулемёти билан қарши атакага ўтган душманга қарши жанг қилаётган ўқчи взводга ёрдам бериш вазифаси топширилди.

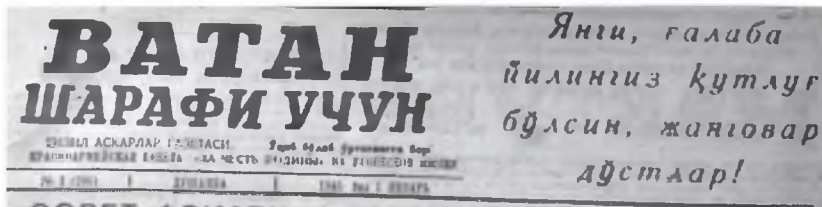
Гитлерчилар артиллерия тайёрлаганидан кейин бизнинг позицияларимизга қараб кела бошладилар. Уларнинг цеплари борган сари яқинлашар эди, бироқ Исаевнинг пулемёти ҳали ҳам жим турмоқда.

Душман 80 метрга яқин келганда Исаевнинг пулемёти тилга кирди. Исаев пулемётдан тўхтовсиз ўт очиб турди. Фашистларнинг цепларида саросималик бошланди. Улар орқага чекина бошладилар. Жасур пулемётчи ярадор бўлди. У дарҳол ўз ярасини боглаб олди ва яна қарши атакага ўтган гитлерчиларга қарши совуққонлик билан пулемётдан ўт оча бошлади ва уларнинг бу сафарги қарши атакасини ҳам пучга чиқарди.

Шу жангда кўрсатган мардлиги учун ўзбек халқининг баҳодир ўғли Шамаджон Исаев «Жасурлиги учун» медали билан мукофотланди».

ВАТАН ҚАҲРАМОНЛАРИ

Одилжон Абдуқаҳҳоров, Беҳзодбек Қаҳҳоров,
АДУ Ўзбекистон тарихи кафедраси
магистрантлари

Биринчи Украина фронтида ўзбек тилида «**Ватан шарафи учун**» номли газета 1944 – 1945 йилларда чиқиб турган. Унинг 1944 йил январь – декабрь, 1945 йил январь – декабрь ойларидаги сонлари – 1944 №2 (192) – 8, 13 – 15, 17 – 18, 20, 22, 25, 32, 34, 36 – 45, 50, 52 – 60, 71, 73, 76 – 77, 79 – 81, 85 – 97 (285), 1945 №1(286) – 19, 21 – 66, 68 – 70 (355) сақланиб қолганлиги маълум бўлди. Газета таҳририяти С.И.Жуков, Тўлаган Соатов, Зиё Аминов, Зиннат Фатхуллин, Фотиҳ Ёқубовдан иборат бўлган. Ўринбой Ёқубов 1917 йил Хўжанд вилояти (ҳозирги Сўғд вилояти) Яхтан қишлоғида тугилган, ўзбек, 1939 йили Ўратапа район ҳарбий комиссариати томонидан армияга чақирилган, сержант, 248-ўқчи полки, 248-миномётчи ротаси командири, «Қизил юлдуз» ордени, «Жасурлиги учун» медали билан тақдирланган. Харьков областида душман мудофаасини ёриб ўтиш вақтида, 1943 йил 26 августда 20 га яқин немис аскар ва зобитларини ўлдирган. 1944 йил 22 февралда Днепрни кечиб ўтишда кўрсатган жасорати учун Қаҳрамон унвони билан тақдирланган.

Ўратапа район ҳарбий комиссариати томонидан армияга чақирилган, сержант, 248-ўқчи полки, 248-миномётчи ротаси командири, «Қизил юлдуз» ордени, «Жасурлиги учун» медали билан тақдирланган. Харьков областида душман мудофаасини ёриб ўтиш вақтида, 1943 йил 26 августда 20 га яқин немис аскар ва зобитларини ўлдирган. 1944 йил 22 февралда Днепрни кечиб ўтишда кўрсатган жасорати учун Қаҳрамон унвони билан тақдирланган.

Унинг ҳарбий жасоратлари ҳақида «Ватан шарафи учун» газетасининг 1945 йил 14 январь сонидида газета таҳририяти аъзоси Зиннат Фатхуллиннинг «**Шухрат тожи кийган йигит**» номли очерки берилган. Уни айнан келтирамиз:

Шухрат тожи кийган йигит

1. Туш

Ҳарбий кийим кийган савлатли ёш йигит вагондан чиқиб вокзал тўла одамлар орасидан танишларини кўриш мақсадида кўз югуртира бошлади. Ўнларча қадрдонлар, дўстлар азиз меҳмонни қувонч билан қариши олиб ўз қишлоқларига олиб кетдилар.

Қуёшнинг ҳарорати баланд, кун жуда қизиб кетган эди. Дўстлар толлар ва теракларнинг қуюқ кўланкасида борар-

канлар, кўм-кўк ва бўлимли пахтазорларга имлаб фахрланардилар. Мевасининг кўплигидан шохлари эгилган шоптоли ва олмалар, нок ва беҳилар гўё салом бераётгандай бошларини хам қилиб турар эдилар. Ўринбек йўл устидаги тепаликка етиши билан узоқда тугилиб

¹ Зиннат Фатхуллин (1903, Нижний Новгород – 1988.1.1. Тошкент) – драматург, Ўзбекистон халқ ёзувчиси. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби (1963). Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси (1939 – 1945). Унинг қатор асарлари Ўзбек халқининг Иккинчи жаҳон уруши йилларида кўрсатган жасоратига бағишланган. Мас., «Сунмас ҳаёт», «Ой бориб, омон қайт».

ўсган севимли қишлоғини – боғу бўстони, жонажон Яхтонни кўрди. Оддий солдатнинг юраги севинчга тўлди. Ахир у икки йил бу хушхаво ва ҳаётбахш диёрдан йироқда бўлган! Шунинг учун Ўринбек кўзларини мумкин қадар янада каттароқ очиб ва тўйиб-тўйиб кўриб олгиси келади.

Мана унинг тугилган даргоҳи. Дарвоза катта очилиб, ундан атлас кўйлак кийган вафодор Анвархон талпиниб чиқмоқда. Ойиси билан бирга қуралай кўз ўғилчаси Рақибжон капалакдек чопқиллаб келмоқда. Бу севинчлардан Ўринбек маст бўлгандай бўлди, боши айландию беихтиёр кўзини юмди ва бор кучи билан қулочини катта очиб азиз тўтиқушларини бағрига босишга шайланди ва югурмоқчи бўлиб кўзини очди!.. Ажабо! Қандай ҳикмат! Нима учундир унинг ёри, ширин фарзанди, уй-жойи ва қишлоғи талай узоқда. Ўринбек талваса билан югура бошлади, лекин уларга етиш қаёқда, аксинча, улар тобора йироқлашмоқда. Худди шу пайтда «тревога!» деган шиддатли овоз эшитилди. Ўринбек кўзини яна каттароқ очди. Бироқ энди ҳеч нарса кўринмас эди. Казармада унинг қуролдош ўртоқлари – жангчилар шошилиб кийинмоқда эдилар.

– Мўминжон, – деди у ёнидаги ўртоғига қараб ва ҳамон воқеага тушунмай, – нима гап?

– Уруш! – деди газаб тўла овоз билан этигини кияётган дўсти. – Гитлер Германияси мамлакатимизга бостириб кирипти.

Аскарлар сафландилар. Ўринбекнинг юраги тез-тез тепа бошлади. Ҳамон унинг кўз олдига кўркам қишлоғи, мевазорлар, Анвархон ва қўзичоғи Рақибжон гавдаланар эди. Ўринбек ширин тушдан бирдан катта ташишга тушиб қолди. Унинг меҳрибонлари таҳлика остида, ватани, бахт-саодати хавф остида. Унинг дилу жони ўртанди, гўё кўксига рақиб ханжари ботгандай бўлди. Аъзойи бадани жимирлаб кетди. Бутун вужудида йигитлик ору номуси, қаҳру газаб қайнаб кетди.

2. Биринчи жанг

Жанг қиёматдай қизиб, қоп-қора қуюқ тутун тўсди. Ҳавода немис қузғунлари шўнғимоқда. Зенит тўплари тинимсиз отиб турмоқда.

Қардош Украина шаҳри Таганрог аланга ичида. Бу Ўринбек учун биринчи жанг эди.

– Ўринбек, қалай, уруш қўрқинчли бўларканми? – деб сўради расчёт командири Илья Столякин.

Ўринбек жавоб бермади.

– Нималарни ўйлаябсан? – деб Столякин тагин сўради.

– Хотиним, ўғлим, қишлоғим эсимга тушиб кетди. Мен уларни ўйласам қўрқув нималигини унутаман.

Ўнг флангдан қисмларимиз орқага чекина бошладилар, чап томонда, денгизда ҳам шиддатли жанг бошланиб кетди. Бош устидан снаряд ва миналар чийишлаб ўтмоқда. Расчётнинг ҳамма жангчилари ерга ётиб олган. Ўринбекнинг ёнида ётган Мўминжон ўртоғининг қуловига астагина, титроқ овоз билан шивирлади:

– Жуда ваҳима-ку! Немислар бизларни қуршаб олишяпти. Нима қиламиз энди?..

Ўринбек Мўминжонга шундай даҳшат ва эътироз билан қарадики, Мўминжон бу қарашга чидаб туролмай, айтган гапига минг пушаймон қилиб ерга қараб қолди.

– Бор, – деди фижони чиққан Ўринбек Мўминжонга қараб ва қўли билан немислар томонга ишора қилиб, – бориб айт немисга: олсин Таганроғни, Волгагача борсин. Ўролни олсин, пахтазорларингни олсин, анор боғларингда хотининг ва синглинг билан айшу ишрат қилсин, муштира онангни ҳақоратласин, хўрласин! Сенингча, шундайми? Қани сенда ору номус деган нарса, биродар?!

Мўминжон ўзини аранг ўнглаб олиб оҳиста бошини кўтарди ва бошини сал чапга буриб, тишини тишига қўйиб қандайдир бир нуқтага қаттиқ тикилиб олган ҳолда Ўринбекка бундай деди:

– Кечир, дўстим. Сўзимни қайтиб олдим. Мендан номардлик чиқмайди. Ишонинингни сўрайман.

«Ўт очилсин!» деган команда берилди. Ўринбек жанг бошлади. Унинг миномётидан катта йўлда келаётган фрицлар тўла душман машиналари колоннаси устига тўхтовсиз миналар ёғила бошлади. Биринчи мина машиналарга тегмади. Ўринбек қизиб кетди, кўзларига қон

тўлди, юзлари лоладай қизарди. Душманга қарши нафрат ила тўла юраги ўртанар эди. Иккинчи мина тўғри бир машинага бориб тушиб уни парча-парча қилиб юборди. Ўринбекнинг зайрати тошиб кетди. У кетма-кет мина отаркан: «Мана сенларга, лаънатилар!» – деб қичқирар эди.

Совет миномётчиларининг шиддатли ўтидан деярли бир километрлик йўл немис солдатлари ва машиналарининг мозорига айланди. Уларнинг устида пайдо бўлган қуюқ қора тун жуда секинлик билан таралар эди.

3. Бизнинг кўчамизда ҳам байрам бўлади

Қисмларимиз туну бўйи қаттиқ жанглар қилиб Таганрогни ташлаб чиқдилар. Юзлаб тўпларнинг гумбурлашидан энди Ростов ларзага келди. Шаҳар устини уруш тутуну қоплади. Ёнгилар шуъласи қоронги кечани ёритиб юборди.

Эрталаб яна кучли олишув бошланди. Ўринбек Ёқубов ўз миномёти билан энг муҳим участкадаги бир позицияни ишғол қилди. Бу томонга душман кўп куч ташлаган эди. Совет аскарларининг позициялари артиллерия ва миномётдан қаттиқ ўтга тутилди. Мўминжон ўнг қўлидан яраланган бўлса ҳам, чап қўлини ишга солиб гитлерчилар устига ажал уруги юборишни бўшаштирмади. Қонга ботиб чуқур ичида ётган азамат Стонякин ҳам ҳамон ўз миномётчиларига команда беришни давом эттирди. Взвод командири Варишкин ўқ еб Ўринбекнинг оёғи остига келиб йиқилди. «Йигитлар! Менинг қоним учун ўч олинсин!» – деди у. Бу унинг охириги сўзлари эди.

Ўринбек командирининг азиз бошини оҳиста кўтариб тиззасига қўяр экан: «То сўнги нафасим чиққунча бу газандалардан шафқатсиз ўч оламан», – деди ва:

– Қахрамонларча шаҳид бўлган ўртоқларнинг жони учун! – деб ўзига ўзи команда берди.

Яна бир неча ўнлаб миналар гитлерчилар устига томон учди. Аммо душман қутуриб, ўз ўликлари устидан босиб ўтиб яқин келаверди. Ўринбек билан Мўминжон қадрдон жанговар дўстларининг қонлари тўкилган ерни ўпиб,

улар билан охириги марта видолашдилар...

Ўринбек янги дўстлари билан биринчи марта Кавказда учрашди. Улар ҳали жанг кўрмаган, чекинишдек оғир нарсанинг алам ва изтиробини чекмаган ёш йигитлар эди. Улар хушчақчақлик билан ҳазиллашар, ўйин-кулги қилишарди, ашулалар айтар эдилар. Лекин буларнинг ҳаммаси Ўринбекка татимас эди. У доим камгап, жиддий қиёфада. Сиймосидан дилида кўп дарду аламлари борлиги, вужудни қаҳру газаб ва душманга нисбатан оташин нафрат қийнаётганлиги баралла кўришиб турар эди. У жанг қилиб ҳам хумордан чиқмаган шердай гоҳо атрофига боқар, гоҳо эса бир нуқтани топиб олиб киприк қоқмасдан узоқ вақтгача тикилиб қолар, нималарнидир ўйлар ва хаёл дарёсига чўмар эди.

Бир куни у шу йўсинда чуқур сукут қилиб ўтирар экан, биров келиб: «Салом, Ўринбек!» – деди. Бу киши батальон ташкилотчиси лейтенант Кулешников эди. Ўринбек ирғиб турди ва лейтенант билан саломлашди. Улар ўтирдилар. Кулешников ҳол-аҳвол сўраб қолди.

– Ўринбек, кейинги вақтларда жуда хафа кўринасан, нима сир ўтди?

– Нимани ҳам айтай? – деди Ўринбек бошини баланд кўтариб, унинг овози титраб кетди. – Шармадаларча чекинганимизними? Бундан ортиқ яна қандай алам бўлиши мумкин? Сўраб нима қиласиз, ўртоқ лейтенант? Дунёда виждон ва ору номус азобидан кучли азоб бўлмас.

– Ойнинг ўн беши қоронги бўлса, ўн беши ёруғ бўлади, – деди лейтенант. – Тўғри айтасан. Лекин бир сен ё мен эмас, бутун халқимизнинг виждони азобда. Бу виждон исён кўтармоқда. Бу виждон билан биз у шаҳар ва қишлоқларни, бутун ватанимизни ёвуз душмандан тозалаймиз. Бу виждон танкка, ҳарбий усталикка, жасорат ва матонатга, ҳужумкорликка айланмоқда. Душманнинг ҳужуми тўхтатилди, юзлаб дивизиялари ҳолдан тойдирилди. Ҳадемай кўшинларимиз душман устига шердек ҳамла қилади.

– Шундай кунлар келармикан? – деди Ўринбек. Унинг кўзлари порлаб кетди. Чехрасидан ялт этиб офтоб чиққандай бўлди.

– Келади, албатта, келади. Бунга ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Улуғ

йўлбошчимиз айтганидек, бизнинг кўчамизда ҳам байрам бўлади, – деди парторг ва қўлидаги газетани унга узатди.

4. Фақат олга

Ўринбек қувончли кунларга эришди. Қизил армия даҳшатли ҳужум бошлади. Артиллерия гумбурлашлари Сталинграддан Кавказ тоғларигача еру кўкни титратди. «Олга, фақат олга!» деган хитоб барча командир ва жангчиларнинг ягона шиори бўлиб қолди. Бу даҳшатли ҳужум тўлқини ичида Ўринбек ҳам ўз ўртоқлари қаторида шиддат билан гарбга борар эди.

Ўринбек Днепрдан кечиб ўтганда энди партияга кирган эди. Унинг миномёт расчёти биринчилар қаторида ўнг қиргоққа ўтиб олди. Улар шапалоқдай ерни эгаллаб, окопланиб олдилар. Жангчилар ватаннинг бу табаррук тупрогини кўзларига суртиб тенгсиз жангга тайёрландилар. Гитлерчилар қутуриб контрака билан ҳаракат қилди. У тўққиз марта позициясини ўзгартирди. Унга душман яқин келиб қолганда 75 метрга мина отишга ҳам тўғри келди.

Бирдан мина тамом бўлди: аҳвол жиддий тус олди. Ўринбек қўлига автомат олиб илгари ташланди ва икки қўлини баланд кўтариб шердай наъра тортиди:

– Атакага, йигитлар! Ё голиб чиқамиз, ё шахид бўламиз!

Эрталаб мадад етиб келганда баҳодир миномётчилар немислар билан ҳамон қаттиқ жанг қилаётган эдилар. Унинг синган автомасти стволини қўлда тутиб олган ҳолда жанг майдонида душманга ташланётганини кўрган старший лейтенант Донин ҳайратда қолди...

Днепр орқада қолиб кетди. Бир куни Н-чи миномёт қисми учун катта шодлик кунни бўлди. Барча жангчи ва офицерлар Ўринбекни юксак ном – Қаҳрамон унвони билан табрикладилар. Ватан яна бир ўзбек йигитининг бошига шуҳрат тожини кийдирди.

5. Бахтли дўстлар

Бугун Ўринбек Ёқубов ҳам шод, ҳам хафа. У шунинг учун шодки, бугун младший лейте-

нантлар курсини битириб ўз қисмига қайтиб келди ва олдинги доирадаги иссиқ землянкада ўзининг эски жанговар дўстларини – Илья Столякинни, Шафиевни, Римарёвни ва Хожиповни учратди. У бу дўстлари билан қайгули дамларда ажралган эди, энди тарихий галабалар шодлиги билан тўла дамларда яна учрашди. Фронгда бирликда жанг қилган дўстлар билан учрашишдан ортиқ шодлик бўлиши мумкинми, ахир?!

Иккинчи томондан, Ўринбек шунинг учун хафа эдики, бугун ўзининг қадрдон ва севимли, шонли ва содиқ даҳшатли қуроли – 82 миллиметрли миномёти билан хайрлашишига тўғри келди. У бу жонсиз жанговар дўстига узоқ вақт тикилиб қаради, ундаги ўйма рақамга – 528 га кўзи тушиб, бутун жанговар ўтмишини эслади. 1939 йили Ўринбек аскарликка келиб, биринчи марта шу миномёт билан танишди, уни севди, авайлади, асради, унда отишни машқ қилди. У шу миномёт билан биринчи жангга кирди, неча юзлаб гитлерчиларни қирди, неча ўнлаб нуқталарини, ДЗОТларни кўпорди. Энг қийин ва оғир вақтларда ҳам у бу қуролдан ажрамади, уни орқасига кўтариб сув ва ботқоқлардан, дарёлардан кечиб ўтди, тоғлар ва доvonлардан ошди.

Қаҳрамон пировардида бу шонли совет қуролининг муздек совуқ стволига қизгин лабларини босиб ўпди ва шу хуш сўзларини айтди:

– Хайр, содиқ миномётим. Раҳмат сенга. Раҳмат сени ижод қилган рус олимга.

Ҳақиқатан ҳам, бахтли дўстлар. Улардан бири шуҳрат қозонган совет қуроли сифатида қизил армия музейига жўнатилмоқда, иккинчиси эса янада зўр гайрат ва ҳиммат билан шердай жанг қилиш учун, Берлинга бориб галаба байрогини тиклаш учун ўз халқининг баҳодир вакили ва оташин ватанпарвари сифатида совет ботирлари сафида қолмоқда...

Иккинчи Белоруссия fronti газетаси – «Фронт ҳақиқати»нинг 1944 йил май – ноябрь ойларидаги 33 – 44-, 46 – 47-, 49 – 54-, 56 – 59-, 63-, 65 – 71-, 73 – 82-, 86-сонлари, 1945 йил июль – декабрь ойларидаги 49 – 66-, 75 – 96-сонлари сақланган, қолган сонлари ҳақида маълумотга эга эмасмиз.

1944 йил 3 май, 33 (123)-сон

Немисларга омон бермайман

Олий бош қўмондоннинг биринчи май муносабати билан чиқарган 70-сонли буйруги маккор душманни тамомила яксон қилиш учун жиддий вазифалар турганлигини яна бир марта уқтириб ўтади. Бу вазифаларни шараф билан бажариш учун мен ўз ҳарбий маҳоратимни доҳий талаб қилгандек мукамаллаштирмоқдаман.

Икки марта жангга кирганимда ўз қўл пулемётим билан 11 немисни ўлдирдим. Мен олдимиздаги жангларда немисларга омон бермайман. Немис босқинчиларга қарши шердек курашаман.

*Қизил аскар
Хожааҳмад Солиев*

Душман яксон қилинади

Олий бош қўмондоннинг 1 май буйруги шонли қизил армиямизнинг оламшумул га-лабаларига яқун ясовчи тарихий ҳужжатдир.

Ўртоқ Сталин ўз буйругида биринчи даражали совет техникасини яхши ўзлаштириб олган артиллеристларимиз, миномётчиларимиз, танкистларимиз ва бошқа турдаги ҳарбий кўшинларимизнинг душманни ватанимиз тупрогидан суриб чиқариш йўлидаги жанговар ҳаракатларига юқори баҳо берди.

Мен уруш бошидан бери немис босқинчиларга қарши жанг қилмоқдаман. Мен Сталинград остоналарида, Витебск ўрмонларида, Киев ёнида немис босқинчиларни қирдим. Киев учун бўлган жангда тўрт немисни найза билан санчиб ўлдирдим.

Мен ҳозир госпиталдаман. Тезда сафга қайтиб олий бош қўмондоннинг немис босқинчиларни ватанимиз тупрогидан қувиб чиқариш, ога-ини, опа-сингилларимизни фашизм асоратидан озод қилиш ҳақидаги буйругини бажаришда фидокорона қатнашажакман.

Душман ўз инида яксон қилинади.

*Қизил аскар
Даверон Шарипов*

«Фердинанд»га қарши

Ҳужум жанги бошланиши олдидан биз танкка қарши тўпимизни қулай маррага ўрнатдик. Тўп командири сержант Барабоз душманни кузатар эди. Мен ҳашаматли тўпимни яна бир марта кўздан кечириб чиқдим. Ҳамма нарса жойида. Тўпимнинг панд бермаслигига тўла ишонар эдим. Тўртта «Фердинанд»нинг биз томонга қараб келаётганини кўрган сержант Барабов душман яқинлашиб, ўт очишимиз учун қулайроқ ерга етганини совуққонлик билан кутиб олиб:

– Мўлжалловчи Маматхонов, душман замбарагига қарши, прицель 8, броня тешувчи снаряд билан ўт очилсин! – деб буйруқ берди.

Дарҳол «Фердинанд»ни нишонга олдим. Биринчи снарядим душман замбарагини яксон қилди. Қолганлари эса бу кутилмаган зарбани кўриб орқага чекиндилар.

Кўп ўтмасдан йўлда битта ўрта танк ва битта машина пайдо бўлди. Шошмасдан нишонга олиб олдин танкни, сўнгра машинани ёндириб юбордик.

Қисқа жангда расчётимиз душманнинг мақталган «Фердинанд»и, танк ва машинасининг кулини кўкка совурди. Шу муваффақиятларимиз учун қўмондонлик бутун расчётимизни мукофотлади. Шулар қаторида мен ҳам «Жанговар хизматлари учун» медали ва III даражали «Шуҳрат» ордени билан мукофотландим. Менга сержант унвони берилди. Мен ҳозир тўпимни беш бармогимдай биламан.

Совет тўпчиларига немис танклари, «Фердинанд»лари кўрқинчли эмас.

*Сержант
Исмоилжон Маматхонов
Командир бўлдим*

Мен армия сафига оддий аскар бўлиб келган эдим. Тез кун ичида ўз милтигимни аъло даражада ўзлаштирдим. Уни севиб парваришладим. Қуролга бўлган муҳаббатимни кўрган командирим ўз ёнига чақириб:

– Жабборов, миномётчи бўлишни хоҳлайсанми? – деб сўради.

Бу менинг айни муддаом эди. Шу кундан бошлаб мен сержант Козеревнинг 50 мм миномёт расчётига мўлжалловчи бўлиб ўтдим.

Бошда мен рус тилини яхши билмас эдим.

Миномётнинг материал қисмини, командаларни ўзлаштириш қийин туюлди. Аммо мендаги кунт-сабот бу қийинчиликни енгди. Мен ўз миномётимни севиб ўргандим. Сержант Козевнинг кеча-кундуз берган ёрдами натижасида тез кун ичида, командиримнинг айтишича, яхши мўлжалловчи бўлиб қолдим.

Бизнинг қисмимиз душманнинг олдинги марраларини ёриб ҳужумни давом эттирмоқда эди. Бизнинг расчётга душманнинг чекиниш йўллари йўққа тутиш, қочиб бораётган душман пиёдаларини қириб ташлаш буюрилди. Расчётимиз худди шундай қилди ҳам.

Олий бош қўмондоннинг ҳар бир жангчи ўз қуролининг моҳир устаси бўлсин деган буйруғини амалда бажариб, ўз қуролимни тўла эгаллашим натижасида ҳозир расчёт командири бўлиб етишдим.

Ҳозир менинг расчётимда рус йигити Комелятов, украин Ткаченко ва лезгин Ифтихоров бор. Биз кўп миллатли иноқ бир оиламиз. Бизнинг мақсадимиз немисларни муқаддас еримиздан суриб чиқариш ва уларни қора ерга тиқишдир. Мен ўз жанговар тажрибаларимни ўртоқларимга ўргатмоқдаман. Бизнинг миномёт расчётимиз душманга омон бермаяжак.

*Медалли сержант
Назир Жабборов*

Ватан ўз мудофаачиларининг гамхўри. Ярадор жангчи жанг майдонида қолмайди. Уни санитарлар жанг майдонидан олиб чиқадилар. Госпиталларда энг яхши докторлар уни даволайдилар. Ҳамширалар бўлса меҳрибон онадек тарбия қиладилар.

Расмда Н-чи госпиталь медицина ҳамширалари М.Захарова ва А.Қуц. Ўнг томонда медицина ҳамшираси Захарова ўзбек йигити, оддий аскар Ю.Кучқоровнинг ярасини боғламоқда.

А.Штирин фотоси

Разведкада

Разведкачилик мениям ҳунарим бўлиб қолди. Мен анча разведкаларда бўлдим, лекин ҳеч қачон вазифамни бажармасдан қайтмадим.

Старший лейтенант Комаров бошчилигидаги 13 кишидан иборат разведкачилар группаси олдида пиёда аскарларимизга йўл очиб бериш учун душманнинг биринчи мудофаа линиясига ёриб кириш ва душман мудофаасининг ичкарасига кириб жанг давомида «тил» тутиш вазифаси қўйилди.

Кимнинг қандай ҳаракат қилиши кераклиги белгиланди. Мен, оддий аскар Шельков ва Лепешкин – учтамызга «тил» ушлаш вазифаси топширилди.

Бизлар душман траншеясига жуда яқин келганда немислар бизни сезиб қолдилар. Нима қилиш керак? Старший лейтенант Комаров жанг қилишга буйруқ берди. Биз ҳаммамиз душман траншеясига қараб гранаталар отдик ва олга ташландик. Траншея ичида юзма-юз жанг қизиқ кетди. Йўлдошим Шельков гранаталар отиб чопиб бораётган эди, траншеянинг бир муюлишида бир немис унтер-офицерининг уни мўлжалга олаётганини кўрдим ва дарҳол немисга ташландим.

– Ҳальт! – деган эдим, у қўлидаги пистолетини менга ўқталди. Шу ондаёқ мен автоматимнинг қўндоғи билан унинг қўлидаги пистолетни уриб туширдим ва ҳалқумидан бўғиб олиб, орқага қайтдим.

Қолган ўртоқларим эса жанг билан душманни траншеядан суриб чиқардилар. Бу жангда ўнлаб немис солдати қирилди. Шахсан мен ўзим ҳалиги қўлга туширилган унтер-офицердан ташқари 3 немисни ўлдирдим.

Топширилган вазифаларни муваффақиятли бажарганим, жангларда фидокорлик кўрсатганим учун қўмондонлик мени икки марта «Жасурлиги учун» медали, III даражали «Шуҳрат» ордени ва «Аълочи разведкачи» деган кўкрак нишони билан мукофотлади.

*Қизил аскар
Эргаш Валиев*

«БОСМАЧИЛАР» ҲУЖЖАТЛАР ТАЛҚИНИДА

Рустамбек Шамсутдинов, Одилжон Абдуқаҳҳоров

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида» китобида мана бу сатрларни ўқиймиз: **«Биз ўтмишдаги ҳамма бузилишлар, хато ва жинойтларни қатъиян қоралаймиз. Биз ўтмишимизни ва ҳозирги кунимизни ҳаққоний, холисона, танқидий таҳлил этишнинг тарафдоримиз. Биз «босмачилик» ҳаракати ҳақида бўлсин, коллективлаштириш, репрессиялар, тургунлик даврига оид бузилишлар ҳақида бўлсин – оқ доғларнинг бутунлай тузатилиши тарафдоримиз».**¹

Ислом Каримов ўша мустабид советлар тузуми даврида одамлар бири «қизил аскар», бири «босмачи», бири «қулоқ», бири «комиссар», яна бири «муштумзўр», яна қай бири «йўқсил» деб гуруҳларга ажратиб ташланганини қайд этиб, «... шу боис ота-боболаримизга ана шундай ранглар билан ажратиб баҳо бермаслигимиз, балки уларнинг ҳаётини, улар яшаган давр моҳиятини тўғри тушунишга ҳаракат қилишимиз лозим»², – деб кўрсатган эди.

Совет тарихшунослигида Ўрта Осиёдаги «босмачилик» ҳаракатига қарши олиб борилган кураш тарихи, яъни голиб томон тарихи кўп ўрганилган, мағлуб томон бўлмиш «босмачилик» ҳаракатининг ўзи ҳақида бундай тадқиқотлар олиб борилмаган. Хорижда «босмачилик» ҳаракати тарихи ўрганилган, кўп-

лаб асарлар яратилган. Уларнинг барчасига совет фани тарихга буржуача ёндашув, сохта-лаштириш деб қараган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, «босмачилик» ҳаракатига янгича, холисона ёндашув бошланди. Бунда Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислом Каримовнинг нутқларида, маърузаларида, асарларида илгари сурилган методологик, концептуал гоялар муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Архивларда узоқ вақтлардан бери «босмачилик» ҳаракати тарихига оид кўпдан-кўп ҳужжат ва материаллар «мутлақо махфий» тамгаси билан сақланиб келган. Мустақиллик туфайли ана шу ҳужжатлардан фойдаланиш имконияти яратилди. Лекин уларнинг катта қисми ҳали-ҳамон илмий истеъмолга киритилганича, тадқиқотчиларга, кенг халқ оmmasига етказилганича йўқ.

Шуни эътиборга олиб «босмачилик» тарихига оид айрим ҳужжат ва материалларни журналнимиз саҳифаларида бериб боришни маъқул топдик.

Андижон вилояти давлат архивида Андижон уезд-шаҳар революцион комитети номи билан 90-фонд мавжуд. Унинг 1-рўйхат 160-сонли иши шундай номланган: **«Протоколы заседания пятерки по борьбе с басмачеством в Андижанско-Маргеланском районе, Чрезвычайная тройка старого города Анджана по борьбе с басмачеством в гарнизоне Мир-Рабат. Начало 22 августа 1922 г. Окончено 29 апреля 1923 г. На 26 листах».**

Эътиборингизга ана шу ишдаги ҳужжатлардан айримлари ҳавола қилинмоқда:

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – Б.166.

² Каримов И.А. Ўз келажагимизни ўз кўлимиз билан қурмоқдамиз. «Туркистон» газетаси мухбирининг берган саволларига жавоблари // Туркистон. 1999 йил 2 февраль.

Протокол №1

Совещание тройки по борьбе с басмачеством в гарнизоне Мир-Рабат. 27.VIII.22.

Председатель Абдусатторов.

Секретарь Петросов.

Порядок дня:

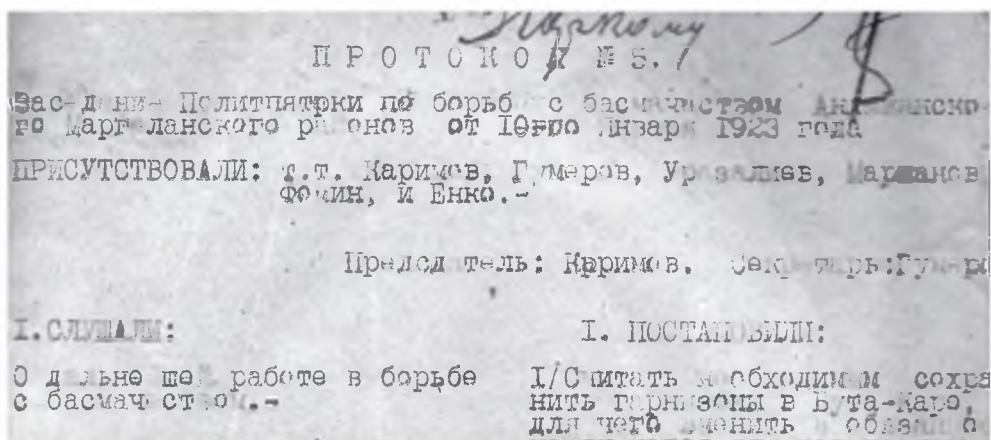
1. Об изъятии родственников басмачей и влиятельных лиц.
2. Об усилении гарнизона конной милицией.
3. Текущие дела.

Слушали:

Абдусатторова. Он говорит, что для пользы дела, нам необходимо в данный момент послать представителей, выбранной населением, к Казак-баю с предложением сдаться, если же Казак-баем будет отвергнуто упомянутое предложение, то придётся принятсья за беспощадное изъятие родственников басмачей и влиятельных лиц Алтынкульской волости.

Петросова: Если мы сумеем все это закончить до 1 сентября, т.е. до определенного и назначенного срока, то вполне поддерживает мнении т. Абдусатторова.

Сагадеева: Вносит конкретное предложение: ходатайствовать перед пятёркой продлить срок до 5 сентября, ожидать приезда наших делегатов посланных к Казак-баю и после получения нереальных результатов приступить к изъятию и вообще к чрезвычайному строгому отношению к делу.

Постановили: Предложение т. Сагадеева принимается, этим разрешить вопрос об изъятии родственников басмачей и влиятельных лиц.³

Протокол №5

Заседание полит. пятерки по борьбе с басмачеством Андижанско-Маргеланского района от 13.09.1922 года.

Присутствовали: Гумеров, Рахимбабаев, Чанышев, комбриг и Енко и др.

Под председательством Гумерова.

Секретарь Юлдашев.

1. Слушали:

Информацию членов пятерки о своей деятельности, Рахимбабаев по агит-проп. работы и по использованию влиятельных лиц, Гумерова по взятию заложников и агит-проп. работе Чанышева о военных мероприятиях и Енко об осведомлении нахождения противника и постановки дела по этому вопросу.

³ Государственный архив Андижанской области (ГААО), фонд 90, опись 1, дело 160, лист 106.

Постановили:

1. Принимая во внимание мероприятия агит-проп. работы взятие заложников, вообще чекистскую работу и военного нажима и т.п., все же не можем внести решительный удар Казак-баю, почти не замечается разложение среди казакцев по этому постановляет:

а) Объявить боевой двухнедельник по ликвидации Казак-бая;

б) В течении двухнедельника произвести всякие меры по старым темпам и при чем особенно усилить чекистскую, для чего усилить взятые пособников басмачей и строго справляться с ними, т.е. тот час же передавать суду ревтрибунала; в срочном порядке взять более авторитетных лиц в качестве заложников, по которому имеется материал у Гумерова;

в) Предложить нач. особого отдела, чтобы урегулировал взаимоотношение своих уполномоченных с местными тройками, ревкомками, для чего дать своим сотрудникам указание о значении тройки и взаимоотношение их с работниками карательных органов.

2. Слушали:

Об уселение тройки в Мир-Абаде.

Постановили:

Старую тройку отозвать, на место ее назначенный в следующем составе: пред. Исраилова, членами Ашур-Али Ходжаева и Рахматуллаева. До вступления к своей должности новой тройки, старой остаётся на своем месте.

3. Слушали:

О тройке Аимской.

Аимскую тройку ликвидировать, ввиду ликвидации там басмачества. Всю работу, которая может быть возникать по басмачеству, передавать для исполнения райревкому и начгару.

4. Слушали:

Текущие дела.

а) Заявление упродкомиссара Ибрагим Хаджаева о помощи пятерки в продовольственной работе.

Постановили:

а) Давая первостепенное значение на вопрос «Борьба с басмачеством», за ним ставить продовольственную работу, для чего выделить вооруженную силу: в Хаккул-Абадском районе 20 милиционеров, Базар-Курганском районе 20 милиционеров ...

б) Предложить комбригу, угоркому и уревкому издать циркулярное письмо о том, что боевые участки, парт. органы, ревкомы обратили самое серьезное внимание на продрработку, комбригу издать приказ начгарнизона районов, что в случае ущерба оперативным заданиям, выделить вооруженную силу для выполнения продналога в басмаческих волостях;

в) Всем продрработникам выдать мандаты с подписями угоркома, угорревкома и командования бригады, с указанием, чтобы имели право справляться с теми лицами, которые тормозят прод. работу.

5. Слушали:

Заявление Мусина, что он имел возможность работать вне своего района, путем такого расширенного право, он мог бы повлиять на население вне его района и таким образом внести разложение басмачей.

Справка: согласно постановления пятерки, председатель троек до сих пор не имели возможности двигаться по другим районам.

Постановили:

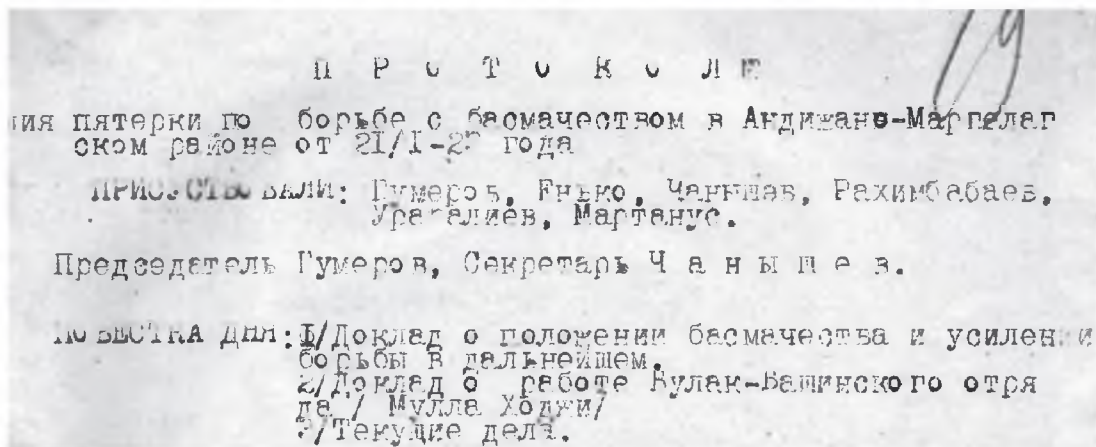
Просьбу удовлетворить.

Председатель Гумеров, Секретарь Юлдашев. ⁴

⁴ ГААО, ф 90, оп 1, д 160, л 9.

Протокол №5

Заседание политпятерки по борьбе с басмачеством Андижанско-Маргеланского района от 10 января 1923 года.

Присутствовали: т. Каримов, Гумеров, Уразалиев, Маршанов, Фомин и Енко.
Председатель Каримов. Секретарь Гумеров.

1. Слушали:

О дальнейшей работе в борьбе с басмачеством.

Постановили:

1. Считать необходимым сохранить гарнизон в Бута-Каре, для чего вменить в обязанность найти исход для установления гарнизона.

2. Ввиду оперирования Казак-байской шайки в черте старого города необходимо усилить старый город вооруженными силами используя для этого имеющейся в Андижане бронотряд в первую очередь и ходатайствовать перед областным совещанием об использовании красноармейских сил новобранцев, хотя бы на гарнизонную службу, откуда можно освободить и милицмейские силы на непосредственно басмаческий фронт.

3. Ввиду слабости политработников в некоторых гарнизонах и боеучастках принять следующие меры: поручить тов. Каримову, Гумерову и Уразалиеву пересмотреть состав ранее мобилизованных работников и подобрать наикрупнейших политработников районного и уездного масштаба, проинструктировать таковых в отдельности каждого и перебросить на место назначения не позже 12-го числа сего месяца.

4. Запретить всякие самовольные уходы с мест службы мобилизованных работников для гарнизонов и боеучастков, допуская такое явление только с разрешением председателя пятерки.

5. Ввиду слабости политработы в милиции и вообще вменить в обязанность угоркома КПТ пересмотреть весь состав политработников милиции, заменив несоответствующих соответствующими, вообще пополнить милицию качественными политработниками. После чего созвать совещание политработников милиции на предмет инструктирование и дачи конкретных заданий.

6. Введении слабости политработы в Маргеланском уезде. Федченко, Асака, Шахрихан, урегулировать таковую в дальнейшем, вызвать в Андижан ответственного секретаря угоркома КПТ или предугорревкома Маргеланского уезда совместно с председателями райревкомов Асака, Кува.

7. В отношении работы в отряде Мулла Хаджи в Булак-Башинском районе мобилизовать из Оша Хасанова и Гульдибаева, для политработы там. При сем для инструктирования и дачи конкретных заданий командировать туда же тов. Уразалиева, после чего Уразалиеву возвратиться в Андижан с подробным докладом о ходе работ в указанном районе.

2. Текущие дела:

Заявления комполка тов. Мартанус.

О запрещении снабжения милицейских частей патронами.

2. а) Принимая во внимание что в Андижанском районе вооруженная борьба с басмачеством в большой степени возлагается на милицейские части, запрещение о выдачи патрон таковым отражается на успешности борьбы с басмачеством, а потому просить областное совещание

Шахрух Халбатыров
(1890 – 1938)
репрессирован

Акбар Уразалиев
(1890 – 1938)
репрессирован

принять соответствующие меры в срочной порядке.

Председатель Каримов, секретарь Гумеров.

Протокол №1

Заседания пятерки по борьбе с басмачеством в Андижане-Маргеланском районе от 21.01.1923 года.

Присутствовали: Гумеров, Енько, Чанышев, Рахимбабаев, Уразалиев, Мартанус.

Председатель Гумеров, секретарь Чанышев.

Повестка дня:

- 1) Доклад о положении басмачества и уселении борьбы в дальнейшем;
- 2) Доклад о работе Булак-Башинского отряда Мулла Ходжи;
- 3) Текущие дела.

Слушали:

О положении басмачества входящем в указанный район и соображения о дальнейшей борьбе представителей различных учреждений участвующих в заседании.

Постановили:

1. Принимая во внимание, что борьба с басмачеством в Андижано-Маргеланском районе переживает кризис, благодаря что замечается некоторое усиление движения басмаческих шаек. Имеются наступательные движения против наших частей и вообще нашего строительства, поэтому начать усиленную подготовку и борьбу под лозунгом именно ликвидации Казак-баевской и Ахмет-Палванской шаек.

Предложить комполка Мартанусу обратить все внимание командировать оперативную работу против указанных курбашей, используя всю имеющуюся силу красной армии и милиции, надеясь помощи из центра.

Параллельно усилить политработу для чего поручить Гумерову, Уразалиеву пересмотреть состав политтроек, мобилизовав ещё лучших работников туземцев и считать в дальнейшем существование таковых троек целесообразным. При сем усилить живую связь с ними и пятеркой, давая контракты заданий.

Поручить т. Мартанусу командиров свод. отрядов, выделить из полка при сем угоркому КПТ поручить выделить каждому свод. отряду, одного военкома из туземцов-ответственных работников, хотя бы снимая с ответственных постов в ущерб другой работе.

Обеспечить мобилизованных политработников суточными в сумме 10 миллионов рублей из трофейных имуществ, а также для различных расходов пятерки по борьбе с басмачеством просить областное совещание день средства в сумме десять миллионов рублей.

2. Предложить Мулле-Хаджи и Зульфибаеву к очистке своего района. Вызвать Зульфибаева в Андижан для дачи директив дальнейшей борьбы по политоперации частей работы.

3. В виду отъезда Рахимбабаева в распоряжении Маргеланского угоркома членом на его место ввести т. Уразалиева.

Слушали:

Доклад Уразалиева о деятельности отряда Мулла-Ходжи Булак-Башинского района, который говорит, что благодаря заболеванием Мулла-Ходжи и мнения там некоторых, Юлчи – бывшему басмачу не занимать должность, предволревкома предательских элементов работа ведется слабо. При сем мобилизовано из Оша 2 работника – Зульфибаев, Исмаилов, которые будут вести политработу. Зульфибаев является военкомом отряда.

3) Текущие дела: О члене пятерки на место т. Рахимбабаева.

Председатель Гумеров, секретарь Чанышев. ⁵

Протокол №2

Заседания пятерки от 23 января 1923 г.

Присутствовали: т. Гумеров, Чанышев, Уразалиев, Енко, Миртаджи.

Повестка дня:

- 1) Доклад Военкома Мулла-Ходжи отряда Зульфибаева ⁶ о положении отряда и района;
- 2) Доклад тов. Енко о побеге басмачей из тюрьмы при О.О. ⁷
- 3) Текущие дела.

1. Слушали:

Тов. Зульфибаев.

17 января прибыл в Булак-Баши и сразу пошли на разведку по району. Связались с боеучастком. 20-го числа на Адире Киекли Таше в горах столкнулись с отрядом Юлчи-Асгат и Раимджан, взяли три человека в плен, 6 чел. убит, у нас три человека захватили, у них винтовки с патронами. 36-трехлинейных, 1-берданоч. и 2-револьверных. Благодаря темноте разбить отряд не уда-

⁵ ГААО. ф 90. оп 1. д 160. л 19.

⁶ Зульфибаев (Р.Ш. О.А.).

⁷ Особый отдел (Р.Ш. О.А.).

лось. В отряде боеспособных грабежей почти нет. Политработы среди населения производятся, но они пассивны, о басмачах не говорят. Араванская милиция бездействует и никакой помощи соседним отрядам не оказывает.

Агентурной работой ведает заместитель военкома Исмаилов. Патронов от 5 – 20 шт. Всего в отряде 75 чел. и 75 винтовок, все трехлинейные. Население более или менее сочувствует милиции и вообще соввласти.

Необходимо снабдить патронами.

Постановили:

Пятерка констатирует слабость и несладимость райревкома Мархаматского и волревкома Араванского и милиции в Араване – предложить предревкома Маргеланского уезда и начмилиции обратить внимание немедленно убрать председателя волревкома Аравана и привести в порядок Араванскую милицию.

Запросить командира о разрешениях выдать патроны Мулла-Хаджийскому отряду, а пока выдать взаимнообразно.

Ввиду того, что начотряда Мулла-Хаджи убит Таштемиром – назначить на его место из этого отряда тов. Мулла Мирза Саид и помощником Таджибай Кимсанова. Сообщить для сведения Ошской угормилиции. Военкому Зульфихаеву выдать полномочия от пятерки.

Вызвать из Маргелана начальника милиции и ответственного секретаря угоркома для урегулирования вопроса Мархаматского района совместно с новоназначенным предревкомом т. Рахимбабаевым.⁸

Тов. Зульфихаеву от имени пятерки разрешается произвести в своем районе чистку волостных и сельских ревкомов от басмаческих элементов, привлечь влиятельных лиц, совместно с Маргеланским ревкомом производить агитационно-политические работы среди населения, урегулировать агентурную работу, выдавая материальную помощь из трофейных имуществ. Поставить отряд на боевую ногу, обработать политически, поставить на правильную ногу, учет оружия и лошадей. Держать связь с начбоеучастка и пятеркой.

2. Слушали:

Доклад тов. Енко.

21 – 22 из арестного помещения убежало 6 человек, благодаря неопытности часовых из молодых солдат и караульного Н-ка, который после ухода одного арестованного в уборную оставил дверь открытой без замка, чем воспользовались, задушили часового и убежали. Из курбашей Мулла Исраил и Мулла Сабыр в карауле было 27 человек, имелось 7 постов у арестованных.

Постановили:

Немедленно вызвать выездную сессию и пропустить через ревтрибунал, вообще разгрузить арестное помещение О.О.⁹ Принять меры, поставить часовых из старых солдат, запросив командира вернуть роту из Намангана.

Слушали:

Текущие дела.

Информация начальника О.О. о перешедших курбашей и находящихся на свободе (Султан, Ми-раб Максум, Абдукадыр), которые по сведениям собираются бежать и имеют связь с басмачами.

Тщательное наблюдение поставлено, которое должно было продолжаться и в дальнейшем, в случае подтверждения факта арестовать.

Ахмад Палван после нашего удара распался и остался с 12 джигитами.

⁸ Рахим Рахимбабаев – один из руководящих советских работников Андижанского уезда и Ферганской области. в последствии заместитель Народного комиссариата милиции Узбекской ССР. был одним из членов группы «18».

⁹ Особый отдел (махсус бўлим – Р.Ш.. О.А.).

Постановили:

Необходимо использовать этот момент политическим, дав соответствующую задачу районной тройки Кизил-Аяк использовав кашгирское население.

Председатель Гумеров, секретарь Чанышев.

Протокол

Заседания пятерки по ликвидации басмачества в Андижанском районе, состоявшееся 1-го марта с.г.

Присутствовали: комвоиск, военком предревкома, секретарь горкома, начособотдела, командир 6-стр. полка, военком полка.

Повестка дня: Борьба с басмачеством.

Слушали:

1. Борьба с басмачеством и его политическое значение сделал доклад военком тов. Ильин, который отметил, что главной базой басмачества всей Ферганы является Андижанский район, на который обращено все внимание высшего командования и для уничтожения басмачества принимаются самые суровые меры несмотря на то, что Андижанский район охвачен басмачеством, все же он получил поддержку от государства в виде семссудей выдача которой беднейшему населению имеет политическое значение в борьбе с басмачеством. Далее он указывал на методы укрепления за собой очищения от басмачей районов: т.е. первоначально устроить митинги демонстрации среди населения, а затем уже особый отдел должен проявить свою работу. Для устройства митингов демонстрации среди населения необходимо помощь угоркома, к который должен дать на время проведения кампании мусработников которым дать соответствующие дерективы и даже тезисы для проведения этой работы, секретарь угоркома указал, что работа среди населения почти не ведется и проводят таковую через политсекретариаты милиции, далее он указал что в связи с наступлением весенней посевной кампании и свирепствующим басмачеством в уезде созывается совещание для распределения семссуды между жителями кишлаков освобожденных от басмачей.

Постановили:

Предложить секретарю парткома¹⁰ выделить достаточное количество мусработников для работы среди населения придав их военным частям. Поручить сек. парткома и военному полка тов. Фалину разработать план устройство митингов и демонстрации в ст. Андижане. Поручить сек. парткома разослать соответствующие дерективы – инструкции политкоммам милиции для проведения параллельной работы с воинскими частями. Дабы внести в сознание милиции и трудовому населению необходимость покончить с басмачами до посевов.

Секретарю парткома мобилизовать мусработников для отправления на место с воинскими частями проинструктировав и дав им специальные тезисы. Выдачу **семссуды** согласовать с оперативным закреплением района. На едущего в Хакулабад тов. Уразалиева возложить обязанность морального воздействия на Сатыбалди, учитывая национальность жителей кишлаков. Эти 75 семейств использовать для агитации проведения вместе с ними митинг.

Нач. особотодела прочел заявление 75 семейств жителей кишлака Хакен в котором жители кишлака просили себе поддержки для освобождения своего района от басмачей, просили если могут, их вооружить. Внесено было предложение о созыве совещаний пятерки в пять часов.

Подлинный подписал председатели с подлинным секретарь Гумеров. ¹¹

Протокол №3

Заселения пятерки по борьбе с басмачеством Андижанского-Маргеланского района от 30 января 1923 года.

¹¹ ГААО, ф 90, оп 1, д 160, л 5.

Присутствовали: т. Гумеров, Уразалиев, Чанышев, Мартанус, Поляков (начальник особого отдела), Абушахмеров и Халбатыров ¹² пред. Хаккулабадского райревкома.
Председатель т. Гумеров.

Слушали:

Доклад тов. Халбатырова о положении Хаккул-Абадского района, в связи с концентрацией басмаческих сил там и уходом бывш. главного курбаши упомянутого в район из тюрьмы Мулла-Сабура, который является посредником концентрации басмаческих сил и слушали информацию Комполка тов. Мартануса о положение фронтов, согласно новой инструкции командования Фер. области.

Постановили:

Необходимо констатировать, что учитывая экономическую сторону Хаккул-Абадского района, который является более лучшим районам и переходом бывшего курбаши туда Мулла-Сабура, басмачество в последнее время концентрирует свою силу, в силу чего результатом было нападение более крупных курбашей на Ходжабатские гарнизоны, потому усилить работу в следующем порядке:

а) Предложить особому отделению усилить агентурную работу, тесно связывая свою работу с местной властью района;

б) Учитывая, что в последнее время количество самоохранны довольно сокращено, что при данном положении мало соответствует своему назначению, считать необходимым усиление самоохранны двух гарнизонов (Ходжабад Баликчинский и Ходжабад Нарынский), выделяя, 50 годных винтовок из фонда угормилиции. тов. Халбатырову предложить, подобрать лучших новых бойцов из среды населения строго руководствуясь инструкцией на этот счет, о чем сообщить обл. пятерки на утверждение;

в) Учитывая важность района в отношении басмачества, желательно Хаккулабадский район сделать отдельным боевым участком, подчинив непосредственно штабу полка, для чего предложить комполка 6-отд. начальнику особого отделения и тов. Халбатырову выяснить о возможности такого выделения с точки зрения стратегической и постановки агентурных дел, о чем свои соображения сообщить пятерки.

Председатель: Гумеров.

С подлинным верно: Технический секретарь пятерки.¹³

Протокол №4

Заседания пятерки по борьбе с басмачеством, совместно с прибывшей комиссией Турцик.

Присутствовали: т. Гумеров, Уразалиев, Чанышев, Мартанус, Поляков, члены комиссии Турцика Алиходжаев, Уразаев, Садыков и начглавмилиции. Т.р. 12.02.1923.

Слушали:

Информационный доклад членов пятерки о положение уезда связанной с басмачеством и борьба с таковым.

Постановили:

Принимая во внимание, что имеющейся вооруженные силы на басмаческом фронте мало, благодаря чего басмачество укрепляет свои ряды, что не дает возможности вести наступательную борьбу. Просить облсовещание выделить кавалерийскую часть не менее 200 человек для Андижанско-Маргиланского района.

Председатель Гумеров.

Секретарь Чанышев. ¹⁴

¹² Шахрух Халбатиров – председатель Хакулабадского районного революционного комитета в 1937 – 1938 г.. репрессирован.

¹⁴ ГААО. ф 90, оп 1. д 160. л 7.

ОТРЫВКИ ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ ГАФУРА ХАЙДАРОВА

(Давоми. Боши аввалги сонларда)

Мой брат задался целью вырастить арбузы. Для этого земли хватало, бери сколько хочешь и можешь. За нашим домом начиналась польнная степь. Брат для своей бахчи отмерил где-то полгектара земли и начал её окультуривать. Работал допоздна, не жалел себя, с надеждой, что соберёт урожай, продаст арбузы и поправит домашние дела. Я сколько мог – помогал ему. Целыми днями, терпя солнечную жару, жажду, убирали траву и комочки, их скирдовали, а затем приступили к чистке площадки от камней, которыми опоясали бахчу. Брат знал, что для богара не нужны грядки. Но он почему-то их провёл. Арбузные семечки посадил в луночку. После этого начался второй этап работы – полив посадки. Из артезианского колодца, находившегося от нас порядка 200 метров почти к оврагу, брат без усталости таскал на коромысле

воду и лил в луночки. Вскоре выползли семядоли и потянулись к солнечному свету, а когда на них образовались пять или шесть листьев (это канун цветения), брат приступил к разрыхлению почвы и подтягиванию земли к шейхам растений. В середине апреля зацвели арбузы, отчего обрадованный брат расцвёл больше чем они. Брат, оказывается, родился в «рубашке» – в начале мая (как у Тютчева «люблю грозу в начале мая») пошёл сильный ливень в сопровождении грома и молнии.

От обильного дождя всё вокруг ожило: появились зелёные оазисы. Расцвела ковыль, а огороды и бахчи неузнаваемо преобразились – плоды и овощи быстро набрали вес, увеличивались не по дням, а по часам. А как радовался мой трудяга брат – передать не могу.

С увеличением арбузов возникла новая забота – их надо было беречь от дурного глаза. На самом деле, наши бахчи многих удивляли. Брат ночью сторожил свои арбузы. Мы с ним ночевали в шалашике, который установили в середине арбузной площади.

Арбузы стали созревать, мы даже испробовали один на вкус и цвет – получились чудесные, по всем компонентам не уступали знаменитому астраханскому сорту. Брат с кем-то договорился на оптовый сбыт, а на следующую ночь усыпили и украли арбузы, как говорится, подчистую, до единого.

Трудно передать состояние моего бедного брата от случившегося, рыдал и кричал, собрались соседи, начали утешать, но он не мог взять себя в руки. Пошёл к коменданту и рассказал о своей беде. Комендант был суровым, но добрым человеком и с большим со-

чувствием отнёсся к брату, старался утешить его, обещал найти воров и вернуть арбузы. Однако, как говорили в старину, «что с возу упало, то пропало», так и наши арбузы сплыли.

Я, семилетний ребёнок не мог своим умом понять человеческую натуру: разве допустимо так бесчеловечно поступать в отношении юноши, которому всего 12 лет отроду, – думал я, – который стоическим трудом вырастил злосчатные арбузы ради того, чтобы их стащили, изверги в лунную ночь. Я после этого случая стал с недоверием относиться к людям, избегать и бояться их.

Психический настрой и общее состояние брата резко изменились, он стал угрюмым, малословным. У него опустились руки, ничего по дому не делал, даже пропал аппетит.

1934 год. Я – детдомовец

Как-то за завтраком он сказал мне:

– Гафурджон, давай, пойдём в детдом.

Слова брата меня ошеломили, т.к. до этого на эту тему ни разу разговора не вёл, наоборот, подчеркивал, что до последнего дня пребывания в Николо-Александровске будем жить в нашем доме.

Понял, что арбузные события крайне негативно повлияли на брата. В ответ на его слова, сказал, что я не против его решения.

На следующий же день мы собрались в дорогу. Брат о нашем решении поставил в известность коменданта, попрощался с соседями, закрыли дом на замок и тронулись в путь, ничего не захватив с собой. (Что стало с нашим домашним скарбом – не припоминаю.)

Краткий, но ёмкий и трогательный рассказ М.А.Шолохова «Судьба человека», по которому был поставлен один из шедевров советской кинематографии, заканчивается такими строками:

«Два осиротевших человека, две песчинки, заброшенные в чужие края военным ураганом невиданной силы... Что-то ждёт их впереди? И хотелось бы думать, что этот русский человек, человек нестигаемой воли, выдюжит и около отцовского плеча вырастит тот, который повзрослев, сможет всё вытерпеть, всё преодолеть на своём пути, если к этому позовёт его Родина».

Мы такие же, как солдат Соколов и его усыновлённый Ванюша, осиротевшие братья, такие же песчинки, заброшенные в степи Ставрополя ураганом невиданной силы, поднявшимся в момент осуществления коллективизации, брели в сторону детдома, таща себя мыслью, что тма мы приобретём крышу над своей головой, вырастем, выйдем в люди, займём своё место в обществе.

Что ждало нас впереди? Михаил Александрович на этот резонный вопрос дал исчерпывающий ответ. Он предвидя дальнейшую судьбу своего героя, с уверенностью говорить, что «этот русский человек нестигаемой воли выдюжит» все тяготы, уготованные жизнью, «повзрослев, сможет всё вытерпеть, всё преодолеть на своём пути, если к этому позовёт его Родина».

Мы же, в те минуты коренного перелома нашей судьбы, конечно, не знали, куда ведёт нас свежая жизненная тропинка, что ждёт нас впереди. Однако мы вскоре поняли, что не ошиблись в выборе

пути – мы шли заре навстречу, к своему счастью. Восьмилетнее пребывание в детском доме сыграло решающую роль в формировании нашего мышления и воспитании нас достойными сыновьями Отечества. Брат Ходжиусмон, когда Родина позвала стать его солдатом, стал таковым, как Андрей Соколов, в 1941 – 1945 гг. грудью отстоял её честь и свободу.

Я поставил всего себя служению на ниве народного образования и науки.

Часам к 11-ти дня мы вступили на территорию детдома. Он располагался примерно в двух километрах от нашего «сотых».

Мы за 10 месяцев голодного существования, впервые поели по-человечески в столовой. На первое дали суп гороховый, а на второе – котлету с каким-то гарниром, хлеб лежал на тарелке – ешь сколько хочешь. Я ел и не верил тому, что есть, оказывается, на свете горячая пища и много хлеба.

После обеда милостивая воспитательница повела нас в детдомовскую баню, а что она с собою представляет, я уже знал. Нам дали нижнее бельё, верхнюю одежду, обувь и постельное бельё, а затем мы направились в общежитие. До 1935 года детдом не имел современного типового общежития, воспитанники с учётом возраста и пола жили в отдельных небольших с соломенными крышами домах-хатах, близко расположенных друг от друга.

Нас разлучили – брата зачислили в старшую группу, а меня – в младшую. Когда настала минута расставания, я зарыдал так громко и безостановочно, что трудно описать. Брат не мог никак успокоить меня, воспитательница пришла в отчаяние, но вконец меня уложили, а бедный брат просидел у изголовья, пока я не заснул.

Когда проснулся уже вечерело, а брата не оказалось в спальне. Я начал истерично плакать, потревожив ребят.

Брат для меня был превыше всего на свете. Я его сильно и нежно любил, как брата и друга. После смерти отца, он заменил его во всех отношениях: кормил, поил, одевал, обувал, стриг мне ногти и волосы, никому в обиду не давал, заботился о моём здоровье, берёт меня от простуды, ласкал.

Я настолько сильно привык к брату, что целые холодные дни у примёрзшего окна ждал появле-

ния его силуэта, а когда он входил в дом – моему счастью не было предела.

Мне получилось, будто у меня насильно отняли ближайшего человека и почувствовал себя оскорблённым, покинутым и отверженным, мир на моих глазах стал опустыленным и пустым.

Какое-то чувство гнева вспыхнуло во мне, выбежал на улицу в поиске брата. Для меня детдом был совершенно незнакомым местом, всего какие-то полдня пробыл в нём, расположение хат-ночлег не знал, но всё равно пошёл искать его.

Территория детдома не освещалась (очень крохотная электростанция была построена в 1935 г.), не светилась, везде царил кромешная тьма, на небе ни единой звезды, а я шёл и шёл, не зная куда, при этом до хрипоты кричал, выговаривая слова: «Ако, акоджон, кани ту?» («Брат, брат родной, где ты?») Подходил к окошку каждой хаты и задавал этот вопрос, но никто не отзывался, потому что все уже крепко спали, а я продолжал свои поиски. Время шло быстро, уже было за полночь, ноги меня не держали, на каждом шагу на что-то натывался, спотыкался, раз другой даже упал, ни одна душа на мои мольбы не отвечала, разве что собаки своим злым лаем. Наконец, я, до изнеможения уставший, пристроился в уголке веранды какого-то строения (позже узнал его – оно было зданием детдомовского радиоузла) и крепко уснул.

Так жутко страшно прошла моя первая ночь в детдоме и потому она сохранилась в глубине моей памяти и всплыла мгновенно, когда писались эти строки.

Ставропольский детский дом №26

Параллельно с заселением среднеазиатских спецпереселенцев в Николо-Александровске были открыты начальная школа, детский сад и детский дом.

Детдом располагался на противоположной от административного центра окраине, на правобережной стороне оврага, расстояние между которыми составляло порядка четыре километра.

По-своему размеру, структуре и расположению зданий, хат и пристроек, детдом представлял из себя комплексное хозяйственно-бытовое заведение. Оно, очевидно, было помещицкой усадьбой, или, скорее всего, большим хутором зажиточного

кулака. Общая площадь детдома составляла примерно десять гектаров. Он напоминал небольшой островок в бескрайнем море пустыне, и лишь северная его часть была связана с селом благодаря тому, что в конце левобережья от оврага находилась школа, где мы – детдомовцы учились. Вообще жизнь детдома протекала «в автономном режиме», связь «с внешним миром» была далеко не призрачной.

Территория детдома никакими оградами не была огорожена и только на значительной его части, близко к оврагу, параллельно со зданием администрации, была уложена стена с небольшими воротами, а для чего она там стояла, какую функцию выполняла (ведь все четыре стороны территории детдома были открыты «настежь»), я лично не знал. Может быть – для аффекта – каждое серьёзное заведение должно же себя показать, находиться в ракурсе жизни.

Справа от ворот располагалось здание, построенное из добротного жёлтого сланца, где размещалась администрация детдома. Там находился кабинет директора, комната для воспитателей, бухгалтерия, касса, радиотрансляционный узел, небольшое почтовое отделение и т.р.

Расположение административного центра детдома можно было узнать даже издали, по трём тополям, которые, как на московской Плющихе, высоко росли и соевой границей радовали людской глаз.

В 1982 году, когда мы посетили развалины родного детдома, мы вновь увидели этих трёх красавиц, которые гордо качались на ветру. В Николо-Александровске росли исключительно белые акации, а на территории детдома были и некоторые жругие деревья, но эти три тополя своей величавой осанкой восхищали всех людей.

В притирку к воротам, напротив административного центра, стоял не очень большой смешанный магазин, который обслуживал сотрудников детдома. Там я иногда покупал 200 граммов леденцов из карманных денег, которые давал мне брат, и раздавал их своим друзьям.

Чуть дальше, почти в одном ряду с магазином, находился материальный склад, обслуживавший общежитие и другие объекты бытового назначения.

МИЛЛИЙ САНЪАТИМИЗ ДАРҒАЛАРИДАН БИРИ

Дурбек Мўминов,
тарих фанлари номзоди

Фаргона водийси аҳли азал-азалдан хандага ўч. Бирор сайлу томоша, тўй-тантана, байрам-маросим йўқки, аскиясиз, ҳажвий кўшиқларсиз ёки ҳазил-мутойибасиз ўтса. Андижон ана шундай давраларга файз киритиб, одамларга хуш кайфият багишловчи кўплаб саъаткорларни тарбиялаб элга танитган гўшалардан бири саналади.

Таниқли бастакор, созанда, аскиячи, режиссёр ва актёр Ғуломжон Рўзибоев Андижоннинг сўлим масканларидан бири бўлган бетакрор Асака заминида ижод қилиб эл назарига тушганлардан бири эди. У 1919 йилнинг 30 январиди Асакада хунарманд-косиб оиласида таваллуд топди. Отаси Рўзиқожи Аюбхон ўгли косиблик касбини эъозлаш билан бирга дутор чалишнинг ҳам устаси эди. Шу боисдан бўлса керак, ёш Ғуломжонда мусиқа санъатига ҳавас эрта уйғонди, у 15 – 16 ёшларидаёқ гижжак чалишни ўрганиб олди, Фаргона шаҳридаги мусиқа билим юртига кириб ўқишни орзу қилди. Бироқ отаси Ғуломжоннинг Андижон шаҳридаги педагогика билим юртига кириб ўқишини афзал кўрди. У ўқишини тамомлаганидан сўнг Асакадаги мактабларнинг бирида муаллим бўлиб ишлаш бошлади. Кўп ўтмай Тошкент шаҳридаги Низомий номидаги педагогика институтининг тил ва адабиёт факультетига ўқишга кирди. У 4-курсда ўқиётган пайтда уруш бошланди. Фронтга сафарбарлик эълон қилинди.

«1941 йил октябрь ойида мени райкомга чақиришиб, уч ойлик сиёсий раҳбарлар курсида ўқишимни тавсия қилишди. Курс-

ни битириб младший лейтенант унвони билан Асакада тузилган ўзбек пиёдаларининг 93-бригадасига келдим ва рота политури элиб тайинландим. 1942 йилнинг март ойида фронтга бир эшелон бўлиб жўнадик. Украинанинг Светлогорск шаҳрига бориб, Шимолий Донецк дарёсидан ўтиб Лазовая станцияси яқинидаги бир хуторга тушдик. Шу ердан бизни ҳаракатдаги армияга бўлиб юборишди», – деб ёзади Ғуломжон Рўзибоев ўз хотираларида. У рота политури бўлиб Харьков вилоятининг шаҳар ва қишлоқларида олиб борилган жангларда қатнашди. Орадан икки ой ўтмасдан Ғуломжон Рўзибоев хизмат қилаётган армия ва у билан ёнма-ён ҳаракатланаётган яна иккита армия қуршовда қолди. Дастлабки кунларда қуршовда қолганларга самолётлар ёрдамида ўқ-дори, озик-овқат ташлаб турилди. Бироқ май, июнь, июль ойлари ўтгандан кейин ўқ-дори захиралари тугаб, душман ҳужумларини қайтаришнинг имкони қолмади.

Ғ.Рўзиев шундай ёзган: «Бизнинг 6-армия Харьков областида қуршовда қолгани маълум бўлди. Уч ой душман билан урушдик, аёвсиз жанглар бўлди. Ўқ-дори, озиқ-овқат қолмади. Кўпчилик нобуд бўлди ва яраланди. 1942 йил июль ойининг ўртала-рида биз асирга олиндик». Ўша даврда собиқ совет матбуоти 170 000 аскар бедарак кетди деб ёзган бўлса, немис матбуоти 265 000 киши асир олинди деб ёзган эди. Учта армия сафида хизмат қилган 200 мингдан зиёд жангчилар танг бир ҳолатда таслим бўлди. Ҳарбий асирлар Германия ва Польшадаги қамоқ лагерларига олиб кетилди. Польшанинг Остров Мазовецкий қамоқ лагерига сақланган асирлар орасида ротанинг сиёсий ишлар бўйича командири Ғуломжон Рўзиев ҳам бор эди. Уни кўп сўроқ қилишди, совет ҳарбий тактикаси, сиёсий ишларга доир сирли маълумотларни олишга интилишди. Аммо Ғ.Рўзиев жавоб беришдан бош тортди, ўзини мағрур тутди, бирорта ҳарбий сирни айтмади. Очлик ва касаллик кўп асирларни нобуд қилди. Шунда Вали Қаюмхон уларни Туркистон легионига жалб этди.

Санъатга бўлган қизиқиши, мусиқа ижросини ўрганиб олганлиги Ғуломжонга асқотди. У Германияда Вали Қаюмхон томонидан ташкил этилган мусиқий ансамблга таклиф этилиб, муҳожирлар ва ҳарбий асирлар учун концертлар беришда иштирок этади.

«Мен легионда музикант бўлиб хизмат қилдим, – деб эслайди хотира дафтарида Ғуломжон Рўзиев, – 1943 йилда Туркистон мустақиллигини ёқлаб «Истиқлол» деган бир саҳна асари ёздим ва 1944 йил ёзида Вена шаҳрида туркистонликларнинг 2-конгресси қатнашчиларига ушбу саҳна асарини намоиш қилдик ва олқишларга сазовор бўлдик».

1945 йил фашист босқинчилари тормор бўлгач, асир тушганлар озод этилди. Ғуломжон Рўзиев ҳам озодликка чиқиб, Москва шаҳридаги велосипед заводида ишлаб, 1946 йилнинг март ойида она юртига

қайтади. Дастлаб бухгалтерлар тайёрлаш курсида ўқитувчи бўлиб ишлайди.

1946 йилнинг ноябрь ойида уни вилоят Давлат Хавфсизлик Комитетига чақириб сўроқ қилишди. Урушда асир тушгани, асирликда совет тузумига қарши «Истиқлол» деган пьеса ёзгани ҳақидаги айблар кўйилиб, қораланди ва ўн йил муддатга озодликдан маҳрум этилди.

Ғуломжон Рўзиев 1953 йил август ойида муддатидан олдин озодликка чиқиб юртига қайтиб келди ва ўзининг меҳр қўйган ишини давом эттирди. Асакадаги бадий ҳаваскорлик ансамблларида раҳбарлик қилди ва халқ театрида режиссёр бўлиб ишлади. Шу даврда янги қўшиқ ва куйлар яратди.

Ғуломжон Рўзиев кўп қиррали санъаткор эди. Дастлаб най чалишни ўрганган, кейинчалик гижжак ва дуторда ҳам куйларни маромига етказиб ижро этиб мухлис-лар олқишига сазовор бўлган. Асосий касби тил-адабиёт муаллими бўлгани учун у киши шеърят билан ҳам яхши «тиллаша» олган. Сўзи ҳам, мусиқаси ҳам Ғуломжон Рўзиев қаламига мансуб «Шаҳлоларинг» кўшиги дастлабки ижод маҳсули бўлиб, 1960 йилда яратилган. Қўшиқни Ўзбекистон халқ артисти Обид Юнусов «Парвона» спектаклида меъёрига етказиб ижро этган. Кейинчалик унинг «Ширин хаёл», «Ёр десам», «Онадир», «Андижоним», «Ғулноз», «Ғул ва мен», «Санъат саодатимдир», «Сен кетурсан» каби қатор замонавий кўшиқлари яратилди. Ғуломжон Рўзиев юздан ортиқ куй басталади. Шулардан 30 га яқини республика радиоси томонидан ёзиб олинган ва радионинг олтин фондида сақланмоқда.

Ғуломжон Рўзиевнинг «Табассум» радиожурнали учун чақириқ сифатида ёзиб олинган «Феруза» номли куйи ҳозиргача радио ихлосмандларига завқу шавқ багишлаб келмоқда.

1974 йили суратга олинган «Куйла, Санобар!» номли мусиқали фильм учун ёзилган кўшиқлари Ғ.Рўзиевга катта

шуҳрат келтирди. Гуломжон Рўзиев табиатан дилкаш, одамохун, кулишни ва кулдиришни жон-дилидан севадиган инсон эди. Шу сабабдан у моҳир аскиячи, сўз устаси сифатида ҳам эл ардогига сазовор бўлди. Унга Ўзбекистон халқ артисти Ганижон Тошматов, машҳур аскиячи, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Абдулхай махсум Қозоқов ва Раҳматулла Яшаров устозлик қилган. У турли байрам ва маросимларга багишлаб юртимизда, хусусан, Фаргона водийсида ўтказилган сайилларда таниқли аскиячилар билан беллашиб инсонларга хуш кайфият ва кулгу улашди.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг Гуломжон Рўзиевнинг маданият ва санъат соҳасидаги самарали хизматлари давлатимиз томонидан юксак баҳоланди, 1992 йили унинг устидан чиқарилган суд қарори бекор қилинди.

Ўзбек миллий санъатининг улкан даргаларидан бири, созанда, бастакор, актёр ва режиссёр, бадиий сўз устаси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Гуломжон Рўзиев 2001 йил мартда 83 ёшида оламдан ўтди. Ўлимидан бир йил аввал, 2000 йили Гуломжон Рўзиев Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирига хат билан мурожаат қилган. Уни айнан келтирамиз:

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирини жаноби Абдусамат ПОЛВОҲЗОДАга Андижон вилояти Асака шаҳар 2-тор кўчада яшовчи, II жаҳон уруши қатнашчиси Гуломжон Рўзиевдан

А Р И З А

Муҳтарам Абдусамат Абдуҳамидович!

Яқинда бўлиб ўтган бир анжуманда юртбошимиз томонидан бизга жуда кўп ваколатлар берилгани тўғрисида сизга ушбуни ёзмада билдирдим.

1941 йил октябрь ойида мени райкомга чақириб, уч ойлик сиёсий раҳбарлар курсида ўқишимни тавсия қилишди. Курсни битириб младший лейтенант унвони билан Асакада тузилган ўзбек пилотлари 93-бригадасига келдим ва рота политруги этиб тайинландим.

1942 йилнинг март ойида фронтга бир эшелон бўлиб жўнадим. Светогорск шаҳрига бориб, Шимолий Донецк дарёсидан ўтиб Лазовая станцияси яқинидаги бир хуторга тушдик. Бизни ҳаракатдаги армияга бўлиб юборишди.

Мен бир ротада политрук бўлиб ишладим. 1942 йил май ойларида фронт газетасида «Боевой листок на узбекском языке» деган мақола чоп этилиб, унда менинг сиёсий фаолиятимга жуда яхши баҳо беришган эди. Икки кун ўтгач мени дивизия штабига чақириб, яна бир кубок билан сийлашди ва лейтенант унвонига сазовор бўлдим. Ўша кундан бошлаб 36-полкка полковой комсорг этиб тайинландим. Менга бир люлкали момацикл ва бир ҳайдовчи беришди.

Энди мен батальон ва роталарда ўз фаолиятимни давом эттирдим.

– Сени Ўзбекистонда таниқли одам қиламиз, – деган эди дивизия комиссари.

Афсуски, бизнинг 6-армия Харьков областида қуршовда қолгани маълум бўлди. 3 ой урушдик. Ўқ-дори, озиқ-овқат қолмади. Кўплар нобуд бўлди ва яраланди. 1942 йил июль ойининг ўрталарида биз асирга олиндик. Бизнинг матбуот 170 000 аскар бедарак кетди деб ёзган бўлса, немис матбуоти 265 000 асир олди деб ёзган эди.

Шундан бизни Польшанинг Остров Мазовецкий деган лагерига олиб боришди.

Очлик ва касаллик кўпларни нобуд қилди. Шунда Вали Қаюмхон бизларни Туркистон легионига олиб чиқди, ҳаётимизни сақлаб қолди.

Мен легионда музикант бўлиб хизмат қилдим. 1943 йилда Туркистон мустақиллигини ёқлаб «Истиқлол» деган бир саҳна асари ёздим ва легионерларга қўйиб бердим.

1944 йил ёзида Вена шаҳрида туркистонликларнинг 2-конгресси бўлиб ўтди. Конгресс қатнашчиларига «Истиқлол» асарини кўрсатдим ва олқишлар олдим.

Легионерлар турган манзиллар:

Польшада – Остров Мазовецкий, Биня Минова, Краков яқинида бир қишлоқ, Легионова шаҳри,

Францияда – Сантгоцденц, Ланцезон, Алби, Кастрес.

1945 йилда репатриация қилиниб Москвага келдим. Қурилишида ишладим. 1946 йил март ойида Асакага келдим. Ҳарбий комиссариатга ҳарбий билет ёздирмоқчи бўлиб кирдим ва: «Мен 93-ўқчи бригадада хизмат қилганман. Политрук, лейтенант унвоним бор», – дедим. У ердагилар биз бундай деб ёзолмаймиз, рядовой деб ёзамиз дедилар. «Сослов», рядовой деб книжка ёзиб беришди. Уларда 93-бригаданинг шахсий состави ҳақида маълумот йўқ экан.

Муҳтарам Абдусамат Абдуҳамидович!

Салкам 50 йил шўро КГБсининг қора рўйхатида бўлиб, таъқибда юрдим. Маданият министрлигининг унвон ҳақидаги тавсиясини 4 мартга қайтаришган эди.

Уруш қатнашчиларига бериладиган барча имтиёزلардан маҳрумман.

1992 йилда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими унвонини олдим. 1994 йили сизнинг имзоингиз билан реабилитация ҳақида область КГБ бошлигидан ҳужжат олдим.

Лекин уруш қатнашчиси деган ҳужжат беришмади. Шаҳар мудофаа бўлимига мурожаат қилдим. Улар Москва архивида сизнинг фамилиянгиз қайд қилинмаган деган жавобни беришди.

Биз ўша охирги жанг пайтида қуршовда қолган бўлсак, ҳужжатлар немислар қўлига тушмаслиги учун йўқ қилиниб ёқиб юборилган бўлса, Москва архивида менинг фамилиям йўқ бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Вилоят мудофаа бўлимига ҳам ушбуга ўхшаш ариза билан мурожаат қилдим, жавоб бўлмади. Охири Ўзбекистон Мудофаа вазирлигига шу йўсинда ариза, унвон ва оқланганим ҳақида стреокопия юбориб мурожаат қилдим. Улар область мудофаа бўлимига текширилсин, ҳужжатлар бўлса, бизга маълум қилинсин деган жавоб хатининг копиясини менга юборишди. Вилоятдан ҳеч қандай хабар бўлмади.

Ҳозир 82 ёшдаман. Имтиёзсиз, тиббий ёрдамсиз яшамоқдаман. Бу расмиятчилик ва бюрократик тўсиқлардан қутулиб олишда сизнинг ёрдамингизга муҳтож бўлиб ушбунни ёздим. Охирги умидим сиздан. Ҳуқуқимни тиклашда ёрдам берарсиз деган умиддаман.

Сизга самимий салом йўллаб, эҳтиром билан Фуломжон Рўзиев.

ТАРИХ – ҲАЁТ ИБРАТИ

*Тарих фанлари доктори, профессор
Мирсодиқ Исҳоқов билан суҳбат*

**Америкалик олим, профессор
Фредерик Стар ўзининг «Хўш,
Американи ким кашф қилган?»
сарлавҳали мақоласида «Американи
кашф этганлар қаторида Берунийни
ҳам эътироф этиш керак»
деган таклифни илгари сурди.
Ўша пайт Ўзбекистон миллий
телерадиокомпаниясида «Дунё бўйлаб»
телеканални эндигина ташкил этилган
эди. Биз Ф.Старнинг оламшумул
эътирофи ҳақида ихчамгина фильм
тайёрлаб бердик. Унда Берунийнинг
Америка қитъасининг мавжудлиги
ҳақида илгари сурган илмий
фаразлари қанчалик асосли бўлгани
ҳақида ҳам муҳим маълумотлар
берилди. Шунда томошабинлардан
жуда кўплаб хатлар олдик ва билдикки,
юртдошларимиз тарихни – чинакам
тарихимизни билишни ва бизнинг буюк
ўтмишимизни бошқа халқлар ҳам
билишини жуда-жуда хоҳлар экан.**

Асрлар қаърига яширин воқеликларни аён этишда, тарихий ҳақиқатни тиклашда, албатта, тарихчи олимларнинг ҳиссаси беқийс. Таниқли тарихчи олим, тарих фанлари доктори, профессор Мирсодиқ Исҳоқов – ана шундай масъулиятли йўлни танлаган ва ҳозирга қадар бу йўлда собитқадамлик билан қалам тебратиб келаётган катта ижодкор.

Суҳбатдошимиз қадимий ёзма ёдгорликлар, хусусан, Марказий Осиёда қадимий ёзувлар ва ёзув маданияти, сугд, хоразмий, парфийёний, бохтарий ёзувлари, авестошунослик устида олиб борган тадқиқотлари билан нафақат республикамизда, балки жаҳон миқёсида тан олинган олимлардан бири. Шунингдек, Мирсодиқ Исҳоқов тарих тадқиқотлари методи ва методологияси масалалари билан қизгин шугулланиб келмоқда. У бир неча йирик фундаментал тадқиқотлар муаллифи, Республика фундаментал ва илмий-амалий тадқиқотлар лойиҳаларининг илмий раҳбари сифатида фаолият олиб бормоқда. Бу олим ташкил этган «Марказий Осиё халқлари тарихшунослиги, манбашунослиги ва тарихий тадқиқот методи ва методологиясининг долзарб масалалари» мавзуидаги анъанавий йиллик республика конференцияси самарали давом этмоқда. Мирсодиқ Исҳоқов Халқаро антик тадқиқотлар академиясининг аъзоси ҳамдир. Ҳозирда олим Тошкент давлат шарқшунослик институтида фаолиятини давом эттириб, талабаларга тарих фанининг муҳим масалалари юзасидан сабоқ бормоқда.

Мирсодиқ Исҳоқовнинг республика вақтли матбуоти, телевидение ва радио орқали илмий мавзулардаги кўплаб чиқишлари халқимиз орасида катта эътибор қозониб келмоқда.

Савол: *Болалигимизда атрофда ҳеч ким тарихга қизиқмайдигандек туюларди. Лекин каттароқ бўлиб билсак, аслида, ҳамма тарихий воқеаларни билишга, айниқса, ўз халқи тарихини ўрганишга қизиқар экан. Албатта, қизиқиш бошқа, тарихчи бўлиб шаклланиш бошқа. Сиз нега айнан тарихчилик касбини танлагансиз?*

Жавоб: Инсон ҳаёт йўлининг белгиланишида оила, у туғилиб ўсган муҳит, мактаб ва таълим жараёнлари, айниқса, устозлар таъсири чуқур из қолдирар экан. Аввало, менда билимга интилиш, дунёни англашга қизиқиш раҳматли отам туфайли болалигимдаёқ шакланган эди десам ҳақ гапни айтган бўламан. Отам ҳар гал шаҳарга борганларида Эски жўвадаги юмалоқ китоб дўконида янги-янги китоблар олиб келар эдилар. Уларнинг сирли олами мени мафтун қиларди. Баъзи китобларни ўқиганимда ундаги воқеалар худди менга таниш ўз қишлогим кўчаларида, майдону далаларида бўлаётгандек тасаввур қилар эдим. Кейинроқ, тарих дарслари таъсирида улар билан боглиқ бадий асарлар ўқий бошлаганимдан сўнг эса китоблардаги воқеалар менинг тасаввуримда шоҳона саройларга, ўша менга нотаниш мамлакатларнинг ўрмонларига, тоғу тошларига кўчгандек бўларди. Асарлар қаҳрамонлари билан ҳаёлимда гаплашиб юргандек бўлардим. 9-синфда ўқиётганимда мактабимиз кутубхонасида ёшимга тўғри келадиган китобларнинг ҳаммасини ўқиб бўлган эканман. Кутубхоначи Инобат опа Соатова менга: «Бизда сен ўқимаган китоб қолмади, энди район марказидаги кутубхонага бориб ёзилгин», – деб қўлимга хат тутди. Район кутубхонаси боришим учун ноқулай экан. Амаллаб топиб бордим. Кутубхоначи менга маслаҳат бериб: «Ҳасанбойдан бу ерга қатнашинг қийин экан. Сен, яхшиси, Эски жўвадаги «Октябрь» кутубхонасига бориб ёзил», – деди. Ўша вақтда бундай инқилобий «қизил» номлар кўп эди. Аслида, мазкур кутубхона Турон кутубхонаси деб ном чиқарган зиё маскани бўлган. Шу баҳона жуда бой кутубхонага аъзо бўлиб олдим. Бу хотираларим,

балки, суҳбатимиз мавзусига дахлдор эмасдир. Бироқ бу орқали ўқувчилар эътиборини китоб ўқишнинг муҳимлигига қаратмоқчиман, холос. Афсуски, турли электрон ахборот воситалари туфайли китобдан йироқлашиб қолгандекмиз. Президентимиз Шавкат Мирзиёев халқимизни китоб ўқишга бежиз чорламадилар. Чиндан ҳам, китоб хоҳ бадий, хоҳ илмий бўлсин, инсон қалбини ёғдуга тўлдиради.

Дарвоқе, суҳбатимиз ўзанига қайтайлик. Тарихчилик касбини танлаганим ҳақида сўраган эдингиз. Менда гуманитар йўналишга иштиёқнинг шаклланишида мактабдаги устозларим Тоҳир Эшмуҳамедов, Одил Исҳоқовнинг таъсири катта бўлган. Тошкентнинг ёнгинасида – Ҳасанбой қишлоғидаги 19-мактабда ўқиганман. Бизнинг фамилиядошимиз, отам Мирсултон Исҳоқов билан ҳамкасб Одил Исҳоқов исмли домла тарих ўқитувчиси эдилар. Ана шу устозимнинг тарих фанини ўқитиши ҳалигача кўз ўнгимдан кетмайди. Одил ака Исҳоқов шундай завқли одам эдиларки, тарихни жонли воқеадек, ўз кўзи билан кўргандек ҳикоя қилар эдилар. Мен ҳам у кишининг ҳикояларини худди воқеалар ичида юргандек берилиб тинглар эдим. Одил аканинг ҳикоялари тарих дарсликларида берилган материалдан кенгроқ бўлар эди. Гўё дарсликни шарҳлар эдилар. Мавзуга тегишли ҳужжатлар, ҳатто бадий-оммабоп китоблардан маълумотлар келтириб, уларни дарслик материални тушунтиришда ишлатардилар. Бир сўз билан айтганда, Одил ака Исҳоқов менинг қалбимда тарихга иштиёқ уйготган илк устозим бўлганлар.

1959 йилда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти тарих, тил ва адабиёт факультетига кирдим. Тарихчи улкан олим З.Нуриддинов, Ҳ.Бекмуҳамедов, ажойиб нотик, билимдон Козим Умаров сингари устозлардан таълим олдим. Филология йўналишида Мазлума Асқарова, Саид Усмонов, Ортиқ Қаюмов, Латиф Халилов каби инсонлар таълимидан баҳраманд бўлдим. Тарих ва филология йўналишларининг бир факультетда жамланиши мен учун бир

бахтли ҳодиса бўлган. Ўша вақтда шундай факультет бор эди. Зеро, тарихни филологиядан ёки филологияни тарихдан ажратиб ўқитиш, менимча, қушнинг битта қанотини қирқиш билан тенг. Чунки тарих барча маданий жараёнлар қатори адабий жараённи ҳам, тилларнинг тарихий муносабатларини ҳам қамраб олади. Филология соҳасининг ўрганиш объектига, адабиётми, тил масалаларими, тарихий жараён ҳосиласи сифатида қаралмас экан, масалани ечилди деб бўлмайди. Афсуски, 1963 йилдан бошлаб тарих ва филология йўналишлари ажратиб ташланди. Бу масалани ўйлаб кўриш учун ҳозир ҳам кеч эмас. Бугунги кунда халқимизнинг узоқ ва яқин ўтмишини, биринчи Президентимиз марҳум Ислон Каримов айтганларидек, манбалар асосида ҳаққоний ва холисона ўрганиш зарурати ҳамон олдимизда турар экан, тарих ва филологиянинг ҳамкорлиги долзарблигича қолаверади.

Менинг тарихга муҳаббатимни янада кучайтирган устозларимдан буюк олим, фан фидойиси, халқимиз тарихини ўз бағрида сақлаб ётган ёдгорликларнинг совет даври пахта сиёсати ва бошқа баҳоналар билан бузиб ташланишига қарши жасорат билан курашган аллома академик Яҳё Ғуломов эдилар. Биз талабаларга ўқиган «Ўзбекистон тарихи» курслари шу қадар қизиқарли, содда, равон бўлардики, бизлар гўё тарихий ҳужжатли ҳикоя ичида қатнашаётгандек бўлардик. Энг муҳими, Яҳё Ғуломов барча тарихий воқеаларни археологик, ёзма маълумотлар билан далил ва исботли тушунтирар эдилар. У кишидан олган билимларим ҳаётимнинг кейинги босқичларида асқотди, бу ҳақда кейинроқ айтарман.

1964 йили Тошкент давлат педагогика институтининг тарих ва филология факультетини битиргач ўз ташаббусим билан Тошкент вилоят маориф бўлими мудир Иброҳим Порсоевдан йўлланма олиб Бўка туманига ўқитувчи бўлиб ишга жўнадим. Бўка пахтачилик хўжалигининг Ўзбековул қишлоғида Абу Райҳон Беруний номи билан янгигина очилган етти йиллик мактабда она тили, адабиёт

ва тарих фанларидан дарс бера бошладим. Ўқув йили якунида дала ишлари бошланди. 5 – 7-синф ўқувчилари ўқишдан олиниб ёппасига яганага, чопиққа, ажриқ теришга ва бошқа дала юмушларига олиб чиқилар эди. Шундай қилиб, ўқувчиларга бошчилик қилиб далада юрган пайтимизда гўза қаторларига чопиқдан кейин оқсой соладиган трактор сўқасининг пўлат тиши қачонлардир кўмиб яширилган ниманидир синдириб ўтди. Ягана чопиқ қилаётган болалар «дув» этиб ўша жойга тўпланишиб, нималарнидир талашиб-тортиша бошлашди. Ҳаммасининг қўлида нимадир бор... Мен 15 – 20 метр нарироқда эдим, қизиқиб уларнинг ёнига бордим. Тасодифни қарангки, кўзадан бир қанча тангалар сочилиб қолган экан. Бирининг қўлида 5, бирининг қўлида 10 дегандек, кумуш тангалар. Мен кумуш тангаларни танидим. Улар сомонийлар ёки қорахонийлар даврига хос кумуш дирҳамлар эди. Кўпроқ қорахонийлар даврига хос. «Болалар, буларни йигиш керак, бу тарихий ёдгорлик», – дедим. Биласиз, хазина инсонларни ҳамиша ўзига жалб этиб келган, хуллас, болалар хазинани у ёқ-бу ёққа яширгандай бўлишди, назаримда. Шунда 19,5 дона танга қолди қўлимда. Ярим донасини атайлаб айтяпман, у вақтларда тангалар, масалан, бирор нарсанинг нархи ярим тангага тўғри келса, синдириб ҳам берилган.

Савол: *Кумуш тангани синдириши мумкин бўлганми?*

Жавоб: Ҳа, чунки материали қийматини йўқотмаган.

Хуллас, ўша тангалар билан эртасига Тошкентга қараб йўл олдим. Тарих институтига келдим. Мени ўша вақтдаги Тарих ва археология институтининг Археология бўлимида ҳозирда марҳум академик Абдулаҳад Муҳаммаджонов кутиб олдилар. Мен келтирган тангаларни кўриб: «Зўр нарса топибсизларку, қаерда экан булар?» – деб сўраб-суриштирдилар. Манзили, тангалар қорахонийлар даврига тегишли экани ҳақида гапирдим. Иккимиз ЎзФА тарих музейига жўнадик. Тангашунос С.Эшонхонов менинг тахминимни

тасдиқлади. Эртасига С.Эшонхоновни музей дала илмий сафарига жўнатди. Бўкада хазинанинг катта қисми ўқувчилардан йигиб олишга эришилди. Қисқаси, ана шу топилма сабаб бўлиб мени ўша йили аспирантурага қабул қилишди. Устоз Яҳё Ғуломов бошлиқ комиссияга имтиҳон топшириб аспирантурага кирдим.

Савол: Демак, ўша тангалар сизнинг ҳаётингизда чин хазина бўлиб хизмат қилган экан-да?

Жавоб: Ҳа-а, нимасини айтасиз.

Бўка туманида ишлаб юрганымда Қурама тоғ тизмасидан бошланиб Сирдарё қиргоғига чўзилган, ўз вақтида деҳқончилик воҳасини чўлдан бўладиган ҳужумлардан ҳимоя қилиш учун қурилган Жилонбузган деган қадимий девор қолдиқлари бўйлаб бир неча километр юриб ўзимча ўрганиб чиққан эдим. Бахтимга, имтиҳонда менга «Ўрта Осиёнинг қадимги мудофаа деворлари» деган савол тушди. Устозларга Жилонбузган девори, ўзим тугилиб ўсган қишлоқ яқинидан ўтган Кампир девор ҳақида гапириб бердим. Менга аъло баҳо қўйишди.

Кейин яна бир ажойиб воқеа юз берди. Самарқандда, Афросиёб тепаликларида ўтказилаётган археологик тадқиқотлар чоғида VII аср ўрталарига оид Сугд даври подшоҳларининг саройи, қабул маросимлари ўтказиладиган катта зал очилган. 1965 йилда шу ердан деворий суратлар чиққан. Баъзи жойларида сугд ёзувида битиклар сақланган экан. Шу ёзувларни ўқитиш учун Ленинград, ҳозирги Санкт-Петербургда Владимир Аронович Лившиц деган мутахассис таклиф этилиб, ўша ёзувларнинг маъноси ойдинлаштирилиб, шундан кейин у ҳақдаги ахборотлар илмий муомалага киритилган экан. Бу менинг аспирантурага киришимдан сал олдинроқ бўлган гап. Бир куни Яҳё Ғуломов домла мени чақириб: «Мирсодиқ, – дедилар салмоқлаб. – Сиз араб ёзувини биласиз-а?» «Ҳа, сал хабарим бор», – дедим. «Мана, сиз боп бир иш бор», – дедилар. Эндигина аспирантурага имтиҳон топширган пайтларим

эди. Улар нафақат Ўзбекистонда, балки бутун Ўрта Осиёда сугд ёзувини биладиган мутахассис йўклигини айтдилар. Араб ёзудан хабардор одам учун сугд ёзувини ўрганиш мураккаб бўлмайди дедилар. Менга ана шу сугд ёзувини ўрганиш вазифасини юклагандек бўлдилар. Кўп ўтмай В.А.Лившицнинг розилигини олиб, мени Ленинградга у кишининг ҳузурига мақсадли аспирантурага жўнатишди. Айни ўша Самарқанддаги сугд ёзувини ўқиб бериб, маъносини тушунтириб кетган домла мени шогирдликка қабул қилди. 3-4 йиллик ўқишим давомида Владимир Ароновичнинг уйларидаги кутубхонада шуғулланганман. Йўқ нарсанинг ўзи йўқ эди. Бу, биринчидан. Худди ўша йиллари авестошунослик йўналишида Сергей Николаевич Соколов менга устозлик қилди. Профессор Л.Г.Гертсенберг эса санскрит тилини ўргатди. Михаил Николаевич Боголюбов қадимги форс тилидан дарс берди. Чунки сугд тили эроний тиллар оиласининг шарқий тармоғига мансуб «ўлик» тил. Бизгача бу тил фақат ёзма ёдгорликларда етиб келган эди. Бу тилни ўрганиш учун, аввало, эроний тилларнинг тарихини ўрганишимга тўғри келган. Аспирантура давомида сугд тилининг феъл тизими устида тадқиқот олиб бордим. 1972 йили Москвада Шарқшунослик институтининг ҳимоялар кенгашида «Сугд тилида феълнинг шахс формалари» мавзуида номзодлик диссертациясини ёқлаб филология фанлари номзоди илмий даражасини олдим.

Савол: Ўзбекистонда сугдшунослик мактаби сизнинг номингиз билан боглиқ. Бу соҳада шогирдларингиз, олиб борилаётган ишлар ҳақида айтиб ўтсангиз.

Жавоб: Сугдшунослик йўналишида бир неча шогирдлар етишиб чиқишди: Ўктам Мансуров, Шомансур Шоёқубов, Азимхўжа Отахўжаев, Ғайбулла Бобоёров, Б.Мамараҳимова ва ҳоказо. Улар орасида Азимхўжа Отахўжаев, Ғайбулла Бобоёров фан докторлари, республика ва халқаро миқёсда тан олинган олимлардир. Бу қаторга ёш иқтидорли тадқиқотчи Андрей Кубатинни ҳам

кўшиш мумкин. Битта армон шуки, ушбу мактаб салоҳияти турмуш-ҳаёт муаммолари туфайли бир ташкилий ядро атрофига тўпланиб, катта ҳамкорлик лойиҳаларида бирга эмаслар.

Савол: *Мирсодиқ Мирсултонович, Ўзбекистонда сизни авестошунос олим сифатида ҳам яхши билишади. Бу соҳадаги ишларингиз ва режаларингиз ҳақида ҳам сўзлаб берсангиз.*

Жавоб: «Авесто» ва зардуштийлик масалалари шарқшуносликнинг жаҳон миқёсидаги илмий соҳаларидан бирига айланган. Масалан, салкам уч юз йилдан буён Европа олимлари «Авесто» устида бош қотириб келмоқдалар. Эронда, Ҳиндистоннинг Мумбай, Гужарот вилоятида яшаб келаётган зардуштийларнинг жамоалари сабабли авестошуносликнинг Мумбайдаги Кома институти ишлаб турибди. Бу ҳали авестошуносликнинг янги, замонавий давридаги гаплар. Аслида, «Авесто» китобини илмий ва амалий мақсадларда ўрганиш қадим замонлардан бошланган. Масалан, Македониялик Александр босқинчилиги даврида «Авесто» ўтга ташлаб куйдирилган. Уни хотирада сақланган оғзаки шаклдан қайта ёзиб олиш ҳаракати Парфия подшолиги даврида бошланган. Сўнгра зардуштийлик Ўрта Осиёдан, аниқроғи, ҳозирги Ўзбекистоннинг Амударё қуйи оқимларидаги дастлаб шаклланган маконидан Зардуштнинг ҳижрати сабабли аввал Бақтрияга, ундан Қадимги Эронга кириб боргач сосонийлар даврида бу китобни тиклашга бир неча уринишлар бўлган. Барча ҳаракатлар тили унутилиб, муқаддас матнлар сифатида хотирада сақланган китоб матнининг аслидагидек бўлишини таъминлашга қаратилган. Гап шундаки, «Авесто» сўзларини бузмасдан, аслидаги каби талаффуз қилиш шарт эди. Жонли тиллар ўзгариб боргани сари муқаддас деб тушунилган «Авесто» матнининг ишончли тикланиши ўша вақтлардаёқ матн устида илмий изланишларни талаб қилган. Ниҳоят, Хусрав I Ануширвон даврида ташкил қилинган ўзига хос илмий

амалиётчи муъбадлар гуруҳи «Авесто»нинг бизгача етиб келган таҳририни яратган. Бу таҳрир асосида кўчирилган XIII асрга оид «Авесто» (Копенгаген) нусхаси жаҳонда мавжуд энг эски нусха ҳисобланади. Ундан факсимил кўчирма нусха чоп этилган ва бу нашрнинг бир нусхаси ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кутубхонасида мавжуд.

Ўзбекистонда авестошунослик тарихи Абу Райҳон Беруний асарларидан бошланган десак муболага эмас. Бироқ замонавий авестошуносликка ўзбек олимлари XX аср ўрталаридан киришган. Н.М.Маллаев, А.П.Қаюмов, Ҳ.Ҳомидий, Т.Карим, Ҳ.Тўраев, С.Ҳасанов сингари санокли муаллифлар бу соҳада маълум ишларни амалга оширишган. Бироқ уларнинг аксарияти асл манба билан эмас, русча, форсча нашрлар асосида фикр юритишган. Шу ўринда Г.М.Маҳмудованинг «Авесто» асосидаги фалсафий тадқиқотларини айтиб ўтмоқ лозим. Ёш иқтидорли тадқиқотчи Б.Жалолов «Авесто» Гоҳларининг асл матнини илова қилган ҳолда изоҳли таржимасини амалга оширди ва нашр эттирди.

Ушбу қисқача тафсилотдан кейин мен ўзимнинг авестошуносликка оид ишларимни бу мураккаб соҳа олдида улкан қарздорлик ҳисси билан қайд этишни истар эдим. Бир неча мақолаларим, «Авесто» Яшт наскининг ўзбекча изоҳли таржимаси, Видевдот китобининг таржимаси (бу ҳам изоҳлар билан), Зардуштнинг пайгамбарлик даъвоси билан айтган бадиҳа даъват ярим шеърий қироатлари Гоҳларнинг ўзбек тилига изоҳли таржимаси – шулар менинг «Авесто» бўйича қила олганларим. Бу соҳа бўйича илмий раҳбарлигимда бир фан номзоди (Б.Мадамин) «Авесто»да табиат культлари» мавзуида ҳимоя қилди. Р.Ўразова «Авесто»да аёл маъбудалар ва уларнинг тарихий-ижтимоий талқини» мавзуида янги қоидалар бўйича фалсафа доктори (тарихий диншунослик) даражаси учун диссертация ёқлаш арафасида.

Савол: *Мустақилликка эришмасимиздан аввал Ўзбекистон ва Ўзбекистон халқлари тарихи анчайин сохталаштириб юборилган*

эди. Буни бошқа одамлар унча сезмасалар-да, тарихчилар билардилар. Халққа тарихнинг нотўғри талқин қилинаётганини била туриб индамаслик эса оғир. Тарихимизни аслигича ёзишга уринишлар бўлганми, буларнинг оқибатлари ҳақида нималар дея оласиз?

Жавоб: Бизнинг минтақа ўтмишини имкон қадар сохталаштиришга уринилган. Айниқса, совет даврида. Лекин ҳатто мустақилликнинг илк дамларида ҳам бу таъсирдан тарихимизни қутқариш қийин бўлган. Бу аниқ гап!

Бу минтақадаги туркий халқларнинг тарихини камситишга қаратилган концептуал масала эди. Мазкур концептуал масаланинг юзага келишига XVIII – XIX асрлардаёқ Европада шаклланган ҳинд-европа назарияси сабаб бўлган.

Гап шундаки, XVIII асрнинг 2-ярми ва сўнгги чоракларида ёки XIX асрнинг бошларидан «Авесто» китоби ҳақидаги маълумотлар Европада илм аҳли доирасига кириб борган ва унга бўлган қизиқиш жуда кучайиб кетган. Европа олимлари «Авесто»ни Ригведага, яъни Ҳиндистонда шаклланган қадимги веда адабиётларидаги тилга солиштириб, санскрит ва бошқа даврлар тилларига хос ўхшашлик топишган, шу тариқа тил нуқтаи назаридан қадимда ҳинд-европа тиллари бўлган деган гоёни келтириб чиқаришган. Ҳинд-европа гоёси ёки ҳинд-европа назарий қарашлари Осиё минтақасидаги туркий халқларнинг азалий тарихига мутлақо зид эди.

Тўғри, минтақада ҳинд-европа тил муҳити шаклланган давр ҳам бўлган, лекин бу ҳинду орий тил муҳити ҳисобланиб, у кейинроққа – эроний тил муҳити бошланган даврига, аниқроғи, милоддан аввалги II мингйиллик ўрталарига тўғри келади. Милоддан аввалги II мингйиллик дегани эса бронза асрининг энг юксак босқичидир. Айни шу даврда орийлар миграцияси жараёни кечган.

Аммо бунга қадар бу ерда юксак сугорма деҳқончилик маданияти шаклланиб улгурган эди. Бронза даври санъати ёки энеолит даврининг нафис турмуш асбоблари, рангли бўёқ билан безатилган сополлар, бронза дав-

рининг бир чертсанг овози жаранглайдиган сугд идишлари, бронзадан ясалган нафис буюмлар, тақинчоқлар ва бошқалар, энг муҳими, сугорма деҳқончилик ва илк шаҳар цивилизациясини ким яратди деган саволга жавоб қани?

Савол: Демак, бу саволларга жавоблар очиқ қолаверган?

Жавоб: Энг ёмони, ҳаммага «Бутун тараққиёт орийлар миграциясидан кейин бўлдику, унгача бу ерлар бир ёввойи макон эди-ку» деганга ўхшаш, сиртдан қараганда, тўғридек кўринадиган гоёни сингдиришга уриниш кучли эди ўша пайтларда.

Менимча, бугун бемалол прототуркий дунё ҳақида, прототуркий дунёнинг асл илдиз макони шу ерда шаклланган деган талқинда турсак, бу жуда тўғри бўлади.

Энди яна бир гап. Ҳар бир тарихчи тарихга ўзининг муносабати билан кириб келади ёки ундан талаб қилинган муносабатлардан келиб чиқади. Талаблар эса кўпинча ҳақиқий тарихга зид келиб қолиши мумкин. Академик устозимиз Иброҳим Мўминовнинг Амир Темурнинг тарихдаги ўрни ҳақида рисола ёзгани боис миллатчиликда, Амир Темур шахсини идеаллаштиришда қоралангани эсингиздами?

Қарангки, ўшанда Москвада «Вопросы истории» журнаliga Анатолий Петрович Новосельцев¹ деган бир фан номзоди академик Иброҳим Мўминов рисоласига тақриз ёзиб, академикни айблаган эди. Ўзингиз ўйланг, Москвадаги фан номзоди биладими Амир Темур ҳақидаги тарихий ҳақиқатни ёки академик Мўминов кўпроқ биладими, бунисини ҳеч ким суриштирмайди. Муҳими, ана шу Новосельцевдан шундай муносабат билдириш талаб этилган бўлса керак.

Савол: Шукрки, бугун тарихий ҳақиқат барибир тикланди...

¹ А.П.Новосельцев (1933 йил 26 июль. Иркутск – 1995 йил 12 сентябрь. Москва) – тарихчи, шарқшунос. 1974 йили «Пути развития и особенности феодальной формации в странах Закавказья» мавзуйда докторлик диссертациясини химоя қилган. 1987 йилдан СССР Фанлар академияси мухбир аъзоси. СССР худудидаги қадимги давлатлар тарихи сектори мудири. 1988 йили СССР тарихи институти директори бўлиб сайланган.

Жавоб: Албатта, ўзбек халқининг боши-ни қовуштирган, давлатчилигини тиклаб, уни ривожлантиришга катта ҳисса қўшган Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан ўтказилган байрамонга тадбирлар халқимизни қанчалик қувонтирди ахир. Халқимиз ўша ҳақиқатни унутмабди-ку. Ўша ҳақиқатга бўлган ҳурматини йўқотмабди-ку. Демак, халқимиз тарихимизни чуқур идрок этиб, тушуниб келган. Аммо гапириб бўлмасди.

Савол: *Ўтмишни бузиб талқин қилиш деганда биз муайян бир воқеаларни сунъий бўрттириб кўрсатишни ҳам тушунагимиз, тўғрими? Чунки бу ҳолат ҳам тарихни сохталаштиришга олиб келади ва асл ҳақиқатни билишдан чалғитади.*

Жавоб: Айнан шундай, рус тарихи мисолида оладиган бўлсак, бу тарихни яратишда ўзига хос ёндашув, яъни рус халқининг тарихини шарафли қилиб кўрсатишга йўналтирилган махсус концептуал қараш мавжуд бўлган. Миллатчилик нуқтаи назаридан эмас, миллатнинг руҳини кўтаришга қаратилган маънодаги ёндашув эди бу, лекин охир-оқибат мазкур уринишлар рус тарихини маълум маънода ўзгалар тарихидан устун қилиб, ярқироқроқ кўрсатишга олиб келди. Масалан, Карамзиннинг тарихини оламизми ёки Татищевнинг тарихиними, ҳаммасида шу хусусият бор. Совет даврида эса ўзга халқлар тарихида рус халқи тарихи билан солиштириганда аниқ-равшан ютиб чиқадиган илгор тарихий фактлар бўлса, улардан кўз юмиш, инкор этиш, бордию бирор фахрли факт ҳақида кимдир ёзиб қолса, уни «ўтмишни идеаллаштирувчи, феодал замонни қўмсаган душман» деб айблаш ҳукмрон бўлди.

Биринчи Президентимиз И.Каримов 1998 йилда тарихчилар билан қилган суҳбатларида тарихнинг холисоналигини таъминлаш зарур эканини уқтирган эдилар. Шу билан бирга, халқимизни унинг ҳаққоний тарихи билан қуроллантиришга даъват этгандилар. Мана шу сўзлар Ўзбекистонда тарихга

бўлган муносабатни ўзига хос йўлга солди, тадқиқотларнинг методологик, концептуал соғлом йўлини белгилаб берди.

Савол: *Мустақилликка эришилгандан сўнг ёки ўша 1998 йилги учрашувдан кейин ўтган давр мобайнида қандай натижаларга эришилди?*

Жавоб: Қатор йирик тадқиқотлар вужудга кела бошлади. Масалан, ўзбек халқининг келиб чиқиши ва этник тарихи, этногенез масаласи атрофида Шониёзов бошлаган катта йўналиш давомида бир қатор салмоқли ишлар қилинмоқда. Яқинда академик А.Асқаровнинг «Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи» номли йирик монографик тадқиқоти эълон қилинди. Баҳсли, мунозарали масалалар борлигига қарамай, яхлит маънода бу асарда туркий халқларга нисбатан автохтонлик, яъни туб жой асослари азалдан мавжудлигини кўрсатиш тенденцияси акс этган. Шунингдек, бу асарда маҳаллий этник, маданий жараёнларда эронийзабон ва туркий тилли халқларнинг иштироки ўзаро мутаносиблиги асослаб берилган.

Ўзбек давлатчилиги тарихи, тарихий манбашунослик ва тарихшуносликда янги методологик ёндашувларнинг барқарорлиги таъминланмоқда. Минтақамиз халқларининг муштарак тарихларини умумлаштирувчи халқаро нашрлар пайдо бўлди. Кўплаб халқаро анжуманлар ташкил этилиб, уларда минтақамиз тарихининг умумий ва хусусий масалалари муттасил муҳокама қилиб борилмоқда. Биргина 2014 йилнинг 15 – 16 май кунлари Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислам Каримов ташаббуси билан Шарқ алломаларининг илмий мероси, унинг бугунги жаҳон цивилизациясидаги ўрни ва аҳамияти масалаларига бағишланган Самарқанд халқаро анжуманининг ўзиёқ бу йўналишдаги ишларнинг ёрқин мисолидир.

Республика тарихчиларининг академик Яҳё Ғуломов номидаги доимий семинари тарихимизнинг долзарб муаммоларини муҳокама қилиб бормоқда ва ўз тавсиялари, қарорлари билан тадқиқотларга йўналиш беришда фаол хизмат қилиб келмоқда.

Шахсан ўзим минтақамизнинг қадимий ёзув маданияти тарихи билан кўп вақтлар давомида шугулланиб келаман. Бунинг сабаби, сугд ёзма ёдгорликларини ўрганиш мени қадимий ёзувлар дунёсига олиб кирди. Натижада мен қадимий хоразмий, бохтарий ёзуви, унинг ҳам оромий, ҳам юнонча шакллари, шунингдек, парфиёний ёзув, сугд ёзуви, сугд ёзувидан уйгур ёзувининг ўсиб чиқиши ва уйгур ёзуви орқали алифбелли ёзувларнинг тўғридан-тўғри Буюк ипак йўли бўйлаб тарқалиш жараёнларини ўрганиб чиқдим. Бу ёзувларнинг қўшни халқларга таъсирини тадқиқ қилдим. Айниқса, фонетик ёзув, яъни нутқ товушига мос келадиган ҳарф белгилари тизимидан иборат алфавитли ёзувнинг таъсири корейс алифбесига етиб боргани исботланди. Афросиёбдаги шоҳ саройи деворларида чизилган суратларда подшо Варҳуман қабулига кириб келаётган элчилар тасвирланган. Ана шу элчилар қаторида икки нафари Кореядан келган деб тан олинди. Улар Самарқандда сугд ёзувининг хусусиятини ўрганишган. Шу каби ҳарф-товуш алифбелли ёзув уларга маъқул бўлган. Чунки Кореяда ўша замонларда амал қилган хитой иероглиф ёзуви корейс тилининг агглютинатив хусусиятларига тўғри келмас эди. Буни англаб етган элчилар корейс тили учун сугд алфавити андозасидан фойдаланиш гоёсини биринчи бўлиб Кореяга Афросиёбдан олиб кетган десак муволаф бўлмайди. Бироқ тарихий вазият ўзгариб кетиши сабабли бу гоё Кореяда ҳаётга тўлиқ сингмай қолган. Ниҳоят, XV асрда Корея подшоси Се Жон (1418 – 1450) подшолиги даврида корейс алифбелли ёзуви махсус фармон билан Кореянинг расмий ёзуви сифатида жорий қилинди. Се Жон корейс ёзуви ҳарфларининг график асоси учун сугд ёзувининг қадимги элчилик миссиялари олиб борган ҳамда сугд савдогарлари орқали Буюк ипак йўли бўйлаб туркий халқларда тарқалган вариантларини олган. Ҳарфлар сонини сугдий алифбедаги 22 тадан 29 тага етказган. Ўзининг 1446 йили эълон қилган «Хун мин чўним» номли фармони билан корейс алифбесини миллий ёзув

асосига қўйган. Унинг корейс халқи тарихи олдидаги улган хизмати шундан иборат.

Хуллас, Марказий Осиё ёзув маданиятининг таъсири Узоқ Шарққа етиб борди. Ҳолбуки, Марказий Осиё минтақасида алифбелли ёзувлар ва ёзув маданияти тарихи қарийб 2500 йилга тенг. Биргина илк ўрта асрларда минтақамизда ўндан ортиқ алифбелли ёзувлар амал қилган. VII аср охири – VIII аср бошларида улар қаторига араб ёзуви ҳам қўшилди. Бизнинг аجدодларимиз араб ёзувини ҳам жуда тез ўзлаштиришган. Чунки қадимий ёзув маданияти тажрибасига эга халқлар учун бу муаммо ҳисобланмаган.

Савол: *Мени яна бир масала қизиқтиради. Негадир қадимги туркий ёзув ёдгорликлари қандайдир чекланган ҳудудий тасаввур берувчи ўрхун-енисей битиклари деб юритиб келинади. Ҳолбуки, қадимги туркий ёзма ёдгорликлар топилган жойлар фақат Ўрхун дарёси ёки Енисей ҳавзаси эмас. Шу тўғрими?*

Жавоб: Бу саволингиз ўринли. Чиндан ҳам, бугун туркология фани эришган ютуқлар шу каби баъзи тушунчаларни қайта кўриб чиқишни долзарб қилиб қўймоқда. Аслида, ўрхун-енисей битиклари деб аталишига сабаб бу ёзма ёдгорликларнинг дастлабки намуналари Ўрхун ва Енисей дарёлари бўйларидан топилгандир. Демак, бу атама шартли равишда қўлланиб келмоқда. Бугун фанда қадимги туркий ёзув, унинг турли маҳаллий вариантларида битилган ёдгорликлар Осиё қитъасининг катта қисми, Европанинг Дунай дарёси бўйларигача бўлган улкан минтақаларга ёйилгани маълум. Россиялик эпиграфик ёдгорликлар археологияси билан шугулланган олим И.Л.Кизласов «Древнетюркская руническая письменность Евразии. Опыт палеографического анализа» номли асарида бу масалани исботлаб берди. Шуларни эътиборга олиб бугун «қадимги туркий ёзма ёдгорликлар» деб аташни маъқул деб биламан. Шунда Ўрхун ва Енисейбўйи ёдгорликлари қадимги туркий ёзувнинг локал (маҳаллий) намуналари маъносинигина ифодалаган бўлади. Чиндан ҳам, тур-

кий битиклар Фаргона водийсида Андижон яқинидаги Лўмбитепадан, Исфарадан, Қашқадарёдан, Қозогистон ҳудудларидан, Жанубий Қозогистон минтақаларидан топилган, бу туркий битикларнинг ҳаттоки Дунайгача бориб етган намуналари бор. Масалан, Волгабўйи ҳудудларидан қадимги Ўрхун-Енисей ёзувининг маҳаллий турларидан фойдаланган туркий халқлар ёдгорликлари кўплаб етиб келган. Шимолий Кавказда туркий ёзувларнинг турли намуналари топилган ва ҳоказо. Мана шуларнинг ўзи ҳам туркий халқлар яшаган жуда улкан ҳудуд, Евроосиё бўйлаб ёйилган туркий халқларнинг муҳити ҳақидаги маълумот сифатида эътиборга лойиқ.

Савол: Мана шу ютуқларнинг ҳаммаси олимларимиз томонидан халқимиз олдида, ўзимизнинг илмий муҳитда исботлаб берилгани битта масала, шу илмий натижалар, илмий хулосалар дунёга олиб чиқилиши бошқа бир алоҳида масала. Мана шу борада фикрларини гизни билишни истардим.

Жавоб: Мен ўзим бир неча халқаро конференцияларда, масалан, Кореянинг Сеул ва Конгжу шаҳрларида бўлдим. «Корейс ёзувининг шаклланиши ва Буюк ипак йўли» деган мавзу атрофида 2006 йилдан бошлаб 5-6 та конференцияда қатнашдим. Корейсларнинг ўзлари ҳам ёзувлари биздан борганлигини охир-оқибат тан олишди.

Шу ўринда яна бир жиҳат, ўз даврида бизнинг ўлкамиз будда динининг ўзига хос марказларидан бирига айланган. Гап шундаки, будда динининг шарқ халқларига тарқалиши Ўрта Осиё орқали кечган. Сугд тилида яратилган ва бизгача етиб келган кўплаб буддавий адабиётлар бор. Шу масала ҳозирда Кореяни ҳам, Хитойни ҳам жуда қизиқтириб қўйган. Улар: «Бизга етиб келган адабиёт шакллариининг илдизлари бу ёқда экан-да, бизга етиб боргунча шунчалик ўзгарган экан-да...» – деб қатор тадқиқотлар бошлаб юборишган.

Шунингдек, Европа олимларининг ҳам бизнинг тарихимизга муносабати кейинги

вақтда кескин ўзгара бошлади дейиш мумкин. Айниқса, темурийлар тарихи борасида. Темурийлар тарихини борица, бутун деталлари билан, бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларнинг сабаблари, оқибатлари, воқеликнинг кечиш жараёнларигача батафсил очиб бераётган асарлар пайдо бўлмоқда.

Савол: Мирсодиқ ака, ҳеч муболагасиз айтиш мумкинки, Ўзбекистон – тарихий обидалар ва табиий ёдгорликларга бой мамлакат. Уларнинг ҳар бирини кўргангизда кўнгил гурурга тўлади. Лекин... бундан бир неча йил аввал француз тилида гаплашувчи сайёҳларни Самарқанд бўйлаб, аниқроғи, Амир Темур мақбараси атрофида айлантириб юрган қиз – гид сайёҳларга мутлақо нотўғри, эски, совет даврида яратилган, бемаъни маълумотларни бераётганини кўриб жуда хафа бўлдим. Ўша сайёҳлар Амир Темур тўғрисидаги хато фаразларга ишониб қайтаётганини кўриб хунобим ошди. Қизга ҳам, унинг раҳбарига ҳам танбеҳ бердим. Ўзимча ўйлаб қолдим. Мана шундай гидлар ҳам тарихчилардан олинса ёки тарихчилар томонидан тез-тез имтиҳон қилиб турилса бўлмайдими?

Жавоб: Бу жуда яхши фикр. Ўз ишининг устаси, билимдон гидлар ҳам йўқ эмас. Лекин сиз айтгандек ҳолатларда сайёҳлар гиднинг нотўғри маълумотларини эшитиб: «Шундай экан-да», – деб кетиши ёмон. Сиз ҳақсиз, гидларни аввал яхшилаб ўқитишни йўлга қўйилса ёмон бўлмасди. Тошкент шаҳрида шунга ўхшаш бир мактаб ташкил қилинган. У ерда ҳатто бир марта дарс беришимга ҳам тўғри келди.

Савол: Айнан тарихчилар ўқитяптими уларни?

Жавоб: Уларда ўқиётганларнинг айримлари Жаҳон тиллари университетининг хорижий тилларни биладиган талабалари, айримлари эса Рассомчилик ва дизайн институтининг музей бўлими талабалари ва шунга ўхшаш. Мен ҳам махсус дарсларга таклиф қилинганман. Шунда тушундимки, улар учун тарихчи мутахассислар сабоги жуда зарур экан. Негаки мен айтиб бераёт-

ган гапларнинг аксарияти тингловчиларимнинг тасаввурида ҳам йўқлиги билиниб турар эди. Улар гапларимни жуда қизиқиб эшитишди ва ўзлари фойдаланаётган махсус адабиётлар камлигини айтиб бу ҳақда истакларини баён этишди. Хуллас, билимларни тарғиб қилиш, музей хизматининг илмий асосларини кучайтиришга эҳтиёж катта экани шубҳасиз.

Савол: Аммо нима дейсиз, 2-3 та дарс улар учун кам-да.

Жавоб: Кам. Менимча, бўлажак гид – экскурсоводларни юқори талаблар асосида махсус ўқитиш шарт.

Савол: Шу ўринда тарихий обидаларга муносабат масаласига, тарихий масканларда, бино ичидаги ва очиқ осмон остидаги музейларда юриш маданияти масаласига ҳам тўхталиб ўтсангиз. Ёшларимизнинг, умуман, юртдошларимизнинг бу борадаги ички маданияти қониқарлими ёки...

Жавоб: Жуда жиддий масалага тўхталингиз. Бу анчадан бери мени ўйлантириб, қалбимга огриқ бериб келаётган масалалардан бири. Мен сизга бир мисолни айтай. Сармишсой деган жудаям ноёб бир ёдгорлик мажмуаси бор. Сармишсой қоятош суратлари жаҳон аҳамиятига молик ҳисобланади. Сармишсой қоятош суратларининг шундоққина тагидан тоғ орқали орқа қишлоқларга ўтиладиган автомобиль қатновига йўл очиб қўйилибди. У ерлар илгари табиатнинг сўлим бир гўшаси эди. У ерга аста бориб, томоша қилиб, зиёрат қилиб қайтадиган жой эди. Энди эса унинг тагидан машиналар гуриллаб қатнаб ётибди. У йўлни албатта беркитиш керак. Сармишсой қоятош суратлари мажмуининг ҳимоясини расмий равишда сақлашга қаратилган жиддий чоралар кўриш, ҳатто кўриқхонага айлантириш лозим.

Икки йил олдин Сармишсойни зиёрат қилиб, суратга олган пайтимда бир нарсага гувоҳ бўлдим. Бир ноёб сурат бор, зардуштийлик тарихига оид сурат ҳисобланади. Шунинг тепасига бугунги кундаги қаттиқ материал билан ўйиб катта ҳарфлар билан

«Саша» деб ёзиб қўйибди, даҳшат-ку бу, ахир. Бунинг устига, сурат туширилган жойдан кичикроқ тошларни ажратиб, ўзлари билан олиб кетиш ҳолатлари пайдо бўлган деб гапириш-япти. Ўша тошлардаги суратларда бутун ритуал – маросим ҳолатлари тасвирланган. Бутун инсониятнинг орзу-умидларини акс эттирган суратлар улар. Қоятошларда 3500 га яқин сурат бор. Агар битта-битта синдириб кетсак қанчалар катта зарар етказамиз. Шунинг учун бундай тасвирий обидаларни, қанчага тушишидан қатъи назар, қўриқлашимиз шарт.

Айрим жойларда археологик ёдгорликнинг ёнидан тупроқ қазиб олиб кетиш ҳолатлари ҳалигача давом этмоқда. Ўтринча қилишади, албатта, бу ишларни. Ёдгорликларга онгли муносабат бўлмас экан, бунинг оқибатларини тасаввур этиш қийин эмас.

Савол: Айнан шу маданиятни, тарихий ёдгорликларни зиёрат қилиш одобини шакллантиришга ким масъул, аслида?

Жавоб: Буни оиладан бошлаш мумкин. Ота-оналар фарзандларини зиёратгоҳларга ўзлари олиб борсалар ва у ерда ўзини тутиш одоби қандай бўлишини амалда кўрсатиб берсалар, уқтирсалар. Қолаверса, мактаб, матбуот, радио, телевидение орқали тарғибот ишларини кучайтириш лозим деб ҳисоблайман. Бу масалалардан, зарур бўлса, молиявий таъминотни аямаслик керак. Зеро, гап тарихимизнинг моддий манбалари ҳақида бормоқда.

Шундай ёдгорликларимиз борки, дунёда ягона ҳисобланади. Масалан, Учтут деган жойда тарихий шахталар қазиб ўрганилди. Неолит даврининг шахталари. 4 – 4,5 м. Қудуқ қазиб тушиб, ер остки қатламларида жойлашган чакмоқтошни (кремнийни) ўша ернинг ўзида тоғ жинсларидан ажратиб олиб, чармдан қилинган чодирларда юқорига узатишар экан. Кейин яна ён томонга қавлаб 2-қудуққа ўтадиган йўллар очишар экан. 40 – 50 та неолит даврига оид ана шундай қудуқ-шахталар очилган. Бундай шахталар жаҳонда фақат 4 та жойда бор, шундан бит-

таси Ўзбекистонда. Бу фахрли эмасми? Мен яқинда жаҳонга машҳур палеолит даври ёдгорлиги Кўлбулоқда бўлдим. У ердан ярим миллион йиллар билан ўлчанадиган тошдан ясалган ноёб меҳнат қуроллари, узоқ муддат фойдаланилган манзилгоҳ излари топиб ўрганилган. Аммо ёдгорликнинг бугунги аҳволи гоят ачинарли. Ўша қадимий инсон аждодлари учун ҳаёт манбаи бўлган Кўлбулоқ чашмаси бугун ҳам қайнаб турибди. Аммо сув чиқиб турган ҳовузчаси чириган шох-шаббалар, турли пластмасса буюмлар билан қопланган. Булоқ суви оқиб кетишига ариқ ҳам йўқ. Сув булоқ пойидаги дарахтзорга ёйилганча оқиб турибди. Ёдгорлик атрофи мутлақо қаровсиз, ташландиқ ҳолда. Ахир бу ўзимизнинг Ангрен шаҳримизнинг ёнгинасида жойлашган жаҳоншумул ёдгорлик-ку. Наҳотки, маҳаллий ҳокимият, унинг маънавий тарғибот хизматлари, яқин атрофдаги мактаб, коллежлар раҳбарияти, лоақал, шулар ёдгорлик тақдири билан қизиқмасалар. Бу ёдгорликни ҳаттоки туристик манзилга айлантириш ҳам мумкин-ку. Тарих дарсликларидан, қомусларда, архелогик аталмаларнинг жаҳонга машҳур энциклопедик изоҳли лугатларида Кўлбулоқ қандай юксак таърифлар билан берилиб турса-ю, ўзимиз бу ёдгорликнинг аянчли аҳволдан беҳабар бўлсак. Бу қандай гап?

Савол: *Тарих тадқиқотларида ҳаққонийлик, холислик каби масалалар бугун долзарб эканидан хабарим бор. Айниқса, СССР парчаланиб, тарих совет даврининг мафкуравий қолипларидан қутулишга киришган пайтда методологик муаммолар яққол кўзга ташланиб қолди. Сизнинг бу масалаларга бағишланган айрим мақолаларингизни ўқиганман. Учрашувимиздан фойдаланиб шу ҳақдаги фикрларингизни билмоқчи эдим.*

Жавоб: СССР таркибидан ажралиб чиққан қатор халқларнинг ўз тарихи ҳақидаги бугунги қарашлари, илмий тадқиқотларнинг мураккаб методологик манзаралари ҳақида эмас, ўз минтақамиз халқлари тарихини ёритишдаги методологик ёндашувлар хил-

ма-хиллиги ҳақида бир неча сўз айтишим мумкиндир. Аввало, минтақамизда азалдан ёнма-ён, бирга яшаб келаётган ўзбек, тожик, қозоқ, қирғиз, туркман халқларининг тарихий илдизлари бир эканини таъкидлашни истардим. Азалдан бу халқларнинг дарёлари, тоғу тошлари, яйловлари, далаю даштлари муштарак бўлган. Маданиятлари, маънавий дунёлари бир бўлган. Марказий Осиё иқтисодий умумий майдон бўлиб келган. Бу ўлкада ўтроқ деҳқончилик ва шаҳар маданиятининг илдизлари муштарак. Энеолит ва бронза даврларидан бошлаб Алтиндепе, Намозгоҳ, Сополли-Жарқўтон, Дашли – қадимий Ўрта Амударё цивилизацияси ўчоги Марказий Осиё халқларининг умумий тарихида ёрқин саҳифа. Кейинги тарихий босқичларда ҳам минтақамиз халқларининг тақдирлари доимо туташ бўлиб келган. Улкан давлатлар таркибида ҳам халқларимиз ҳеч қачон сен-менга борган эмас. Бас, шундай экан, минтақамиз халқлари тарихини методологик универсал форматларда, яхлит концептуал қарашлар остида ўрганиш ва шу йўсинда тарғиб қилиш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Қолаверса, прототуркий даврлардан бошлаб, айниқса, орийлар миграцияси оқибатида туркий ва эронийзабон халқларнинг минтақамиз маданий тарихий жараёнларида бирга ва ёнма-ён яшаб келаётгани бугун ҳеч кимга сир эмас. Шунинг натижаси сифатида ўзбек ва тожик халқларининг синкрет маданий муштараклиги юзага келгани ҳам маълум, илмий жиҳатдан асосланган ҳақиқатдир. Бу масалаларда тарих фанини тор миллий ўлчамларга солишга уриниш мутлақо ўзини оқламайди. Тарихимизнинг буюклиги унинг минтақамиз халқларининг барчаси учун муштараклигидадир.

Тарихни «Ҳаёт ибрати» деб таърифладигиз. Мана шу ибратни янада ёрқинроқ, янада чиройли ва кенгроқ ёритиб боршингизда сизга ва сиз каби барча тарих фидойиларига омадлар тилаймиз.

Бугунги суҳбат учун ташаккур. Саломат бўлинг.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ ВА АМИР УМАРХОННИНГ КАНИЗИ

Наим Каримов,

филология фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби

Ўзбек адабиётида роман жанрига XX асрнинг 20-йилларида Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» асарлари билан асос солинди. Одатда, ёзувчилар роман жанрига мурожаат этганларида мавзу ва қаҳрамонларни ўзларига яқин тарихий ҳамда жугрофий муҳитдан танлаб оладилар. Абдулла Қодирий Тошкентда тутилгани ва бутун умри Тошкентда кечганига қарамай, ҳар икки асари учун мавзу ва қаҳрамонларни асосан Қўқон хонлигидан олган. Маълум бўлишича, адибнинг учинчи романи – «Амир Умархоннинг канизи» ҳам Қўқон хонлигида кечган тарихий воқеаларга бағишланган экан.

Бу тасодифий ҳол эмас. Зеро, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида жойлашган уч давлатдан бири – Қўқон хонлигида XVIII – XIX асрларда рўй берган воқеалар ва шу воқеаларда қатнашган шахслар А.Қодирий романнавислик концепциясининг бадийи муассамланишига имкон бериши муқаррар, қолаверса, Тошкент Қўқон хонлигига қараган шаҳар, шу хонликнинг бир қисми эди.

Шу нарса ажабланарлики, Совет давлатининг адабий сиёсатига жавобан замонавий мавзуда асарлар ёзишга ваъда берган Абдулла Қодирий ваъдага вафо қилиб 1932 – 1934 йилларда «Обид кетмон» қиссасини ёзган. Аммо китобхонлар ҳали бу қиссани ўқиб ул-

гурмасларидан 1935 йили «Амир Умархоннинг канизи» романига материал тўплаш ниятида яна Фаргона водийсига йўл олган.

Янги романни ёзиш тараддуди

Адибнинг тўнгич ўгли Ҳабибулла Қодирий замондошларнинг отаси ҳақидаги хотираларини ёзиб ола бошлаган 60-йилларда илк бор учрашгани шоир Ғайратийдир. 1902 йили тутилган, уруш ва урушдан кейинги йилларда адабиётдан четлатиб қўйилган, шу боис руҳий пўртаналарни бошидан кечирган шоир 1931 – 1932 йилларда Абдулла Қодирий билан бирга Қўқонга бориб, жоме масжиди мутаваллиси Мирзо Хўқандий билан учрашгани ва у зотнинг марҳамати билан шу масжид ҳужраларидан бирида яшаганини айтган. Ҳ.Қодирий унинг хотирасини ёзиб олиб, ё унинг ўзига ёздириб, уларни «Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида» (1983) китобида эълон қилган.

«Мирзойи Хўқандий, – деб ёзган Ғайратий шу китобдаги ёдномасида, – ҳар куни шаҳарнинг кекса, унинг тарихидан хабардор кишиларни ҳужраимизга чорлаб келар, Абдулла акам улар билан суҳбатлашар, баъзан эса у бизни турли кимсалар уйига меҳмонга бошлаб борар эди.

Хотирамда, бир куни Мирзойи Хўқандий бизни бир кишининг уйига меҳмонга бошлаб борди. Бу киши ҳам кексароқ ёшда, кўп тарихларни билувчи, Николай замонида қандайдир ҳарбий лавозимда ишлаган, кейин-

ги чоғларда, чамаси, китобфурушлик билан шугулланар экан. Абдулла акам бу киши билан узоқ сўзлашиб ўтирдилар. Китобфуруш сандигини очиб, ундан иккита фоторасм ва бир қўлёзма китоб олиб кўрсатди. Бу китоб Амир Умархоннинг жияни бўлмиш Ўратепа ҳокими Ҳақимбек тўра томонидан ёзилган тарихий хотира бўлиб, унда Умархон ва Мадалихон даврлари тасвирланган экан».¹¹

Илмий-мемуар адабиётдан яхши маълумки, Абдулла Қодирий 1932 – 1933 йилларда «Обид кетмон» қиссасини ёзиш учун Тошкент ва Наманган шаҳарлари атрофидаги жамоа хўжаликларига бориб, қишлоқ районларда кечаётган ўзгаришларни ўрганади. Қишлоқ ҳаёти ҳақида асар ёзишга киришганининг сабаби эса ВКП(б) МКнинг 1932 йил 23 апрелда чиқарган «Адабий-бадий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида»ги қарори эди. Қарорда кўтарилган асосий масалалардан бири замонавий мавзуда бадий адабиёт асарларини ёзиш бўлган. А.Қодирий шу қарорнинг икки йиллиги муносабати билан ёзилган «Кутилган гўзал совга ҳақида»ги мақоласида, жумладан, қуйидаги сатрларни битган: «Коллектив хўжалик асосида дев қадамлар билан илгари юрган янги қишлоғимиз, унинг қаҳрамон ёшлари, йигитлари, огалари, хотин-қизлари бизнинг нафис асарларимизда гавдаландими? Шаҳарларимизда ҳайратбахш ва азим бинолар, солинаётган заводлар, фабрикалар, гидирлар²², билмадим, яна нималар ва уларнинг чарчамас девкорлари, зарбдорлари бизнинг дostonларимизга, ҳикоя ва романларимизга шонли, нафис зийнат бўла оладиларми?..»²³

А.Қодирийнинг шу руҳдаги фикрлари мазкур қарор чиқиши муносабати билан 1932 йилда ёзган бошқа мақолаларида ҳам такрорланган.

Бизнингча, Ғайратийнинг юқорида тилга олинган сафари 1931 – 1932 йилларда эмас,

¹¹ Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида. – Тошкент. 1986. – Б.17.

²² Гидирлар – гидроэлектростанциялар сўзининг жонли тилдаги бузилган курилиши.

²³ Абдулла Қодирий. Кичик асарлар. – Тошкент. 1969. – Б.193.

1935 йилда, «Обид кетмон» романи чоп этилганидан кейин рўй берган. Ҳ.Қодирийнинг «Отам ҳақида» китобида келтирилган хотираларни ўқиган киши шу тахминнинг асосли эканлигига ишониши мумкин. Маргилонлик журналист Наби Юсуфийнинг ёзишича, 1935 йилда шаҳар раҳбарларидан бири уни чақириб, Абдулла Қодирийнинг Маргилонга келганини айтган ва: «Бу киши Маргилонга янги ёзмоқчи бўлган романлари учун материал йиққани келганлар. Кетгунларича ҳамроҳ бўласан, истаган жойларига олиб борасан», – деган унга.⁴⁴ А.Қодирий Маргилонда Абдуллахон Абдураҳмонов, Юсуфжон қизиқ каби кўпни кўрган, тарихни билган кишилар билан учрашиб суҳбатлашган; Юсуфжон қизиқ билан бирга Увайсий яшаган уйга бориб, унинг асарлари, қариндош-уруғлари билан танишган; Асакага бориб, «кўп тарих билгувчи, аллома табиат, шоирнамо», Умархон, Мадалихон шеърларини ёд биладиган кекса киши билан уч кун бирга бўлиб, суҳбатлашган.

А.Қодирий 1935 йилнинг ёз ойларида Фаргона водийсига ижодий сафар билан борганида Учқўргонда ҳам бўлиб, Аҳмад амиркончи исмли 116 яшар чол билан учрашган. Адиб шу учрашувдан олган таасуротларини «1819 йил ёдгори» («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1935 йил 6 июль) мақоласида эълон қилган. Мақоладан маълум бўлишича, адиб шу вақтга қадар бўлган муддатда Мадалихон ва у яшаган даврни тарихий ҳужжатлар, хотиралар асосида пухта ўрганган. «Қўлимдаги баъзи тарихий ҳужжатлар ва кишиларнинг ривоятларига кўра, мен бир даража Мадалихоннинг қиёфат ва сиймосини биламан», – деб ёзган у шу мақолада. Қодирийнинг сўзларига қараганда, у нафақат 1935 йилдаги ижодий сафари давомида, балки «Меҳробдан чаён» романини ёзишга тайёргарлик кўрган кезларида ҳам Умархон ва Мадалихон ҳаётини, улар хонлик қилган даврда рўй берган воқеаларни ўрганиб, улар «қиёфати ва сийрати» ҳақида аниқ тасаввур ва билимга эга бўлган. Шунга

⁴⁴ Ҳабибулла Қодирий. Отамдан хотира. – Тошкент. 2005. – Б.287.

қарамай, у 1935 йилда яна водий бўйлаб сафарга чиқиб, кўпни кўрган кишилар, жумладан, Аҳмад амиркончи билан учрашган ва ёзажак романи учун янги материалларни тўплашда давом этган.

Ҳ.Қодирий китобидан меҳнат фахрийси Сафохон Аминзоданинг ҳикояси ҳам жой олган. Хотиранависнинг ёзишича, у 1925 йилнинг ёз кунларида дўсти Мунирхон Муинзода билан А.Қодирийни зиёрат қилиш учун ташриф буюришганида адиб Фаргона водийсига ижодий сафар билан борганлиги ҳақида сўзлаб, меҳмонларга бундай деган: «Мен ёзмоқчи бўлган асаримга материал тўплаш учун яқинда Фаргона шаҳарларига сафар қилиб қайтдим. Жумладан, сизнинг шахрингиз Хўжандда ҳам бўлдим... Хўжанддан Қўқон, Маргилон, Андижон тарафларга ўтдим. Учқўргонда Аҳмад амиркончи исмли бир кекса билан учрашдим. У киши, асли, хўжандлик бўлиб, ёши юзлардан ошган, Мадалихон, Шералихон, Худоёрхон, Маллахон даврларини кўрган экан. Суҳбатлашиб анча маълумотлар олдим».⁵

Юқорида келтирилган шу мазмундаги иқтибослар А.Қодирийнинг 1935 йили «Амир Умархоннинг канизи» романи учун материал тўплаш – кекса замондошларининг Умархон ва Мадалихон даврига оид хотираларини ёзиб олиш, ўша йилларда яшаган кишиларнинг турмуш тарзи, қиёфалари, гап-сўзлари, либослари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун водийга сафар қилгани, шундай тайёргарликдан кейингина роман ёзишга чоғланганидан далолат беради.

Ҳ.Қодирийнинг ёзишича, шу сафар чоғида тўпланган материаллар 1945 йилгача, яъни ўзи қамоққа олинган кунга қадар сақланган. «...Материаллар, – деб ёзган у, – анча, бўлак-бўлак қозғаларда, дафтарларда турли вақтларда қалам ва сиёҳ билан араб алифбосида ёзилган бўлиб, усти қандайдир араб ёзувида нақшланган жигарранг юмшоқ чарм муқова ичида сақланар эди. Баъзан мен темир сандиқда сақланувчи бу материалларни олиб ўқирдим. Материаллар турли ким-

салардан, манбалардан олинган тарихий воқеалар, фактлар, мулоҳазалардан иборат эди. Материаллар ҳали маълум тартибга, бадий тусга солинмаган бўлса ҳам, ҳар бирида ўзига хос мазмун, қизиқлик сезилиб турар эди. Шунинг учун материалларнинг аксари ёшлик хотирамда ҳамон сақланган...»⁶

«Амир Умархоннинг канизи» асари ёзилганми?

А.Қодирийнинг Фаргона сафари ҳақидаги хотиралар қанчалик илмий қимматга эга бўлмасин, уларда адибнинг айнан Амир Умархоннинг канизи тўғрисида асар ёзмоқчи бўлганини тасдиқловчи бирорта сўз ёки ишора йўқ. Хотиранавислар асосан адибнинг Умархон ва Мадалихон даври билан қизиққанлигини айтганлар, холос. Лекин Ҳ.Қодирий адиб замондошларининг хотираларини баён қилгач: «Энди шу изланишлар натижасида романга йигилган айрим материалларни қуйида бериб ўтмоқчиман. Шуни ҳам айтиш керакки, бу берилаётган материаллар деярли ҳеч ерда эълон қилинмаган, 35 – 40 йил бурун менгина ўқиган маълумотлардир»⁷, – деб ёзган.

Шу нарса ажабланарлики, «Отам ҳақида» китобининг 1974 йил нашрида ҳам, 1983 йил нашрида ҳам, ҳатто 2005 йилда босилган «Отамдан хотира» китобида ҳам Ҳ.Қодирийнинг шу маълумотларни 35 – 40 йил бурун ўқиганлиги айтилган. Ҳолбуки, китоб муаллифининг бу материалларни ўқиганига 1983 йилда 44 – 49, 2005 йилда эса 60 – 65 йил бўлган! Агар Ҳ.Қодирий «бу материаллар»ни 1945 йилнинг 28 майига қадар ўқиган бўлса-да, уларни қамоқхона ва лагерларда кечган ҳаёти давомида «хотира сандиги»да «фотографик аниқлик» билан сақлаб қолганига ишониш қийин. Шунинг учун Ҳ.Қодирий отасининг ёндафтарига 35 – 40 йил муқаддам ёзган қайдларини эълон қилишдан аввал бундай изоҳ беришни лозим топган: «...у материаллар ҳақида хотирамда айрим-айрим тасаввурлар қолган бўлса ҳам, баъзи

⁵ Ҳабибулла Қодирий. Отамдан хотира. – Тошкент. 2005. – Б.291.

⁷ Ҳабибулла Қодирий. Отамдан хотира. – Тошкент. 2005. – Б.293.

шахслар номи, тарихий саналар, тафсилотлар ёдимдан кўтарилган бўлиши мумкин. *Бундай муаммо ҳолларни хабардор шахслардан сўраб, тарихдан ўқиб аниқлашига ҳаракат қилдим* (таъкид бизники – Н.К.)»⁸

Бу сўзларга қараганда, Ҳ.Қодирийнинг «Отам ҳақида» ва «Отамдан хотира» китобларидаги «Амир Умархоннинг канизи» бобида берилган маълумотларга отаси томонидан тўпланган ва ёзиб олинган материаллар сифатида қараш тўғри эмас.

Афсус ва надомат билан айтиш лозимки, Ҳ.Қодирий адиб романларини ўқиган китобхонлар нафақат 1937 – 1938 йиллар, балки кейин ҳам қамоққа олинганларини яхши билганига қарамай, талаба дўстлари даврасида «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романини яширин равишда ўқиб юрган. Унинг 1945 йил 28 майда қамоққа олинishi сабабларидан бири ҳам худди шудир. Шу куни Қодирийлар уйида ўтказилган тинтувда адибнинг 1937 йил гулханларидан омон қолган асарлари, қўлёзмалари, жумладан, сўнгги, тугалланган ёки тугалланмай қолган романи қўлёзмаси ва шу роман учун тўпланган материаллар ҳам НКВД ходимлари томонидан олиб кетилган.

Ҳ.Қодирийнинг таъкидлашича, «бу роман ҳали ёзилмаган, фақат ният қилинган». ⁹ У давом этиб яна ёзади: «Бироқ баъзи ўртоқлар ёзиб тугатилган эди, йўқолган деб ўз мақолаларида хабар берадилар...»¹⁰ Ҳ.Қодирий шу сўзлардан кейин «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1937 йил 14 июль сонидан босилган «Ўзбекистон совет ёзувчилари союзи пленумининг яқунлари» деган мақолага эътибор қаратган. Унда эса А.Қодирий «яқинда топширажак романини ёзувчилар коллективи томонидан кўриб чиқилиши кераклигини айтди» деган сўзлар ёзилган экан. Агар Қодирий бу романини ёзиб тугатмагани ёки тугатиш арафасида турмаганида ёзувчилар даврасида бундай нақд гапни айтмаган бўларди.

Мустақиллик арафасида КФБнинг темир сандиқлари очилиб, тарихчи ва адабиётшунос олимларга Қодирий, Фитрат, Чўлпон сингари «халқ душманлари» деб келинган улугларнинг «жиной-архив ишлари» билан танишиш имконияти берилди. Биз шу имкониятдан фойдаланиб бир қанча ёзувчилар, жумладан, Қодирийнинг «иш»и билан ҳам танишдик. Шундай кунлардан бирида атоқли адабиётшунос олим, Қодирийнинг оқланишига катта ҳисса қўшган Иzzат Султон каминага бундай деган эди: «Наимжон, Қодирий «иш»и билан танишаётганингизда тергов материалларини синчковлик билан ўрганинг. Айрим ёзма кўрсатмалар, савол-жавоблар Қодирий қўлёзмаларининг орқа томонига ёзилган. Қодирийни оқлаш ишлари бошланганида менга КФБ архивида ишлаш имконияти берилган. Қодирий «иш»ини ўрганиб чиқиб, ёзма кўрсатма беришим зарур бўлганида менга орқа саҳифаси ёзилган бир неча қоғозларни беришди. Мен бу қоғозларнинг орт томонидаги ёзувларга назар ташласам, улар Қодирий сўнгги романи қўлёзмасининг саҳифалари экан!»

Машҳур олимнинг бу сўзлари менда шу романининг тугалланмаган бўлса-да, асосий қисмининг ёзилганига ишонч, унинг ҳозир ҳам МХХ архивидан топилиши мумкинлигига умид уйғотади.

Яна бир масала бор. Маълумки, «Меҳробдан чаён» романининг иккинчи боби «Амир Умархоннинг канизи» деб аталган. Қодирий сўнгги романида яна шу мавзуга мурожаат этганмикин? Унинг бу мавзуга яна қайтишига етарли даражада асослар борми?! Ахир адибнинг «Амир Умархоннинг канизи» романини ёзмоқчи бўлганлиги тўғрисида на унинг ўзи, на замондошлари аниқ маълумот бермаганлар-ку.

Қодирий замондошларидан бири Ғайратий хотираларида бу саволга фақат умумий жавоб берилган: «Мен Абдулла акамнинг Умархон давридан роман ёзмоқчиликлари билардим». Ғайратий бу сўзларни ёзишдан олдин Мирзои Хўқандийнинг адиб билан ўзини қўқонлик китобфурушлардан

⁸ Ҳабибулла Қодирий. Отамдан хотира. – Тошкент, 2005. – Б.293.

⁹ Ҳабибулла Қодирий. Отамдан хотира. – Тошкент, 2005. – Б.282.

¹⁰ Ўша ерда.

бирининг уйига олиб боргани, китобфурушнинг эса адибга бир «қўлёзма китоб»ни кўрсатганлигини айтган. Бу Муҳаммад Ҳакимхоннинг (у, Ғайратий ёзганидек, Ўратепада ҳоким бўлган эмас) тарихий асари бўлиб, унда Амир Умархоннинг канизи тўгрисида мукамал маълумот берилган эди. «Бироқ у, – деб ёзади Ғайратий, – китоб қўлёзма-сининг асли эмас, аслидан бирмунча қисқартириб кўчирилган нусха экан. Асли эса Тошкент «Шарқ» кутубхонасида сақланар экан».¹¹

Агар Қодирий шу китоб билан танишиш имкониятига эга бўлган бўлса, демак, у шу китобдаги Хонпошша билан боғлиқ воқеаларни ўқиган ва шу романбоп сюжет асосида «Амир Умархоннинг канизи» асарини ёзиш орзуси билан яшаган.

А.Қодирий Умархоннинг канизи ҳақида қандай маълумотларга эга бўлган?

А.Қодирий «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари учун материал тўплаш истагида Фаргона водийсига илк маротаба борганидаёқ Амир Умархон ва унинг канизини кўрган ёки эшитган кишилар билан учрашган, улардан баъзи бир маълумотларни олган бўлиши мумкин. Унинг «Меҳробдан чаён» романи бошларидаёқ китобхон эътиборини Амир Умархоннинг канизига қаратгани тасодифий эмас. Шу боб Солиҳ маҳдум ҳақидаги бир неча жумладан кейин қуйидаги сўзлар билан бошланади:

«Туркистон хонлиги тарихидан хабардор кишиларга маълумдирким, Амир Умархон охир умрида ўз саройидаги ёш канизаклардан бирига муҳаббат қўяди. Каниз ёш бўлганлиги ва балогатга етмаганлиги учун уни никоҳига ололмай кутади. Шу кутиб юриш йилларида Умархон муродига етолмай вафот қилади, тахтга ўгли Мадалихон минади. Орадан бир неча йиллар ўтиб бояги қиз балогатга етади ва бир ҳуснига ўн ҳусн қўшилиб, отанинг боласи бўлган Мадали-

хонни ҳам ўзига ошиқ қилади. Ўз саройида ўсган бу қизни ёш хон ҳамиша кўз ўнгида юритса ҳам, бироқ... тарихнинг бизга хабар беришига қараганда, Мадалихон шу қизнинг дардида неча йиллар ёнади, чунки уламолар бу ёш гўзални Мадалига она мақомида ҳисоблаб, нима учундир ёш хоннинг орзусига кўндаланг келадилар...»¹²

Романда тасвирланишича, Мадалихон уламоларни ранжитган бу масалани хийла «совутиб», сўнг «орзусига қарши борган» уламоларни ишдан олиб, улар сафини янгилаб, ниҳоят, улардан розилик фатвосини олгач мурод-мақсадига етади. Буни қарангки, «кимларнинг воситаси биландир» канизнинг гўзаллигини эшитган Бухоро амири Насрулло ҳам унга гойибона ошиқ бўлиб юрган экан. У Мадалихоннинг онаси мақомидаги қизга уйланганидан қаттиқ ранжиб, Бухоронинг забардаст уламоларидан фатво олиб Фаргона устига юради.

Қодирий шу бобга нуқта қўйишдан аввал Насруллонинг юриши натижалари ҳақида бундай маълумот берган: «Амири Насруллонинг бу «хोलисона» жиҳоди Туркистон хонлиги томонидан қандай муқоваматларга учради ва икки тарафдан қанча бошлар кесилди, албатта, бу тўғрида бизнинг ишимиз йўқдир. Фақат бу можародан *бизга кераклик нуқта шундаким* (таъкид бизники – *Н.К.*), натижада Мадалихон шикаст топди ҳам Амир Насрулло томонидан қатл қилинди. Мадалихонга фатво ёзиб берган Қўқон уламоларидан бир нечалари ҳад урулдилар ва бир нечалари қочиб қутулдилар. Амир Насрулло бўлса Фаргона ҳукуматида ўз кишисини қўйди, фатҳу нусрат билан канизни олиб Бухорога қайтди».¹³

Юқорида биз таъкидлаб ўтган сўзлардан аён бўлишича, Қодирийни «Меҳробдан чаён» романида кўпроқ қизиқтирган масала Мадалихоннинг қатл этилиши, унга фатво ёзиб берган уламолардан бир гуруҳининг жазоланиб, иккинчи гуруҳининг қочиб кетиши, Амир Насруллонинг Фаргонага ўз

¹¹ Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида. – Тошкент, 1986. – Б.17.

¹² Абдулла Қодирий. Танланган асарлар. – Тошкент, 2014. – Б.312.

¹³ Уша жойда.

одамини қўйиб, «фатҳу нусрат билан канизни олиб Бухорога қайтишидир». Агар бу сўзларга жиддий назар ташласак, улар бўлажак роман сюжетининг муҳим ҳалқаларини ташкил этажақдек бўлиб кўринади.

Мадалихон ўғай онасига уйланганми?

А.Қодирий «Меҳробдан чаён»ни ёзишдан аввал ҳам, «Амир Умархоннинг канизи» романини ёзишга жазм этганида ҳам дастлаб роман қаҳрамонлари ҳаракат қилажак «майдон» – Кўқон кўчалари, тарихий бинолар, бозорлар ва бошқаларни бориб кўрган, кекса кишилар билан учрашиб, уларнинг Умархон ва Мадалихон даври ҳақидаги хотираларини ёзиб олган. Аммо тарихий роман ёзиш учун, бундан ташқари, Умархон ва Мадалихон даври ҳақидаги тарихий асарларни ҳам ўқиб-ўрганиш зарур эди. Афсуски, хотиранавислар бу ҳақда етарли маълумот ёзиб қолдирмаганлар. Ҳолбуки, Қодирий нафақат Тошкент, балки Кўқондаги давлат ва хусусий кутубхоналарда сақланаётган шу мавзудаги илмий-мемуар асарларни топиб ўрганган бўлиши мумкин. Аммо, ҳамма гап шундаки, мазкур даврга оид тарихий китоблар етарли даражада бўлганига қарамай, муаллифлар айрим тарихий шахслар ва воқеаларни талқин қилишда субъективизмни четлаб ўта олмаган эдилар. Бу ҳол Қодирийни чалғитиши ҳеч гап эмасди.

Канизак, «Меҳробдан чаён» романида ёзилишича, ёш бўлганлиги ва балогатга етмаганлиги учун Амир Умархон уни «никоҳига ололмай» ва «муродига етолмай» вафот қилган. Қодирий ёзажак романи учун муҳим аҳамиятга эга бўлган бу факт-маълумотни берганидан сўнг давом этиб ёзган: «Тарихнинг бизга хабар беришига қараганда, Мадалихон шу қизнинг дардида неча йиллар ёнади, чунки уламолар бу ёш гўзални Мадалига она мақомида ҳисоблаб *нима учундир ёш хоннинг орзусига кўндаланг келадилар* (таъкид бизники – Н.К.)».

Адибнинг бу сўзларидан аён бўлишича,

у, биринчидан, шу масалага оид тарихий манбаларни ўрганган; иккинчидан, Умархонни канизакка уйланмаган деб ҳисоблаган; учинчидан, Умархон канизакка уйланмаганлиги учун уламоларнинг «ёш хоннинг орзуси»га тўғаноқ бўлганлари сабабини тushунмаган. Бошқача айтганда, Қодирий назарида, Амир Насруллонинг Фаргона устига юриш қилишига асос бўлмаган.

Қодирийнинг бундай хулосага келишига Исҳоқхон Ибратнинг «Тарихи Фаргона» асарида берилган қуйидаги маълумот таъсир кўрсатган бўлиши мумкин. Ибрат асарнинг «Асри Муҳаммад Алихон ибн Умархон» деган бобида бундай ёзган: «Муҳаммад Алихон аносини олди деган сўз афвоҳи носда жорий бўлса ҳам, бу сўз рост бўлмай, бухорийлар қатлларини айбини сатри учун қилган қабиҳаларини тавжиҳига чиқарилмиш сўзлари экан. Асл муддао бўлак экан. Чунончи, Умархон оламан деган Подшоҳхон ойимни(нг) ҳуснини эшитуб, гойибона мафтуни жамоли ўлуб, муни анга сабаб қилиб келган. Асл муддао висол бўлса ҳам, зоҳирда Муҳаммад Алихонни халқни(нг) кўзига осий, гунаҳкор кўрсатиб, шариатни поймол қилди, танбеҳ даркор деб келиб, қанча хонзода ва мазлума ойимларни қатли багайри ҳақ қилуб, охируламр мурод ўшал ойим экан...»¹⁴

Амир Умархон – канизак – Мадалихон муаммосининг шу талқини замонавий ўзбек тарихшунослигида ҳам устуворлик қилади. Лекин масалага кенгроқ назар ташласак, бу муаммога оид бошқа қарашлар ҳам борлиги маълум бўлади.

Таниқли шарқшунос Бахтиёр Бобожоновнинг «Кўқон хонлиги: ҳокимият, сиёсат, дин» монографиясида Мулла Ниёз Муҳаммад ибн Ашур Муҳаммад Хўқандийнинг «Тарихи Шоҳрухий» асарига асосланган ҳолда ёзишича, Кўқон хонлигининг Мадалихон ҳукмронлиги даврида таназзулга кетиши сабаблари муҳолифатнинг сиёсий даъволари билан боглиқ. «Бундан ташқари, – деб ёзган у яна, – хонлиқда хоннинг хулқ-атворидан сокин норозилик кучаяётган бўлиб, кўпгина

¹⁴ Исҳоқхон Тура Ибрат. Танланган асарлар. – Тошкент. 2005. – Б.104.

замондошлар бу ҳолни шариатдан ошкора чекиниш деб баҳолаётган эдилар. Хоннинг айш-ишратда меъёр деган нарсани билмаслиги, ичкиликка ружу қўйганлиги ва энг қораланадиган амал – *отасининг (шариатга кўра, унга она бўлган) собиқ хотинини никоҳга олганлиги* (таъкид бизники – Н.К.) хонга қўйилган асосий айб эди.¹⁵

Қодирийга маълум бўлган манбаларга қараганда, Умархон ўз канизагига уйланмаган. Шунинг учун ҳам адиб уламоларнинг «ёш хоннинг орзуси»га кўндаланг бўлганларини, бинобарин, Насруллонинг Мадалихонни шариатга қарши иш тутганликда айблаганини нотўғри деб билади. Ҳолбуки, Б.Бобожоновнинг юқорида келтирилган сўзларидан равшан бўлишича, Пошшоҳон (Хонпошша) Амир Умархоннинг «собиқ хотини» бўлган. Шарқшунос Энвер Хуршут ҳам Муҳаммад Ҳақимхоннинг «Мунтахаб ат-таворих» асарига асосланиб Пошшоҳоннинг Умархонга қонуний хотин бўлганини қайд этган. «Ҳақимхоннинг маълум қилишича, – деб ёзган у, – Пошшоҳон Умархон билан қонуний никоҳда икки йилу тўрт ой... яшаган».¹⁶

Э.Хуршут Муҳаммад Ҳақимхон асарида берилган шу фактга асосланиб ўртага: «Нима учун А.Қодирий тарихий ҳақиқатдан чекинган?» – дея савол ташлаган ва бу саволга ўзи жавоб бериб, романнависнинг адабий тўқимадан фойдаланиш ҳуқуқига эга эканлигини айтган.

Масалани ўрганиш шундан шаҳодат берадики, А.Қодирий Муҳаммад Ҳақимхон қаламига мансуб «Мунтахаб ат-таворих» асарининг мукамал нусхаси билан, бинобарин, юқорида келтирилган маълумот билан танишиш имконига эга бўлмаган.

Хонпошшо – Турон Клеопатраси

«Мунтахаб ат-таворих» – Қўқон хонлиги тарихи ҳақида маълумот берувчи мўътабар илмий манба, унинг муаллифи эса XX асрга

¹⁵ Бабалджанов Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. – Токио-Ташкент, 2010. – С.174.

¹⁶ Энвер Хуршут. Комментарий историка к роману «Скорпион из алтаря» // Адабий мерос. 1988. №6. – Б.8.

қадар яшаган энг машҳур тарихчилардан бири бўлишига қарамай, Ўзбекистон миллий энциклопедиясида Муҳаммад Ҳақимхон ва унинг асари ҳақида маълумот берилмаган. Ҳолбуки, у XIX аср бошларида Қўқонда тугилган йирик тарихчи, адабиётчи, сайёҳ, географ ва маърифатпарвар олимдир. Катта ақл-заковат соҳиби бўлган бу инсон «Мунтахаб ат-таворих» асарида тасвирланган аксар воқеаларнинг гувоҳи ва бевосита иштирокчисидир. Муҳаммад Ҳақимхон Амир Умархоннинг жияни, онаси эса амирнинг синглиси бўлган. Бутун умри сарсон-саргардонликда кечган бу инсон Хонпошшани яхши билган. Шунинг учун ҳам унинг Амир Умархон ва унинг канизаги ҳақидаги хотиралари тарихий ҳужжат мақомига эгадир.

«Исми Хонпошша бўлган Амир Умархон канизагининг тақдири, – ёзади Э.Хуршут, – унинг диққат-эътиборини бежиз қозонмаган, зеро, бир талай асарларни мутолаа қилган ва ўзига хос истеъдод соҳибаси бўлган бу аёл бениҳоя гўзаллиги, етарли даражада маълумотли ва маърифатли бўлганлиги билан ажралган. Чунончи, у шайх Иноятулла Канбунинг (XVIII аср ўрталари) «Баҳори дониш», Зиёуддин Нахшабийнинг (XIII – XIV асрлар) «Тўтинома», Бархурдор туркманнинг (XVIII аср) «Маҳфилара», Хусрав Дехлавийга нисбат берилган «Чаҳор дарвеш» ва бошқа асарлар билан яхши таниш бўлган.

«Мунтахаб ат-таворих»ни пухта ўрганган Э.Хуршутнинг ёзишича, Умархон Қўқон хонлиги вилоятларига қилган сафарларидан бирида Шаҳрихонда тўхтаб, шаҳар ҳокими Жиловдор иноқ ва унинг хотини билан учрашади. Шу воқеадан аввал Ўратепада яшаган ва қандайдир гуноҳи учун у ердан бадарга қилинган Саидгози деган киши оиласи билан Шаҳрихонга кўчиб келган, бегона кишилар орасига тушиб қолгани учунми, хилватда, ночор бир аҳволда яшаётган экан. Ҳокимнинг хотини шу ҳурматли инсон аҳволига ачинганиданми ё бошқа манфаат юзасиданми, Шаҳрихонга келган хон ҳузурига кириб, уни шу воқеадан воқиф этади.

Сўнгра гап орасида Саидгозининг Хонпошша деган соҳибжамол қизи борлигини айтади. «Қиз шунчалар гўзалки, – дейди у, – агар хон ҳазратлари у билан учрашиб қолсалар, нур таратиб турган қуёш қизнинг порлоқ чеҳрасидан уялиб, юзига булутлардан парда тортиб олишини, унинг хиромон қадди-қоматидан, хушбўй бинафша гуллар эса унинг кокиллари таратган мушк-анбардан хижолат чекиб қолишини кўрадилар».

«Аёл қизнинг таъриф-мақтовини шу қадар келтириб тасвирлайдики, – деб ёзади Э.Хуршут Муҳаммад Ҳакимхон тасвирига асосланиб, – Умархон шу кечасиёқ буйруқ бериб, совчилик ишларида тажрибаси катта икки кайвони кампирни Саидгозихўжанинг уйига юборади. Лекин хон ҳазратларига қуда бўлмоқ қанчалик шараф ва обрў келтирмасин, ота бу хушxabардан қувонмайди. Қизининг аллақачон унаштириб қўйилганлигини, шу яқин кунларда жияни ва қизининг тўйи бўлишини айтиб, совчилардан узр сўрайди.

Совчилар шу заҳоти хон ҳузурига қайтиб, эшитганларини оқизмай-томизмай унга етказишади. Хон кампирларни яна изига қайтариб, уларга Баҳодирхўжа дастурхончини ҳам бирга қўшиб юборади. Бу сафар совчилар илтимос ва панд-насихатлар билангина чекланиб қолмайдилар. Орага дўқ-пўписа ва таҳдидлар ҳам аралашгач, Саидгозихўжа йиглаб, бошига кулфатлар ёгдирган, ўзини ва жигарпораларини дарбадарликка, сургунга гирифтор қилган золим фалақдан, шум қисматдан шикоятлар қилади. Унинг қизи бошқа бировга унаштириб қўйилган, шунинг учун ҳам хон ҳазратлари на урф-одатга, на шариатга биноан уни жуфти ҳалолликка қабул қилолмайди. Наҳотки, хон ҳазратлари куч ишлатиб, қизни зўравонлик билан тортиб олиб кетса?! Биз ожиз ва ҳимоясиз фақирлармиз. Шу гапларни айтиб хўжанинг кўз ёшлари сел бўлиб оқади...»¹⁷

¹⁷ Энвер Хуршут. «Амир Умархоннинг канизи» ёхуд «Меҳробдан чаён» романидаги тарихий воқеа ҳақида мулоҳазалар // Шарқ юлдузи. 1989. №9. – Б.176.

Лекин бечора отанинг кўз ёшларию дод-фарёдлари ҳам, шариат қонун-қоидаларига нисбатан ҳурматсизликнинг ёмон оқибатларга олиб бориши ҳақидаги қўрқув ва илтижолари ҳам хонга қор қилмайди. У Саидгозихўжанинг биттаю битта қизини гўзал бўлганлиги учун куч билан тортиб олади.

«Хоннинг сабрсизлиги, – давом этади Э.Хуршут, – шу даражага етган эдики, шу куннинг ўзидаёқ тўй-тантаналарга тадорикни бошлаб юборишди. Қиз бечоранинг кийимлари ямоқ босиб кетганликдан унга ҳатто хизматкор ходималар ҳам ачиниб қарашди. Улар Хонпошшани ювиб-тараб, ипак кўйлақларга ўраб кўриқдан ўтказдилар, қизнинг ҳуснини кўриб лол-ҳайрон бўлиб қолдилар ва шариат қонунларига мувофиқ Умархонга узатдилар. Хон ҳазратлари, ниҳоят, «ҳаловат хазинасига эгалик қилиб, қанча изтиробу армонлардан сўнг кўнгил муродига етишди».¹⁸

Муҳаммад Ҳакимхон бу воқеаларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўрган, ҳатто Хонпошшага устоз ва ота даражасида яқин бўлган. Бинобарин, «Мунтахаб ат-таворих»даги Умархоннинг унга тўй қилиб уйлангани, Мадалихоннинг отаси тирик вақтидаёқ ўғай онасига кўз олайтириб юргани, отаси вафотидан кейин эса унга уйланиб, уч нафар фарзанд кўргани ва бошқа воқеалар ҳақидаги хотиралар тарих ҳужжатлари сифатида баҳоланиши мумкин.

Мадалихоннинг Хонпошшага – отасининг хотинига уйланиб, ундан фарзанд кўриши нафақат руҳонийлар, балки Қўқоннинг улар таъсиридаги аҳолисида ҳам ёш хонга нисбатан нафрат уйғотади. Хонпошша бир-биридан даҳшатли воқеалар гирдобига тушади. Хонпошшанинг гўзаллиги овозасидан сархуш бўлиб Қўқонга ислом байроги остида лашкар тортиб келган Насрулло уни Бухорога олиб кетиб, унга уйланади. Аммо Хонпошша ва унинг ўгиллари номаълум сабабларга кўра Амир Насрулло буйруги билан қатл этилади. (Ҳакимхоннинг ёзишича, мишмишларга

¹⁸ Ўша ерда.

қараганда, унинг фарзандлари тирик қолишган.)

Хуллас, Турон Клеопатраси – Хонпошша Амир Умархон билан икки йилу тўрт ой, Муҳаммад Алихон билан ўн беш йил, Амир Насрулло билан икки ой, жами 38 йил яшади.

Етиб келмаган роман

Ҳ.Қодирийнинг ёзишчи, адиб унга бундай деган: «Романга керакли материаллар етарли бўлиб қолди. Энди Тошкент «Шарқ» кутубхонасида Умархоннинг укаси ёзган¹⁹, ўша давр тарихига оид нодир бир қўлёзма бор экан, шу китобни ҳам бирор ой ўтириб ўқиб чиқсам ва Бухорога бир бориб келсам бас. Уй-рўзгор ишларидан хотиржам бўлиб олиб, бир қиш қаттиқ ўтирсам романни ёзиб битираман».²⁰

А.Қодирий бу сўзларни 1937 йил 14 июль куни «Қизил Ўзбекистон» газетасида ёзувчилар пленуми якунлари ҳақидаги мақола чиққанидан кейин айтган кўринади. Бу сўзларни ўқиган китобхонда, албатта, қўша-қўша саволлар тугилади. Агар Қодирий «Шарқ» кутубхонасидаги «ўша давр тарихига оид нодир бир қўлёзма»ни ҳанузгача ўқимаган, амирнинг канизага Хонпошшанинг Бухородаги ҳаётини ўрганмаган, «бир қиш қаттиқ ўтириб» романни тугатиш у ёқда турсин, ҳатто бошламаган бўлса, қандай қилиб пленумда романни «ёзувчилар коллективи» кўриб чиқиши учун яқинда топширишини айтган?!

Ҳамма гап шундаки, «халқ душмани» сифатида айбланган ёзувчилар отиб ташланган, ҳатто уларнинг номини тилга олиш, асарларини ўқиш сиёсий жиноят деб қаралган мудҳиш йилларда улар маълум даражада халқ хотирасидан кўтарила бошлаган. Халқнинг улар оқланиши, асарларининг нашр этилишига бўлган умиди ҳаво шаридек пучайиб кетган. «Халқ душманла-

ри»нинг Ҳ.Қодирий сингари жабрдийда фарзандларида ҳам оталарининг ёзувчи сифатида адабиётдан ўрин олишига бўлган умидлари саргая бошлаган. Шу ҳол туфайли уларнинг «хотира сандиқлари»даги кўп нарса аралаш-қуралаш бўлиб кетган.

Модомики Қодирий пленум минбарига чиқиб, янги романини яқинда топширажаги ва уни «ёзувчилар коллективи» муҳокамасига тавсия этажагини айтган экан, демак, у «Амир Умархоннинг канизи» романини ёзиб тугаллаган ёки тугаллаш арафасида бўлган. Акс ҳолда, Қодирийдек бир сўзли инсон ва адиб Ўзбекистон ёзувчиларининг турфазабон жамоаси олдида бундай ваъдани бермаган бўларди.

Камина Қодирийнинг бизга етиб келмаган шу сўнги романи ҳақида ўйлар эканман, адибни яхши билган ва унинг ҳурматини қозонган сиймолардан бири Музайяна Алавиянинг қуйидаги хотираси ёдимга келади:

«Абдулла ака, – деб ёзган эди олима, – кўпинча ўз хонасида мутолаа ва ёзиш билан машғул бўлиб ўтирарди...

...Бир кун Абдулла акани қизиқ ҳолатда кўрдим. Хонасида узоқ ўтириб, китоблар орасидан чиқиб келди. Кўзлари йиглагансимон, аммо руҳи баланд эди. Ҳайрон бўлиб қараб қолганимни сезиб: «Ўйлаб юрган романимни ёзиб битирсам, китоб бўлиб чиқса, кўрқаманки, «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» романларимни ҳеч ким ўқимай қўяди дейман», – деди».

Адиб ижодхонасидан йиглагансимон бўлиб чиққанида, балки, Амир Умархоннинг канизи Хонпошша бошига тушган фожиали воқеаларни тасвирлай туриб шундай маънос, гамгин, мунгли руҳий ҳолатга тушгандир...

¹⁹ «Мунтахаб ат-таворих» асарининг муаллифи Муҳаммад Ҳакимхон назарда тутилмоқда. У Амир Умархоннинг укаси эмас, жияни бўлган.

²⁰ Ҳабибулла Қодирий. Отамдан хотира. – Тошкент. 2005. – Б.283.

АБДУЛЛАЕВ ҲАБИБ МУҲАММЕДОВИЧ

(1912 – 1962)

Рустамбек Шамсутдинов

(Давоми. Боши 2017 йил 1-сонида)

Агар ҳар бир халқ, ҳар бир давлат мустақил бўлмаса, бошқалар унинг нафақат деҳқонини, нафақат ишчисини, ҳаттоки шоиру олимини ҳам, давлат арбобини ҳам истаганча хор қилиши, инсони шаънини тупроққа қориши мумкин экан. Буни биз кўрдик, биз яқин тарихимизда кечган ана шундай аянчли воқеалар мисолида мустақиллигимизнинг аҳамияти ва моҳияти, кадр-қийматини теран англаб етишини, уни ҳар қандай ёвуз кучлардан ҳимоя қилишга тайёр туришимиз шарт.¹

**Ўзбекистон Республикаси Президенти
ШАВКАТ МИРЗИЁЕВ**

Юртбошимизнинг бу одилона, ҳаққоний фикри нақадар асосли, ҳаётий экани 50 – 60-йилларда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Президенти Ҳабиб Абдуллаев ва унинг яқин сафдошларига нисбатан совет тузуми қўллаган асоссиз тазйиқлардан ҳам маълум.

Совет давлати ва компартиянинг сиёсий, мафкуравий ўйинларидан бири буюртма билан ташкил этилган имзосиз ва имзоли, юмалоқ хат ва шикоятлар асосида инсоф-диёнатли, иймон-эътиқодли, ростгўй, ўзининг мустақил фикрига эга бўлган турли вазифадаги раҳбар ходимларни асоссиз бадном қилиш, руҳий эзиш, партиявий жазолаш, лавозимидан бўшатиш, ҳатто қамоққа олиш ҳолатлари бўлганига кечаги тарихимиз шоҳиддир. Бундай ярамас усул Ҳ.М.Абдуллаевдек буюк олим ва унинг атрофидаги фидойи илм кишиларига нисбатан ҳам қўлланилган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2016 йил 18 ноябрда Жиззах вилояти сайловчилари билан сайловолди учрашувидаги нутқи // Халқ сузи. 2016 йил 19 ноябрь.

50-йилларда илм-фан кишиларига қарши олиб борилган асосиз зугум, таъқиб, бадном этиш, лавозимидан маҳрум қилиш каби қабих ишлар ташкилотчиларидан бири, Ўзбекистон Компартияси МКнинг иккинчи котиби Ефим Николаевич Мельников ва унинг атрофида гирдикапалак бўлган миллий «садоқатли» ходимлар, КГБдаги айрим мансабдор шахслар бўлгани ҳужжатларда акс эттирилган. Ўша вақтда область, шаҳар ва район партия комитетлари, жумладан, Тошкент шаҳар партия комитети кадрлар билан шугулланаётган иккинчи секретарлар ҳам европалик миллатларга мансуб кишилардан эди. Улар Е.Н.Мельниковнинг бевосита раҳбарлигида фаолият кўрсатганлар. Бутун республика бўйича раҳбар кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, тарбиялаш функцияси асосан ана шу иккинчи секретарлар ихтиёрида эди. Кадрлар ҳақида тушган шикоят ва аризаларни текшириш, аниқлаш, чора кўриш вазифалари ҳам улар қўлида бўлган. Бу эса миллий раҳбар кадрлар учун ниҳоятда огир ҳолат эди. Ана шундай огир шароитда 50-йиллар бошларидаёқ бир гуруҳ олимлар Ҳ.М.Абдуллаевга қарши туҳмат ва бўҳтон хатлар билан республика ва Москвадаги тегишли партия органларига бирин-кетин хатлар йўллаганлар. Текширишлар, савол-жавоблар, мажлислар бўлиб ўтган, уларда танбеҳлар, руҳий зарбалар берилган. Ҳ.М.Абдуллаев адолатсиз зарбалар қуршовида қолган. Оқибатда 1952 йил апрелида ВКП(б) МКнинг органи «Правда» газетаси бош муҳарририга хат билан мурожаат қилишга мажбур бўлган. Бу билан нафақат ўзини, балки Тошкентдаги геологларнинг катта жамоаси манфаатини ҳам ҳимоя қилмоқчи бўлган. Хатни қисқача шарҳлашни лозим билдик.

Олимнинг кўрсатишича, 1950 йил июлида ҳозирги замон геологиясининг энг мураккаб ва назарий жиҳатдан мунозарали масалаларидан бири бўйича Ҳ.М.Абдуллаевнинг монографик асари нашр қилинган. Китобда кўтарилган барча масалалар тўлиғича ҳал этилмаган, бир қатор масалаларда фақат айрим қарашлар айтилган эди. Китоб жуда оз

нусада чоп қилинган, чунки 1950 йил октябрида СССР Фанлар академияси тоғ геология фанлари бўлими билан ЎзССР Фанлар академиясининг бирлашган сессиясини ўтказиш белгиланган эди. Шундан фойдаланиб Ҳ.М.Абдуллаев анжуманга келган олимларнинг танқидий фикрларини олиб, сўнгра тузатилган вариантини тайёрлаб кенгроқ нашрини тайёрламоқчи бўлган.

Сессияда китобнинг асосий мазмуни батафсил муҳокама қилинган. Шундан сўнг Ҳ.М.Абдуллаев дарҳол китобни қайта узил-кесил нашр этиш учун тайёрлашга киришган. Бироқ барча геологлар ҳам объектив позицияда бўлмаганлар. Сессия қатнашчиларининг асосий қисми адолатли мулоҳазалар билан бирга геологларнинг унча катта бўлмаган гуруҳи (В.Э.Поярков, А.В.Пуркин, Н.В.Нечелюстов ва бошқалар) ноҳолис, бирёқламалик, тарафкашлик позициясида бўлганлар. Улар асарни бошдан-оёқ ёмонлаб, китобнинг муҳим хулосаларини зарарли деб ҳисоблаганлар. Сессия қатнашчиларининг китобга берган умумий ижобий баҳоси янги илмий келишмовчиликларни юзага чиқарган, кейинчалик Ҳ.М.Абдуллаевни олим сифатида таъқиб қилишга ва очикдан-очик унга қарши фитначиликка ўтганлар.

«Правда»га йўлланган хатда шундай дейилган:

*«1. 1951 йил январида ЎзССР Фанлар академияси Геология институти илмий кенгашида, асарни Сталин мукофотига тақдим этиш чоғида кескин танқид қилиб, америкалик геологлар гоёларини олиб киришида айб-лаб илмий ходим Г.Г.Грушкин (Илмий кенгаши баённомаси илова қилинмоқда) чиқиши қилди. Маълум вақт ўтгач Г.Г.Грушкин ўзининг нутқини мазмуни бизга маълум бўлмаган ариза билан бирга ВКП(б) МКсига жўнатган. 1951 йил мартда СССР Фанлар академияси Геология фанлари институтида менинг китобимда баён қилинган назарий ҳолат очик муҳокама этилди. Мунозара материаллари нашр этилган (СССР ФА ахбороти. 1951 йил 11-сон)».*²²

²² Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви. 2575-фонд.

Бу материаллар эълон қилинганидан сўнг Г.Г.Грушкин «Правда» газетаси редакциясига ўша журнал сонидан босилган 4 та фан докторининг тақризларини принципиал эмас деган раддия билан хат йўллаган. Бу хатда Москвадаги мунозара иштирокчилари Абдуллаевнинг китобидаги мафкуравий хатларни очиб ташлай олмаганлар деган фикр билдирилган. Аммо бу хат ўзининг фойдасига зид эканлиги ҳақида жавоб олгач Г.Г.Грушкин энди илмий мунозара олиб боришдан тўхтаб Ҳ.Абдуллаевни бошқа жиҳатдан фош этиш йўлига ўтган. Бир қанча вақтдан кейин у Ҳ.Абдуллаев монографиясида ёритилган «скарно-руда конларининг 3 турга бўлиниши масаласи бўйича» уни плагиатликда айблаб «Правда»га бошқа бир хат йўллаган. Унга жавоб олганидан кейин ҳам тинчланмаган Г.Г.Грушкин Ҳ.М.Абдуллаевнинг эълон қилинган асарлари устида ишлашда давом этган ва 1952 йил бошларида ЎзССР Фанлар академияси Геология институти партия йигилишида яна уни плагиатликда айблаб чиққан. Ўша йилнинг июнида ЎзССР Фанлар академиясининг умумпартиявий мажлисида Г.Г.Грушкин яна Ҳ.М.Абдуллаевни айблаб чиққан ва бу чиқишидаги фикрларни ариза қилиб партия ташкилотига топширган.

1952 йил октябрида Г.Г.Грушкиннинг чиқишлари ва аризалари анча тўпланиб қолгани муносабати билан Тошкент шаҳар партия комитети шаҳардаги турли геологик ташкилотлар вакиллари билан иборат комиссия тузган. Комиссия 2 ой давомида ишлаган ва Г.Г.Грушкин билдирган айбларни исботлай олмаган. Шаҳар партия комитети комиссияси билдирилган айблар нотўғрилиги ҳақида хулоса чиқарган. Хулосада бундан буён Г.Г.Грушкин илмий тадқиқот иши олиб бориш учун ўз кучини сарфлаш зарурлиги алоҳида кўрсатиб ўтилган.

Тошкент шаҳар партия комитети комиссияси иши жараёнида Г.Г.Грушкин Ҳ.Абдуллаевни 1939 – 1941 йиллардаги асарлари бўйича плагиатликда айблаб ВКП(б) МК Фан бўлимига яна ариза ёзган, ариза нусхаси Ўз-

бекистон КП Тошкент шаҳар партия комитетига берилган.

Кўриб турибмизки, 1951 йил январидан Геология институти илмий кенгашидаги сўзлаган нутқидан кейин 1952 йил охиригача Грушкин турли ташкилотларга 10 га яқин ариза ёзган, аризалар характери ҳар доим ўзгариб турган. Аввалбошда Ҳ.Абдуллаевга америкалик геологлар гоёларини киритганликда, кейин эса илгари сурилган бу гоёларнинг зарари ҳақида ёзган, ниҳоят, охириги аризада Ҳ.Абдуллаевни плагиатликда айблаган.

А.В.Пуркин, Н.Э.Поярков ва бошқалар норасмий суҳбатларда Ҳ.Абдуллаевни деярли Америка позициясидалигида, конлар шаклланишининг совет назариясидан қайтганликда айблашган. Геология институти партия гуруҳи А.В.Пуркиндан принципсиз гапларни тўхтатишни бас қилиш, ўзининг танқидий фикрларини матбуот орқали билдиришини маслаҳат берган.

А.В.Пуркин 1952 йил январда махсус асар тақдим этиб, унда Ҳ.Абдуллаев китобида илгари сурилган деярли барча қарашлари ёлгон ва зарарлилигини «исботлаш»га уринган. 60 саҳифага яқин ҳажмдаги асарида А.В.Пуркин Ҳ.Абдуллаевга жуда ҳам жиддий сиёсий айблар қўйган. Ҳ.М.Абдуллаевни сохталаштирувчи, Ўрта Осиёнинг кончилик имкониятини камситувчи киши сифатида, унинг ҳаракатларини зараркунандалик деб таърифлашгача етиб борган. Кўп ўтмай айрим геологлар А.В.Пуркин ижоди билан танишиб чиққанларидан сўнг бу олимнинг тарафкашлик билан баъзида Ҳ.Абдуллаевнинг назарий қарашларини тушунмасдан туриб бадном этаётганига осонгина ишонч ҳосил қилганлар.

1952 йил февралда ВКП(б) МК фан бўлимидан ходим Митрейкин иштирокидаги ЎзССР Фанлар академияси умумий партия йигилишида А.В.Пуркин ўз нутқида Ҳ.Абдуллаев китобидаги назарий тадқиқотлар мазмун жиҳатидан янги конлар очиб бериш мумкин бўлмаслиги, борларини ёпиб қўйиш ва геологлар эса Ўрта Осиёдан чиқиб кетиш-

1-руйхат. 141-иш. 1 – 13-варақлар.

ларига тўғри келади деган фикрни илгари сурган. Аммо у ўзининг танқидий мулоҳазалари билан матбуотда чиқиш қилишга журъат этолмаган. Илмий кенгашнинг кенгайтирилган йигилишида (1951 йил 25 декабрь) Ҳ.Абдуллаев китобини тузатилган вариантыни муҳокама қилиш чоғида А.В.Пуркин чиқиш қилмаган. Йигилишда Ҳ.Абдуллаев китоби тўғрисида янги ва жуда қимматли мулоҳазалар билан бир қаторда, умуман, асарга ижобий баҳо берилган. Аммо Ҳ.Абдуллаевга жуда ҳам оғир айб қўяётган А.В.Пуркин чиқиш ва танқид қилишга жасорат эта олмаган.

1952 йил апрелида собиқ СССР Геология министрлиги томонидан Ленинградда конлар шаклланиши назарияси бўйича Бутуниттифоқ кенгаши чақирилиб, бунда ҳам Ҳ.М.Абдуллаев ўз китобида кўтарилган энг асосий масала бўйича маъруза қилган. Кенгашда мамлакатнинг барча нуқталаридан кон шаклланиши назарияси бўйича етакчи мутахассислар қатнашишган. Кенгаш 7 кун давом этган. А.В.Пуркин ҳам кенгашда иштирок этган, лекин чиқиш қилмаган. Ваҳолонки, у Тошкентда узоқ вақт давомида бу кенгашга тайёргарлик кўрган ва ёзма равишда ўзининг мақоласини олиб келган эди. У ўзининг айбловлари билан кенгаш иштирокчиларини ишонтиролмаслигини яхши билган бўлса керак.

Шу кенгаш Ҳ.Абдуллаевнинг назарий душманлари режаларини узил-кесил вайрон қилган. Шаҳар партия комитети комиссияси эса уларни ноқулай ҳолатга солиб қўйган. Чунки Ҳ.Абдуллаев асарларида плагиат билан боглиқ бирон-бир жиддий нарса топа олмаганлар. Шунда 1952 йил ноябрь – декабрда А.В.Пуркин Ҳ.Абдуллаевнинг бошқа назарий душманлари бўлган В.Э.Поярков, Н.В.Нечелюстов ва Н.Д.Ушаковни бирлаштириб, жамoa бўлиб унга зарба беришга аҳд қилганлар. Шу мақсадда улар Ҳ.М.Абдуллаевнинг докторлик диссертацияси қўлёзма варианты олиб ундаги айрим илмий хулосаларни ва фактик материалларни «фош этиш»га киришганлар.

Маълумки, Ҳ.Абдуллаев докторлик диссертациясини Ўзбекистон Республикаси Министрлар Совети раиси ўринбосари ва Давлат план комиссияси раиси лавозимидалигида ёзган, ўзининг асосий иши ҳаддан ташқари кўплиги туфайли бундай ҳолатларда айрим камчиликларга йўл қўйилган бўлиши мумкин эди. Ҳ.Абдуллаев 1946 йил майида докторлик диссертациясини ҳимоя қилгани, 1947 йил 13 сентябрда ОАК қарори билан профессорлик илмий унвонига эга бўлгани ҳолда орадан 7-8 йил вақт ўтгач айрим ҳолатларни исботлаб бериши жуда қийин эди. Текширувчи ташкилотда эса эски архивни қовлаштириш имкони бўлмаган. Шундай ҳолатда янги ҳужжат яратилиб, унда Ҳ.Абдуллаевга америкапараст, зараркунанда унсур сифатида эмас, балки плагиат деган ёрлиқ ёпиштириш мақсади қўйилган. Буни исботлаш учун махсус «фактлар» териб олиб сохталаштиришдан иборат жирканч йўл тўтилган. Бу ҳақдаги ариза ОАК, нусхаси Ўзбекистон Компартияси МКга юборилган. Ариза жўнатилиши орқасидан олдиндан ишлов бериш учун Н.В.Нечелюстов Москвага (1953 йил январь) борган. 1953 йил март охири ва апрель охири бошларида бу ишни мазкур гуруҳнинг бошқа иштирокчиси А.В.Пуркин бажарган.

Ҳ.М.Абдуллаевнинг «Правда»га йўллаган хатининг қолган қисмини айнан келтирамиз:

«Бу ариза ҳар доим одатига кўра аввал бошда ОАКнинг геология эксперт комиссиясига келиб тушди. Афтидан, бунда тўла мақсадга эришишга кўзи етмай, улар бу ҳужжатни эксперт комиссиясидан олишган ва бошқа комиссия аъзолари аниқ тарафкаш кишилардан танлаб олинган. Унинг таркибида шу соҳада ишлаётган биронта ҳам мутахассис бўлмаган. Бу комиссия аъзолари ичида 2 кишининг бу ишга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган (проф. Тюремнев тариф бўйича мутахассис ва проф. Жданов нефтчи) учинчи комиссия аъзоси проф. Ф.И.Вальфсон менинг назарий душманим ҳисобланади, унга қарши ўз монографиямда қарши чиққанман. Навбатдаги комиссия аъзоси

илмий кишиларга мутлақо алоқаси йўқ, лекин бундан бир йил аввал ОАКга Ленинграддаги бир профессор устидан ариза ёзган ва бирмунча муваффақиятга эришган инженер М.Д.Дроздов криминал ишлар бўйича мутахассис сифатида чиқиш қилган. Ваҳолонки, у ҳатто шу билан танишмасдан, бирданига Давлат геология нашриётининг бош муҳаррири сифатида терилиб, саҳифаланган китобимнинг иккинчи нашрини тўхтатиб қўйди. Аини вақтда ўрт. Дроздов аввалбошдаёқ ОАКга берилган ариза менинг сўнгги мақоламга ҳеч алоқаси йўқлигини билганди. Ниҳоят, бу комиссияни СССР ФА муҳбир аъзоси проф А.Г.Бетехнин бошқарди. У ҳам менинг илмий қарашларимни қўлламаётган эди, у академик С.С.Смирнов, Ю.А.Билибин мактабига мансуб эди, уларнинг муҳим қарашларига қарши ўз китобимда қарши чиққан эдим. Бу ўринда А.В.Пуркин ва Н.В.Нечелюстов академик С.С.Смирновнинг шогирдлари эканини ҳам қайд этиш зарур. Хуллас, комиссия махсус танлаб тузилган, қолмишига, комиссияни шакллантиришда, афтидан, менинг устимдан ариза ёзган ўртоқлар ҳам иштирок этишган. Комиссия таркиби нотўғри тузилгани ҳақида КПСС МК Фан бўлими ходимларига (Митрейкин ва Шутлив ўртоқларни) хабар бериб қўйиб, улардан комиссия таркибини бу ишда объектив мутахассис кишилар билан ўзгартиришни, бу масала чалкаш эканига эътибор қаратиб, масала тарихини ҳисобга олишни илтимос қилганман. Бунга қарамасдан, комиссия эски таркибда қолаверди, ОАК президиуми ўзининг эксперт комиссиясини четлаб қарор қабул қилади. Нохолис, мутасадди бўлмаган кишилардан иборат шу комиссия хулосаси асосида қарор қабул қилади.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, менинг монографик алоқам юзага келганидан сўнг мен жуда ҳам оғир ҳолатга гирифтор бўлдим. Ҳар хил шаклда, бироқ, аслида, ўз гоёларим ва янги назарий фикрларим учун мен ҳар тарафдан бошқача позицияда турган шахсларнинг уюшган бўҳтонлар келтирилганларидан кўринадики, менинг

монографик асарим юзага келишдан сўнг жуда ҳам оғир вазиятга тушиб қолдим.

Аслини олганда, ҳар хил шаклларда менинг гоё ва янги назарий фикрларим учун бошқа позицияда турган шахслар томонидан менга уюшган таъқиб қилинмоқда. Ўртоқлар ўз олдиларига геологиядаги менинг фаолиятимни ҳамда менинг гражданлик ва коммунистлигимни қатъиян қоралашни, бадном этишни вазифа қилиб қўйганлар. Бу мақсад учун менинг назарий душманларим ҳеч қандай воситалардан ҳам жирканмаяптилар.

Буларнинг жами мени, ўртоқ бош муҳаррир, партиямиз матбуот органи раҳбари сифатида сизга мурожаат қилишга мажбур этмоқда.

Бироқ ушбу аризани берарканман, мен ўзимни хатога йўл қўймайдиган, бенуқсон одам сифатида ҳисобламайман. Ҳар қандай инсон каби хато қилиш менга ҳам хосдир. Энди босиб ўтган йўлга қайрилиб боқарканман, ўз асарларимни кўриб чиқарканман, қатор жиддий дефектларни кўрмоқдаман. Бироқ улар мени икки йил давомида уюшган таъқиб қилиш учун асос бўла олмайди.

Менинг сўнгги монографиямда ва олдинги асарларимда жиддий дефектлар бўлган. Охириги монографиямда мен қатор хатоларга йўл қўйганман:

А) айрим фактларга мен ҳаддан ташқари кенгайтирилган шарҳ берганман. Уларни Ўрта Осиё учун қўллаб мен ўз хулосаларимни дунё ва СССРнинг бошқа ҳудудларига ёйишга уринганман, шу билан ўз хулосаларимни ортиқча баҳолаб юборганман. Бу масалада мен эҳтиёт бўлишим лозим эди;

Б) сессия учун нашр этилган китобим шошилини тарзда, тақриз этилмаган, такрорлаш учраган, айрим илмий гоёлар аниқ, яққол умумлаштирилмаган эди;

В) китобда мен ёзган айрим назарий фикрлар амалий материаллар билан асослаб берилмаганди. Бутун бир ҳолда асар ҳам эди, мен уни олдиндан таҳрир этишим лозим эди ва асосий хулосаларни атрофлича ўйлаб чиқишим керак эди.

Бироқ Совет Иттифоқи геологлар жамоатчилиги китобни яхши қаршилаб олган. Совет Иттифоқининг йирик шаҳарларида китоб муҳокама қилинган. Москвада деярли барча илмий геологик муассасаларда муҳокама этилган, журналларда тақризлар эълон қилинган эди. Аммо бирон-бир оммавий чиқишда тақризларда А.В.Пуркин илгари сурган конлар шаклланишининг совет назариясидан қайтганим, қолаверса, айрим хулосаларнинг зарарлиги тўғрисида менга ҳеч қандай эътирозлар билдирилмаган. Докторлик диссертациям юзасидан менинг душманларим геологлар жамоасининг аризасида айтилган фикрлар бўйича қуйидагиларни хабар қиламан.

Мен докторлик диссертацияни уруш йилларида (1943 – 1945) ёзганман, уни 1946 йил мартда тугатганман.

Мен уни иш орасида, ишдан бўшаганимда ва дам олиш кунларида, кўпроқ хизмат сафарларида бўлганимда ёзганман. Уни СССР Фанлар академияси геология институти Илмий кенгашида ҳимоя қилганман, ҳимоя очиқ бўлган, кенгаш аъзолари 34 кишидан ташқари кўплаб одамлар, жумладан, Тошкентдан 10 киши қатнашган. Қатнашганлар орасида ҳозирда менинг устимдан шикоят ёзган Н.В.Нечелюстов ҳам бўлган. Барча тақризлар ижобий бўлган, яқдиллик билан овоз берилган. Сўнг докторлик диссертацияси алоҳида китоб бўлиб нашр этилган (1974 йил) ва у ҳақда СССР Фанлар академияси ахборотларида академик В.А.Обручевнинг ижобий тақризи эълон қилинди (Известия АН СССР, серия геологическая, №6, 1947 г.).

Докторлик диссертациянинг қўлёзма варианты билан шикоят ёзган ўртоқларнинг деярли барчаси таниш бўлмаслиги мумкин эмасди, чунки шикоятнинг бош ташкилотчиси сифатида А.В.Пуркин 4 йил давомида ЎзССР Фанлар академияси Геология институти илмий ходими ва директор ўринбосари бўлиб, кутубхонада қўлёзма вариантнинг бир неча нусхалари турган. Шикоятнинг бошқа бир иштирокчиси В.Э.Поляков китоб нашр этилгунга қадар мен Ўзбекистон Фан-

лар академиясига ҳақиқий аъзо қилиб кўрсатилганимда китоб нашр қилинмасданоқ ижобий тақриз берган.

Кейин нашр этилган вариантнинг қўлёзма вариантдан ҳеч қандай фарқи йўқ. Шунинг учун 6 йил давомида нашр этилгандан сўнг ва 7 йил ҳимоя қилингандан ўтиб улар мени нафақат «фош этиш» ва барча бу ишларни аллақачон тугаллаш имконига эга эдилар. Қолаверса, айрим айбловлар нафақат менинг докторлик диссертациямга нисбатан, ҳатто менинг аввалги асарларимга ҳам қаратилган.

Масалан, геология-қидирув партияси томонидан тузилган Лангар конининг янги харитаси менга тегишли қилиб кўрсатилган. Аммо бу хариталар нафақат менинг докторлик диссертациямда келтирилган, улардан бирини 1939 йили мен эълон этганман (Труды МГРИ, т.15), бошқасини 1941 йили чоп эттирганман (Известия АН СССР, №4-5, 1941).

Шундай қилиб, 10 йилдан кўп илгари бу хариталар босилиб чиққан, агар «фош этиш» зарур бўлса, 10 йил ичида ўртоқлар тўласинча ҳал этиб олиш имконига эга эдилар. Улар ўз шикоятларида мени ҳозиргача фош эта олмаганларига сабаб қилиб масъул лавозимдалигим кўрсатилган. Мен бу хариталарни эълон қилганимда оддий аспирант эдим ва илмий ходим эдим. Бундан ташқари, мен Министрлар Советида 1948 йил ўрталаригача ишладим. 1948 йилдан 1952 йил охиригача эса улар етарли вақтга эга эдилар. Улар шикоятдаги бу барча важ-карсонлар ёлгон, ҳақиқий сабаб илмий келишмовчиликдир ва уларнинг заифлигидир. Улар ўзларининг илмий позицияларини ҳалоллик билан ҳимоя эта олмайдилар ва қуролнинг ноҳалол усулини қўлламоқдалар. Бу бош сабабга қўшимча қилиб қатор хизматдаги ҳолатлар бу ўртоқларнинг менга нисбатан шахсий адоватини келтириб чиқарди.

Геология институти директори ва ЎзССР ФА вице-президентлигимда Шехтман ва Поляков ўртоқларни институтга ишга олмаганман. Чунки ўрт. Шехтман институтда ишдан ташқари вақтда маошга эга бўлиш-

ни хоҳлаганди, ўртоқ Поярковга эса сиёсий жиҳатдан ишонмаганман, чунки унинг отаси советларга қарши фаолияти учун совет суди томонидан ҳукм этилган ва қамоқда эди. Бундан ташқари, у илмий унвонга эга эмасди ва характери жиҳатидан типик карьеристдир. А.В.Пуркин институтда 4 йил ишлаб илмий маҳсулот бермаган ва режалаштирилган тематик режа бажармаган, бунинг учун мен вице-президент ва институт директори сифатида унга танбеҳ берганман, ишлашга мажбур этганман. Бундан ташқари, П.А.Шехтманнинг докторлик диссертациясига ижобий тақриз беришга рози бўлмаганман.

Буларнинг ҳаммасини яхлит олиб менинг олимлигимни бадном қилишга қаратилган. Бу ҳолатни Тошкентдаги геологларнинг катта жамоаси яхши билади. Масала тарихини қисқа баён этиб ушбу аризамда сиздан илтимос қиламан:

1) обрўли олимлардан комиссия тузиб менинг илмий йўналишимни таҳлил қилиб бериш, агар илмий фаолиятимда жиддий хатолар бўлса, бунда менга ёрдам қилсангиз;

2) менга қўйилган плагиат айбини моҳиятан қараб чиқиш ва юзаки келган огир аҳволдан қутулишга ёрдам кўрсатсангиз. Бунда мен шу нарсани билдиришим керакки, менинг ишларимдаги барча хатолар ва камчиликлар учун мен тўла жавобгарлигимни ҳис қиламан, бироқ улар менинг олимлигимни қоралаш учун асос бўлиб хизмат қилмайди. Менинг ВКП(б) Марказий Комитети ва Олий аттестация комиссиясига ёзма ва оғзаки мурожаатларим ҳеч нарсага олиб келмади, шунинг учун ҳам сизга мазкур илтимос билан мурожаат қилмоқдаман. Менинг аризамсиз ҳам сизнинг ишингиз жуда кўплигини жуда яхши тушунаман, бироқ вазият, ҳолат айни сиздан «Правда»нинг бош муҳаррири сифатида ёрдам сўрашга мажбур этмоқда.

Ҳозирги вақтда мен ЎзССР Фанлар академияси президиуми аъзоси ва геология-химия ва техника фанлари бўлими раиси бўлиб ишламоқдаман ва бир вақтнинг ўзида Ўрта Осиё политехника институтида янги ташкил

этилган петрология ва металлогения кафедрасига мудирлик қилмоқдаман».³³

Бу ўринда Ҳ.М.Абдуллаевнинг аҳли аёли раҳматли Фотимахон аянинг эсдаликларидан кичик бир лавҳа келтирамиз: «*Одатда, ҳар қандай янгилик ҳаётда ўзига қийинчилик билан йўл очади. Қарама-қарши фикрлар баён этилишига сабаб бўлади. Ҳ.М.Абдуллаевнинг янги асари нашр этилганда ҳам худди шу ҳолат такрорланди. Бу асар Иттифоқимиз геология жамоатчилиги томонидан Москва, Ленинград, Киев, Боку, Свердловск, Тошкент ва бошқа шаҳарларда кенг муҳокама қилинди ва унда олдинга сурилган фикрлар маъқулланди. 1954 йилда китоб Москвада қайта нашр қилинди. Афсуски, Тошкентда асар устидаги тортишувлар дастлаб яхши бошланиб, кейинроқ носоглом тус олди.*

Мен геолог бўлмаганим учун қуйида Ҳабиб Муҳаммедовичнинг СССР Фанлар академиясининг Геология ва география бўлимининг академик секретари, академик Д.С.Белянкинга ёзган мактубини келтирсам, тортишувлар натижаси равшан бўлиб қолади. Бу мактубни Ҳабиб Муҳаммедович ўз қўли билан ёзган.

«Қимматли Дмитрий Степанович!

Координация советининг мажлиси тугагандан сўнг бир ойдан кўпроқ Москвада бўлдим, шу вақт ичида сизнинг қабулингизга кириб, ўз ишим хусусида гапира олмадим. Сизнинг қабулингизда бўлмаганим вақтим йўқлигидан эмас, аксинча, менинг устимдан бўлаётган иғволарни сизга гапиришдан уялганим сабабдир. Бусиз ҳам сизга тез-тез мурожаат қилиб тураман-ку. Тошкентга қайтгач сизга хат орқали мурожаат этишга қарор қилдим.

1950 йилда менинг «Рудаларнинг интрузиялар билан генетик алоқалари» номли китобим босилиб чиққандан сўнг баъзи геолог олимлар аввал назариямга, сўнгга ўзимга қарши чиқдилар. Бошланишда буларнинг ҳаммаси илмий мулоҳаза тарзида бўлиб, улар назариямни ўз мақолаларида ва мажлисларда танқид қилишди. Энди эса шу кишилар

³³ Ўзбекистон Республикаси марказий давлат архиви. 2575-фонд. 1-руйхат. 141-иш. 1 – 13-варақлар.

устимдан юқори партия ва совет ташиклотларига ёзмоқдалар. Авваллари ҳар хил рецензиялар, кейинроқ иғволар ёза бошлашди. Тошкент шаҳар партия комитети томонидан тузилган комиссия ишни текшириб, уларни ноҳақ деб топганидан сўнг ҳам ёзишда давом этишяпти. Докторлик ишимнинг қўлёзмаси устида ҳам катта жанжал кўтаришди.

Ўзингизга маълум, мен докторлик ишимни юқори лавозимдалиқ давримда ёзганман, шунинг учун керакли материалларни ўзим йиға олмаганман ва, табиийки, мен бошқа геологларнинг материалларидан фойдаланганман ва бу ҳақда кириш сўзида ва керак жойларда эслатиб ўтганман. Менинг докторлик ишим 52 манбадан фойдаланиб ёзилган бўлса, шундан 7-8 тасини ўзим ўрганганман, қолганларида бошқаларнинг материалларидан фойдаланганман.

Энди диссертация ёқлагандан 7 йил кейин, нашр бўлганига 6 йил тўлгач улар менга бошқаларнинг материалларидан фойдаланган, бошқа геологларнинг фикрини такрорлашдан нарига ўтмаган деб даъво қилмоқдалар.

Лангар манбаси устида иккита картани мен ишлаб чиққанман, шундан биттасини 1939 йилда Москва геология институтининг ишларида чиқарганман, иккинчисини СССР Фанлар академиясининг ахборот геология журналида 1941 йили нашр эттирганман.

Бир группа геологлар илмий советга ҳам, менинг оппонентларимга ҳам ишонсизлик билдириптилар. Албатта, бундай шароитда ҳақиқатни юзага чиқариш жуда қийиндир.

Мен юқорида кўрсатган материалларнинг ҳаммаси ВАКнинг эксперт комиссияси томонидан тўғри тушунилди. Бу ҳужжатлар очикдан-очик иғводир. ВАКнинг эксперт комиссиясини эътиборсиз қолдириб бошқа комиссия тузилди. Бу комиссия Бетехтин бошлиқ, составига Вольфсан, нашириёт редактори Дрождов, ишга ва соҳага ҳеч алоқаси бўлмаган профессор Жданов, нефть бўйича мутахассис ва профессор Тюретнов киритилди. Мана шу комиссия менинг ишимни текшириши керак. Тузилган комиссия сос-

тавидан ҳафсалам пир бўлиб 20 мартда Тошкентга қайтдим, энди комиссия қарорини кутиб ўтирибман.

Бу масала бўйича мен ўртоқ Жданов ҳузурида бўлдим. У бу масала билан Топчиев шугулланади деди. Топчиев ҳузурига бордим. У киши масалани жуда ҳам эътибор билан қараб чиқиб, ҳақиқат томонига ҳал қиламан деб ваъда берди.

Мана ишнинг қисқача мазмуни. Менинг Москвада кўпроқ ушланишимнинг боиси шу. Шу сабабларга кўра мен яқинда бўладиган петрография мажлисига қатнаша олмаман.

Азизим Дмитрий Степанович! Шахсий ва чалкашиб кетган ишларим билан сизнинг дилингизда ҳам нохушлиқ уйготганимдан хижолатдаман, ҳозирги вазият шуни тақозо этипти. Тез вақтда бундай гаплар тугайди деган умиддаман. Бу икки йилдан бери давом этипти, бу ишга жуда жиддий киришган ва охирига етказиш учун қаттиқ туришибди. Текшириш вақтида Геология институти Илмий советидан ва ишлаб чиқарувчилар фикрини сўрашмади, чунки улар мен билан бирга ишлаганлар. Натижада ҳақиқатни юзага чиқариш қийин бўляпти. Мана шу кишилар ўз вақтида В.И.Смирнов устидан ҳам ёзганлар. Дмитрий Иванович Шчербаков ва Ўрта Осиё геологлари ишим ҳақида кўп нарсани айтишлари мумкин. Тошкентга қайтиб келиб ишга тушдим, аммо ҳеч қўлим ишга бормаяпти. Одамларнинг ишлаш ўрнига шундай иғволар билан шугулланиши нақадар ачинарли. Мен илм билан шугулланмай, ўнлаб тушунтириш хатлари ёзишга мажбур бўлиб ўтирибман.

Ҳурматли Дмитрий Степанович, сизни беэзовта қилганим учун яна бир бор узр сўрайман.

Сизга ҳурмат билан Ҳ.Абдуллаев, 1953 йил март».⁴

(Давоми кейинги сонда)

⁴ Абдуллаева Ф. Эл фарзанди. Ленин мукофоти лауреати Ҳабиб Абдуллаев ҳақида хотиралар // Шарқ юлдузи. 1987. №3. – Б.121, 122, 123.

ШАРОФ РАШИДОВ ТАВАЛЛУДИНИНГ 100 ЙИЛЛИГИГА

БУЮК ИНСОН АНДИЖОНЛИКЛАР НИГОҲИДА

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27 мартдаги «**Атоқли давлат арбоби ва ёзувчи Шароф Рашидов таваллудининг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисида**»ги қарори бутун республика халқи каби андижонликларни ҳам беҳад қувонтириб юборди. Қарорда Ўзбекистонни жуда мураккаб ва огир йилларда бошқариб юртимиз тараққиёти йўлида фидокорона хизмат қилган, ижтимоий ва ижодий фаолияти билан миллий адабиётимиз ривожига катта ҳисса қўшган атоқли давлат арбоби, таниқли ёзувчи Шароф Рашидовнинг ёрқин хотирасини улуглаш ҳамда таваллудининг 100 йиллигини муносиб нишонлаш кўрсатиб ўтилди. Чиндан ҳам, Шароф Рашидов республиканинг биринчи раҳбари сифатида ниҳоятда огир шароитда фаолият кўрсатди. Чунки ватан мустақил эмас эди. Совет мустамлакачилиги ҳукмрон эди. Барча соҳалар марказдан бошқариларди. Шароф Рашидов, бир томондан, КПСС МК сиёсий бюроси, Марказком бош секретари, иккинчи томондан, марказнинг алоҳида махсус ваколоти ва вазифаси билан тайинланган европалик миллат вакилидан иборат иккинчи секретар, учинчи томондан, КГБ (ДХК) ва унинг ҳам миллати ўзбек бўлмаган амалдорлари назорати остида фаолият олиб боришга мажбур эди. Бундан ташқари, республиканинг ўзида марказнинг сиёсий, партиявий фитначилиги туфайли ва унинг таъсирига тушган республика

партия ва совет органларидаги айрим оппозициячи миллий ходимлар Шароф Рашидовга қарши турганларида ҳам андижонлик раҳбар ходимлар республика оқсоқолини ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлаганлар.

Шароф Рашидов даврида Андижонда ижтимоий-иқтисодий, маданий ривожланиш, айниқса, қишлоқ аҳолисининг моддий фаровонлиги, маиший турмуши анча юксалган эди. Бунёдкорлик ишларида ҳам ютуқлар қўлга киритилган эди. Ҳозирги аэропорт, унинг ёнидаги кўприк, Оқёрдаги айланма йўл кўприги, темир йўл вокзалининг янги биноси, Андижон давлат университетининг янги биноси, ҳозирги Боғишамол дам олиш маскани, Андижон сув омбори, Андижон – Шаҳрихон автомобиль йўли каби қатор иншоотлар айна Шароф Рашидов даврида бунёд этилган эди. 1964 йили Андижонда пахтачилик институти очилиши ҳам бевосита Шароф Рашидов номи билан боғлиқдир. Ўша вақтда Иттифоқда яқкаю ягона пахтачилик институти очилиши тантанасида Шароф Рашидовнинг шахсан ўзи қатнашган, нутқ сўзлаган эди. Шунинг учун бўлса керак, андижонликлар бу арбобни ҳалихануз фақат ижобий жиҳатдан эслайдилар. Бу сиймони шахсан таниган, билган, бирга ишлаган, унинг меҳригиёсидан баҳра олган андижонликлар талайгина. Улардан айримларининг фикрларини сиз муҳтарам журналхонларга тақдим этмоқдамиз.

Нуроний Пўлат Қаюмов

Қутлуг 100 ёшни қоралаётган, катта ҳаёт йўлини босиб ўтган, ҳозирда эл ардогида азиру мукаррам бўлиб, истиқлол инъом этган неъматлардан баҳраманд бўлиб фаровон ҳаёт кечириётган фахрий Пўлатжон ота Қаюмов Президентимизнинг Шароф Рашидовнинг 100 йиллигини нишонлаш тўғрисидаги қароридан беҳад руҳланиб, илҳомланиб ана шу буюк сиймо ҳақида тўлқинланиб биз билан бўлган суҳбатда ушбу эсдаликларини изҳор этди:

«Бу улугвор, хайрли қарорда белгиланган барча тадбирлар халқимизнинг айна дилидаги ўй ва мақсадлардир. Зоти олий Шароф Рашидов, ҳақиқатан ҳам, халқимизнинг энг улуг фарзанди эди. Бу қарорни чиқаргани учун Президентимизга жуда катта миннатдорчилик билдиришни ўз бурчим деб биламан. Чунки бу ажойиб арбобнинг, омма етакчисининг, буюк бадий сўз устасининг босиб ўтган машаққатли, заҳматли, лекин шон-шарафли йўли бутун халқимиз, айниқса, ёшларимизнинг бундан кейинги, янгидан-янги авлодларнинг миллий ва маънавий камолотида ибрат бўлиб хизмат қилишига шак-шубҳа йўқдир. Бу қарорни бутун халқ севиб, хурсанд бўлиб қабул қилди. Ўйлайманки, Шароф Рашидов ўзбек халқининг энг кўзга кўринган давлат, жамоат, илм-фан, маданият, санъат арбоби эди. Мен Шароф Рашидов билан «Қизил Ўзбекистон» газетаси бош муҳарриригида, Ўзбекистон Республикаси Олий Совети раислигида, айниқса, Ўзбекистон Компартияси Марказкомининг биринчи котиби бўлиб ишлаётганида кўп учрашувларда бирга бўлганман, унинг сермазмун, мантиги пухта, жозибали нутқ ва маърузаларини тинглаганман. Республиканинг биринчи раҳбари сифатида бу инсон қарийб чорак аср мобайнида юртимиз равнақи, ободончилиги, фаровонлиги йўлида катта жасорат кўрсатиб меҳнат қилди. Унинг раҳбарлик услубидаги энг асосий фазилатларидан бири кадрларни тўғри танлаш, жой-жойига қўйиш ва уларни тарбиялаш эди. Кўплар қатори мен ҳам у кишининг эътиборига тушган, меҳрини қозонган раҳбар ходимла-

ридан бўлганим билан фахрланаман. Бу инсон билан ҳар бир учрашувимиз, суҳбатимиз биз учун катта ибрат мактаби эди. Мен Андижонда раҳбарлик лавозимида ишлаётган пайтимда Фаргона область партия комитети раҳбариятида ўзгариш бўлиб, бу область партия комитетининг биринчи котиблигига миллати армани бўлган Габрильянц тайинланган эди. Унгача Габрильянц Марказкомнинг қишлоқ хўжалик бўйича котиби эди. Мени шунда Шароф Рашидов чақириб: «Анчадан буён сиз Андижонда раҳбарлик лавозимида ишлаяпсиз, Фаргонани яхши биласиз, биз у ерда энди яхши ишлар қилишимиз керак, область партия комитетининг биринчи секретари арман миллатига мансублигини эътиборга олсак, Фаргона область ижроия комитети раиси маҳаллий миллат вакили бўлиши лозим. Бизга маҳаллий халқ билан тиллашадиган, унинг дардига қулоқ осадиган, қалбига йўл топадиган раҳбар керак», – деди. Шу гапни айтиш билан мени Фаргона область ижроия комитети раиси лавозимида ишлашим ҳақида маслаҳатлашди. Натижада мен Фаргона область ижроия комитети раиси лавозимида фаолият кўрсата бошладим. Орадан бир йил ўтар-ўтмас Москванинг кўрсатмаси билан Андижон ва Наманган областларини қўшиб битта Андижон области ташкил этиладиган бўлди. Шу муносабат билан Шароф Рашидов мени ўз ҳузурига чақириб суҳбатлашди. «Сиз биласизки, мана, иккита областни бирлаштирдик. Бу областлар республика пахтасининг учдан бир қисмини, яъни Андижон вилояти 400 минг тонна, Наманган вилояти 400 минг тонна пахта берарди, энди 800 минг тонна миқдордаги пахтани ким беради?» – деб сўради. «Андижон ва Наманган вилоятларида, яъни ҳозирги бирлашган Андижон вилоятида ажойиб миришкор, пахтачилик сир-асрорларини биладиган, меҳнаткаш деҳқонлар, пахтакорлар кўпки, пахтани ана шу инсонлар яратади», – деб жавоб қайтардим. Шунда Шароф Рашидов: «Тўғри айтасиз, пахтани шулар беради, лекин буларга ким раҳбарлик қилади? Агар бошқа вилоятдан раҳбар тайинлайдиган бўлсак, вилоят иқлимини, далалардаги шарт-шароитни

Пулат Қаяумов

ўрганишига камида 1 йил вақт кетади. Сиз эса бу ернинг ҳамма шароитини, раҳбарларини биласиз, шунинг учун биз сизни раҳбарлик лавозимига тайинлаймиз, Андижонга қайтарсак деган умиддамиз, шунга нима дейсиз?» – деб муурожаат қилди.

Мен бу таклифга розилик билдирдим. Яна Андижон вилоят ижроия комитетининг раиси бўлиб сайландим.

Шароф Рашидовнинг энг яхши фазилатларидан бири жуда маданиятли эди, ҳаттоки йигилишларда, семинарларда ҳам инсонларга доим мулойим гапирар эди. Ўша пайтлар мени бир масала бўйича чақиртирди. Республикада энг қолоқ соҳа касб-ҳунар, техника билим юртлари эди. Саноат, қурилиш, қишлоқ хўжалиги, умуман, халқ хўжалиги соҳаларида малакали ишчи кадрлар етишмасди. Шу боис республикадаги касб-ҳунар, техника билим юртлари моддий-техник базасини, ўқув-тажриба дарслари сифатини яхшилаш, умуман, малакали ишчи-кадрлар тарбиялашни тубдан янгилаш кун тартибига қўйилганди. Шароф Рашидов Ўрта махсус ва техника билим юртлари комитетида раис лавозимида фаолият кўрсатишимни илтимос қилди. Шу соҳанинг Иттифоқ раиси Москвадан келаётганини айтди. Мен бу лавозимда фаолият кўрсата бошладим. Ўқув юртлари сони ҳам ўсди, қурилишлар ҳам кўп бўлди, бир неча бинолар қурилиб мактабларга берилди, ўқувчилар ҳам кўпайди. Кейин бу соҳадаги Ўзбекистон тажрибасидан бошқа республикаларда ҳам фойдаланиш зарурлиги инobatга олиниб Тошкентда Умумиттифоқ кенгаши чақирилди. Шароф Рашидовнинг шахсий кўрсатмаси билан ўша анжуманда маъруза билан чиқиш қилдим.

Бу инсон бутун ҳаётини халқ манфаати, юртимиз равнақи, ёшлар камолоти йўлида сарфлагани барча-барчага маълум. Шу боис

Шароф Рашидов хотирасини ҳар қанча эъзозласак, унинг бой ва бетакрор меросини халқимиз, айниқса, ёшлар орасида тарғиб ва ташвиқ этиш, қарорда кўрсатилган барча тадбирларни намунали ва сифатли қилиб бажариш ҳар бир фуқаронинг ватанпарварлик бурчидир.

Нуроний Эркин Тўхтасинов

... Андижон область партия комитетининг биринчи котиби Абдураззоқ Мавлоновнинг ўгли билан дўст эдим. Биз Андижон қишлоқ хўжалик техникумида ўқиганмиз. Дўстим Тошкентга ишга кетди, мени 1950 йили амалиётга ва ишга Олтинкўл тумани иккинчи МТСга юборишган. МТС раҳбари Охунов мени

Эркин Тўхтасинов

«Коминтерн» колхозига участка агрономи қилиб юборди. Мен от билан колхоз далаларини айланиб юрардим. От касал бўлиб қолгач, уйдаги мотоциклимни миниб ишга келдим. 3-4 бригадани айланиб чиқдим. Йўл ёмонлиги, тупроқ туфайли устим ва юзим чанг.

Абдумўминнинг бригадасига келган эдим. Чунки у пахта планини биринчи бўлиб бажаргани учун «Коммунист», «Андижанская правда» газеталарида мақолалар чиққанди. Бригада шийпонига соат 10 ларда келганимда бу ерда бир шляпа кийган одам ёнига папкасини қўйиб олиб бригадирни кутиб ўтирган экан. Шийпондаги сўрининг 5-6 та тахталари синиб кетган, михлари бўртиб чиққан, яроқсиз ҳолда экан. У одам сўрининг соғ жойини топиб ўтирган экан. Мотоциклдан ҳамма жойим чанг ҳолатда тушиб у киши билан сўрашиб, шийпондаги уйга кирдим. У ерда 2-3 та аёллар бор эди. «Сизларда одамгарчилик борми? Анави келган одамга тўшак ҳам солиб қўймабсизлар, синган сўри чеккасида ноқулай ҳолатда ўтирибди меҳмон», – дедим уларга. Аёл-

лар: «Уни машинада бир киши ташлаб кетди, халитдан бери ўтирибди, бригадирни сўраган эди, йўқ дедик, келадими деган эди, келади деб айтдик, кутиб туришини айтди», – дейишди. Шунда қумгонда чой дамламоқчи бўлиб чойнакни ариқчада яхшилаб тозалаб ювдим. Қайнаётган чойни дамладим. Мени зимдан кузатиб турган эди. Олдига бориб чой қуйиб бердим, чанқаган экан, хурсанд бўлиб кетди. «Сиз кимсиз, ука?» – деб сўради. «Мен шу колхоз агрономи бўламан», – дедим. У кишини «Коммунист» газетаси муҳаррири Обоқул Эгамов юк машинасида ташлаб, Абдумўмин билан суҳбатлашасиз, қайтишда олиб кетаман деб кетган экан.

Гаплашиб ўтирдик. Мендан Абдумўминни топиб беришимни илтимос қилди. Хўп деб 500 метрча нарида пахта тераётган қизларнинг олдига бориб табелчидан Абдумўминни сўрадим. Табелчи унинг Янги бозорга пиво ичгани кетганлигини айтди. Қайтиб келиб ўтирган одамга: «Райкомга кетган экан», – деб ёлгон гапиришга мажбур бўлдим. «Райкомга кетган бўлса ҳали бери келмайди», – деб мендан Абдумўмин ҳақида 1-2 маълумот олди. Сўнг: «Мени йўлга мотоциклда олиб чиқиб қўйинг», – деди. Мотоциклнинг орқа ўриндигига меҳмон учун 3 қават этак солиб қўйдим. Мотоциклни юргизиш учун педални тепганимда ўт олмади, ўт олдириш учун шийпон бўйлаб итариб югурдим, лекин ўт олмади. Меҳмон ҳам менга қўшилиб мотоциклни биргаликда юргиздик. Меҳмон чиройли оқ кўйлак ва костюм-шимда, портфелини ўриндиқ устига қўйиб ўтириб олди. Ўша пайтда мен у киши кимлигини билмаган эдим. Исми-шарифини сўраш ҳам хаёлимга келмаган экан. Меҳмонни Ленинскдаги (ҳозирги Истиклол кўчаси) меҳмонхонага олиб бордим. Шунда у киши менга «Қизил Ўзбекистон» газетаси муҳарри-

ри Рашидов келди деб Абдумўминга етказиб қўйишимни илтимос қилди, у ҳақида очерк ёзмоқчилигини, суҳбатлашиши кераклигини айтди. Абдумўминни Янги бозордаги пивоходан олиб чиқиб: «Рашидов деган одам сен

Шароф Рашидов Андижон сув омборида вилоят раҳбарлари билан.

Чапдан ўнга. 1. Поветко – область ижроия комитети раиси. 2. Солижон Мамарасулов – область партия комитетининг биринчи котиби. 3. Акбар Ўразалиев – Андижон шаҳар ижроия комитети раиси. 4. Жўра Ҳасанов – Андижон область ижроия комитети раиси. 5. Шендрок – Андижон область партия комитетининг иккинчи секретари. 6. Шароф Рашидов – Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари. 7. Мирзажон Муҳитдинов – Андижон область партия комитетининг секретари.

ҳақингда очерк ёзмоқчи экан», – дедим. Иккаламиз бозордан нон, узум олиб меҳмонхонага келдик. Шароф Рашидов хонасини тақиллатиб: «Мана, Абдумўминни олиб келдим», – дедим. Шароф Рашидов бет-қўлини ювиб, чиройли, тоза кийимларда ўтирган экан. «Абдумўминни 2 соатга ташлаб кетасиз», – деди. «Хўп бўлади, 2 соат бўлса 2 соат, унгача уйдаги ишларимни қилиб оламан», – деб чиқиб кетдим. 2 соатдан кейин меҳмонхонага бордим, Шароф ака хурсанд бўлиб: «Келинг, Эркинжон», – деб кутиб олди. Суҳбатда мени суриштириб қолди. Отам кимлигини сўраганида отам ҳақида кичик маълумот бердим. Шунда у: «Нурмат аканинг ўғли экансиз-да, отангиз билан кўп гаплашганман, яхши одам эди», – деди. Блокнотини олиб нечанчи йил тугилганимни, телефон рақамимни ёзиб олди. Кейин меҳмонхонадан чиқиб хайрлашиб колхозга қайтдим. Шу тариқа Шароф ака билан танишиб қолдим. Бу орада мени Олтинкўлдан Бўздаги МТСга жўнатилди, у ердан яна Олтинкўл райони қишлоқ хўжалик бошқармасига юбо-

ришди, бу ерда участка агрономи бўлиб ишлай бошладим.

Бир куни мени обкомга чақириб қолишди. Обкомнинг қишлоқ хўжалиги бўлими мудир Александр Петрович Шанко: «Биз сени ишга оламиз, мана сенга шахсий варақа, уни тўлгизиб эртага келасан, сени инструктор қилиб тайинлаймиз», – деди. Эртасига ҳужжатларни тўғрилаб келдим. Мендан партияга қачон аъзо бўлгансиз деб сўрашди. Мен аъзо бўлмаганлигимни айтдим, улар ҳайрон бўлишди. А.П.Шанко озгимга уриб кейинги хонага олиб чиқди. Кейин билсам, Шароф Рашидов обкомга: «Шу болани олиб тарбия қилиб ишлатинглар, фаол йигит», – деб тайинлаган экан. Кейин ўша куни кечки пайт қишлоқ хўжалиги бўлими партия ташкилоти секретари Попов коммунистларни тўплади ва мени партияга қабул қилишди. Бир кунда бошлангич партия ташкилотидан партияга қабул қилиндим. Эртасига шаҳар партия комитетига олиб боришди, бюрода партияга қабул қилишди ва обком қишлоқ хўжалиги бўлимида инструктор бўлиб хизмат қила бошладим. Орадан кўп ўтмай обкомнинг биринчи котиби Раҳмонқул Қурбонов хонасига чақириб: «Эркин, сизни Москвага ишга чақиряпти, эртага самолётга ўтирасиз, финхоз бўлимига кириб сафар харажатларини оласиз, ҳужжат ва иш варақаларингизни олиб учиб кетасиз», – деди. Хуллас, Москвага бордим, мени ВЛКСМ Марказий Комитетининг Ўзбекистон, Туркменистон, Қирғизистон, Тожикистон, Қозоғистон ва Озарбайжон пахтакор республикалари ёшлари билан ишлаш бўйича масъул ташкилотчи вазифасига қўйишди. Бу соҳада фаолият кўрсатдим. Ўша республикаларда бўлиб, ёшлар ташкилотлари билан танишиб ишлаб юрдим. Ишхонам Москвада, квартира беришган эди. Бу орада Шароф Рашидов Ўзбекистон Республикаси Олий Совети Президиуми раислигидан Ўзкомпартия МКнинг биринчи секретари лавозимига кўтарилганди. Шароф Рашидовнинг ёрдамчиси телефон қилиб, «Москва» меҳмонхонасига кеч соат 6 дан кейин келишимни, Шароф ака мени сўраётганини маълум қилди. Меҳмонхонага бордим. У кишини охириги марта шийпонда учратганимдан кейин кўрмаган

эдим. Шароф ака билан бирга Тошкент обкомининг биринчи секретари Малик Абдураззоқович, Министрлар Советининг раиси Раҳмонқул Қурбонов ва яна бир қанча кишилар ўтиришган экан. Шароф ака мендан ҳол-аҳвол сўраб: «Зерикиб қолмаяпсизми? Ўзбекистонга олиб кетайми?» – деб сўради. «Сиз нима десангиз шу-да», – дедим. Кейин Шароф ака билан бирга тушлик қилиб суҳбатлашдик, бир қанча маслаҳатлар берди, қилаётган ишларимни дафтарга ёзиб юришимни тайинлади ва мендан ўзи хабар олиб туришини билдирди. Орадан ҳеч қанча ўтмасдан Андижон область комсомол ташкилоти биринчи котиби Ҳайитбой Азимовни Москвадаги академияга ўқишга кетиши муносабати билан мени Андижон область комсомол комитети биринчи секретари вазифасига қўйишди. Бу ерда 1 йил ишлаганимдан сўнг Тошкентга, комсомол марказий комитети секретари қилиб олишди. Тошкентда ишлаб юрган пайтимда Шароф Рашидов чақириб: «Ўзкомпартия қишлоқ хўжалиги бўлими мудир ўринбосарлиги вазифасида ишлайсиз», – деб айтди. Бу вазифада маълум вақт ишлагач Шароф ака чақириб: «Энди сиз Фаргона область партия комитетига ишга ўтасиз, у ердаги обком секретарлари ичида биронта ўзбек йўқ», – деб айтди. Шу чоғда Москвадан Шароф акага телефон бўлиб қолди ва у кишининг қабулидан чиқиб кетдим.

Бир ҳафтадан кейин Шароф ака мени чақиртириб: «Республика ички ишлар министри ўринбосари бўлиб борасиз, нимага десангиз, сизнинг отангиз номи милиция органида сақланиши керак», – деб айтди. Шунда отамнинг «Катта бўлсанг милиция соҳасида фаолият кўрсатмагин» деган васияти ёдимга тушди. Бу ҳақда Шароф акага айтиб мазкур вазифада ишлашим тўғри бўлмаслигини айтдим.

2 ой ўтиб Шароф ака мени яна чақиртирди. Қабулига кирганимда у билан бирга давлат назорати раиси Мунаввар Турсунов ўтирган экан. Шароф ака: «Эркин, сиз энди давлат назорати раисига муовин бўлиб ишлашингизни сўрашмоқда, бу лавозимда Пospelов ишлар эди, унинг ўрнига ўтасиз», – деб таклиф қилди. Мен агрономлигимни, бу соҳада тажрибам

йўқлигини ва ўйлаб кўришимни билдириб хонадан чиқиб кетдим. Орадан кўп ўтмай кабинетимга Ёдгор Насриддинова, Матчонов, Малик Абдураззоқов кириб: «Эркин, сизга Шароф ака иш таклиф қилса, ўйлаб кўраман дебсиз, бу одамнинг назаридан қолманг, қанақа иш айтса, хўп бўлади деб таклифини қабул қилишингиз керак», – деб маслаҳат беришди.

КПСС Марказий Комитети топшириги билан Андижон ва Наманган областларини қўшиб битта Андижон области ташкил этилиши кун тартибига қўйилганди. Шунда Шароф ака мени яна чақириб энди Андижонга бориб ишлашимни айтди ва розилик бердим. Ўша пайт хатто қандай ишга жўнатилганимни ҳам билмаган эдим. Эртаси куни Москвага боришимни айтишди. Самолётда Мангельден, Ҳакимов билан бирга Москвага учдик. Домодедоводаги аэропортда трапдан тушаётган вақтимизда қора «Волга»да КГБ ходими пастда турганини кўрдик. КГБ майори олдимга келиб: «Сиз Тўхтасиновмисиз?» – деб сўради. «Ҳа», – деб жавоб бердим. Шерикларим кўрқиб орқага, самолётга қайтиб кириб кетишди. Менда ҳам аввалига кўрқув бўлди, кейин яхши муомала қилиб кутиб олаётганини кўриб тинчландим. Улар мени КГБ қабулхонасига олиб боришди. Қабулхонада Ўзбекистон КГБ раиси мен билан суҳбатлашди. «Эркин, Андижон билан Наманган қўшиляпти, ўша ерга КГБ бошқармаси бошлиги бўласан», – деб айтди. Бу лавозим менга 1962 йилда берилди. У ердан Андижон-Наманган КГБ бошлиги бўлиб Тошкентга келиб, тўғри Шароф Рашидов олдига кирдим. Шароф Рашидов: «Андижонга борсангиз, ички ишлар бошқармаси бошлиги Намангандан Дзержинскийнинг ҳайкалини ва яна 1-2 та кабинет буюмларини олиб кетиб қолибди, шу нарсаларни жойига қайтариш керак, Андижон ва Наманган ўртасида можаро чиқмаслиги учун. Бу иш билан сиз шугулланинг, Эркин», – деди.

Бу лавозимда мен 8 йил ишладим. Ишлаб юрган пайтимда бир куни обкомга келиб кетишимни сўрашди. Обком секретари Бектош Раҳимов 5-6 та оқсоқоллар билан суҳбатлашиб ўтирган экан. Шунда Бектош Раҳимов: «Мана

бу оқсоқоллар вилоятимизда бир хил номдаги колхоз ва совхозлар номини ўзимиздан етишиб чиққан инсонлар номига ўзгартиришни таклиф этишмоқда. Масалан: «Андижон районида 2 та колхозга Дзержинский номи қўйилган, бири Хирабекда, бири Сойда. Карл Маркс колхози бор, Маркс совхози ҳам бор ва XVII партсъезд, XVIII – XIX партсъезд номли колхозлар бор. Булоқбошида бўлса Ленинград, Ленин, Ленинизм, Ленин йўли колхозлари бор. Битта туманда бир хил номдаги 4 та колхоз, бу нима деган гап?» – деб қолишди. Шу боис Дзержинский номли колхознинг бирига халқ агрономи деган унвонга эга бўлган Тешабой Мирзаев номини, Карл Маркс совхози ўрнига Ойбек номини, Ленинград колхозини ўрнига Бобур номини, партсъездлар номли колхозлардан бирига Машраб номини беришни таклиф қилишяпти», – эди. Шунда таклиф биз учун ҳам маъқуллигини, лекин бу ишлар КГБ ваколатига кирмаслигини айтдим. Улар КГБ ваколатига кирмаса ҳам ёрдам берасиз деб туриб олишди ва мен рози бўлдим. Орадан маълум вақт ўтгач, Шароф Рашидов Андижонга келганида унинг дачасига Бектош Раҳимов, об-ласть ижроия комитети раиси Пўлат Қаюмов ва мен бирга бориб суҳбатда оқсоқолларнинг илтимосларини баён этдик. Бу оқсоқоллар битта районда бир номдаги колхозлар кўплигини, одамлар шу сабабли адашиб кетаётганлигини айтдик. Хуллас, бу фикр Шароф акага маъқул бўлди. «Бу масалани жойларда тегишли йигилишлар ўтказиб, халқ муҳокамасига қўйинглар, одамлар қўл кўтариб рози бўлишса, район ижроия комитетида кўриб чиқиш лозим, партия бюросида тасдиқланганидан кейин амалга ошириш мумкин», – деди. Шундан кейин бирин-кетин колхоз-совхозлар номи ўзгара бошлади. Уларга Абдулла Қаҳҳор, Абдулла Қодирий берилди. Жалақудукдаги Жданов колхозига отам Нурмат Тўхтасинов номи қўйилди. Ўша даврда ҳозирги Андижон ва Наманган вилоятлари бўйича 180 та колхоз ва совхоз номлари ўзгартирилган эди.

Орадан 1 йил ўтиб мени Ю.А.Андропов Москвага чақирди. Шунда Ш.Рашидовга қарши оппозиция ҳам кўтарилди. Бектош

Раҳимовга ҳам айб қўйила бошланди. Марказдагилар ва уларнинг республикадаги маслакдошлари, жумладан, Ўзкомпартия идеология секретари Раъно Абдуллаева ва бошқалар бизни «пантуркизм», «панисломизм» голярини илгари сурганликда айбладилар. Мен ҳам қаттиқ сиқувга олиндим. Тошкентга чақиринди. Тегишли идорада менга: «Карл Маркс ким, биласанми?» – деб сўрашди. «Ҳа, у коммунизм гояси асосчиси, «Капитал» асари муаллифи», – деб жавоб бердим. Кейин: «Ойбек ким?» – деб сўрашди. Ойбек «Навоий» ро-

диларинг, ахир, у совет ҳукуматига қарши чиққан қўрбошилардан бири эди-ку», – деди. Бу гаплар Ўзбекистон Республикаси давлат хавфсизлик комитетининг ёпиқ мажлисида бўляпти. Бу мажлисда Бектош Раҳимов ҳам мен билан бирга эди, мажлисни шахсан Ўзбекистон давлат хавфсизлик комитети раиси, Ўзкомпартия бюроси аъзоси Безчастний ўтказяпти. Шунда у: «Сизларни партиядан ўчира- миз», – деб дагдага қилди. Мажлис иштирок- чиларидан айримлари: «Колхозлар номини ўзгартирганлиги учун партиядан ўчира ол-

маймиз», – дейишди. ДХК раиси эса: «Партиядан буларни ўчиришга биронта бошқа сабаб топамиз, чунки ДХК давлатнинг қуролланган отрядидир, партиядан топшириги эса қонун», – деди. Шу тариқа бизни давлат мулкани ўзлаштириш тўғрисидаги айблар билан партиядан чиқаришди. Улар, аслида, биздан колхоз ва совхозлар номи ўзгартирилиши Шароф Рашидовнинг иши эканлиги тўғрисида кўрсатма олмақчи бўлганлар. Лекин мен, Бектош Раҳимов, Мирзажон Муҳитдинов (обком идеология секретари) Шароф Рашидовга қарши ҳеч қандай кўрсат-

Чадан ўннга. 1. Ашур Ҳайдаров – Андижон область партия комитетининг биринчи котиби. 2. А.Шарипов – Андижон область прокурори. 3. А.И.Шалигин – Андижон область партия комитети иккинчи котиби. 4. Э.Н.Тухтасинов – СССР ДХКнинг Андижон области буйича бошқарма бошлиги. 5. П.Қ.Қаюмов – Андижон область ижроия комитети раиси. 6. В.Е.Семичастный – СССР ДХК раиси, армия генерали. 7. С.И.Киселев – СССР ДХКнинг Ўзбекистон буйича раиси, генерал-майор. 8. Р.К.Қурбонов – ЎзССР Министрлар Совети раиси.

мани муаллифи эканлигини айтдим. «Ленин ким?» – деб сўрашди, мен Ленин Совет давлати асосчиси эканлигини айтдим. Бобур ким эканлигини сўрадилар. «Бобур андижонлик шоир, «Бобурнома» асари муаллифи», – деб жавоб қилдим. «Сизлар қаёққа кетяпсизлар? Ахир Бобур босқинчи, одамхўр, қонхўр, Ҳиндистонда одамлар каллаларидан пирамида қилган шахс», – дейишди. Дзержинский ким деб сўрашди. «Дзержинский давлат хавфсизлик органи асосчиси, ҳамма етимлар отаси», – дедим. «У ҳолда нимага Дзержинский номини ўчириб, Тешабой Мирзаев номини қўй-

ма бермадик. Чунки биз Шароф Рашидовни ниҳоятда ишчан, ҳалол, халқ манфаатини кўзловчи буюк шахс эканлигини билар эдик. У кадрларнинг ишчанлигига, масъулиятни чуқур ҳис этишига, мутасаддилигига қараб танлар ва ишга олар эди.

Эсимда, Шароф Рашидов «Андижанская правда» газетаси муҳбири Георгий Алексеевич Крайновнинг шу газетадаги «Обзор промышленности по Андижанской области» мақоласига кўзи тушиб, уни ўқиб, менга шу инсонни топиб келишни топширган эди. Эртаси кунга газета редактори Рубен Акопо-

вич Сафаров (кейинчалик академик бўлиб сайланган) билан биргаликда Г.А.Крайновни олиб Шароф Рашидов олди бордик. Шароф ака Г.А.Крайновни яхши журналист экансиз деб мақтаб ўзига ёрдамчи қилиб олди, кейинчалик Г.А.Крайнов Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислоом Каримов билан ҳам бирга кўп йиллар ишлаган эди.

Нуроний Жўра Ҳасанов

Муҳтарам Шароф Рашидов билан илк бор кўришим, суҳбатлашим Андижон область ижроия комитети раиси лавозимида хизмат қилиб юрган вақтимга тўғри келади. Мени бамисоли ўглидай кўриб, ёнимда область партия

Жўра Ҳасанов

комитети биринчи секретари ва секретарлари турган кезларда ҳам бевосита топшириқ, вазифалар берар, қилинган ишлар, камчилик ва етишмовчиликлар билан қизиқар, янгиликлар сўрар эди. Кўпроқ баланд-паст ишларни ҳам сўрар эди. Бундай ишларни бошқалар яширишга ҳаракат қилар эди. У кишини алдаб бўлмасди. «Фалон жойда фалон иш бўлибдими? Нимага шундай бўлибди?» – деб сўраб қолар эди. Кейин мен ҳам олиб қочмасдан билганимча соддароқ қилиб айтиб беришга интилардим.

Обком секретари ҳам: «Жўра Ҳасанов, Шароф Рашидов келяпти экан, 1-2 та объектни кўрсатишимиз керак, қаерни кўрсатсак экан?» – дер эди. Машинада кетаётганда олдинда шофёр, орқада Шароф Рашидов, ёнида мен ўтирардим, менинг ёнимда телефон аппарати турарди.

Бир куни Андижонга Шароф Рашидов келди. Ўша куни Хонободга боришимиз керак эди. Шароф Рашидов: «Жўра Ҳасанович, бизга нималарни кўрсатасиз?» – деб сўради. У киши: «Нима қийинчилик, нима таклифлар

бор?» – деб ҳам сўраб қолар эди. Шу боис бўлса керак, айрим муаммоларни айтишга жазм қилардим. Ўша пайтларда Андижон темир йўл вокзалини таъмирлашаётган, лекин бу жараён жуда ҳам чўзилиб кетганди. Вокзални Республика темир йўл ташкилоти қураётганди. Орадан талай вақт ўтганига қарамай, вокзал биноси 2 метрча кўтариб қўйилган, иш тўхтаб қолган, ишчи ва усталарни Фаргонага жўнатиб юборишганди. Тошкентдаги соҳа раҳбари Қодировга ҳар ким ҳам рўпара бўлиб муаммони айтишга журъат этолмасди. Жумладан, Андижон область партия комитетининг секретари ҳам бу масалада ожиз эди. Шу боис обком секретари имкон топиб вокзал қурилиши ҳақида Шароф Рашидовга билдириб қўйиш зарурлигини айтганди.

Хонобод сари йўлга чиққанимизда журъат этиб: «Шароф Рашидович, агар мумкин бўлса, бир илтимос бор эди, ҳали вақтингиз бўладими, йўқми, Андижон вокзали қурилиши жуда чўзилиб кетаётганини билдирмоқчи эдим», – дедим. Шароф ака: «Нимага?» – деб сўради. «Қурувчи ва усталарни Фаргонага олиб кетишган, ўртоқ Қодировга бу ҳақда айтолмаяпмиз, шунинг учун унга бир огиз айтиб қўйсангиз яхши бўларди», – дедим. Шароф Рашидов: «У ҳолда ҳозир вокзалга борамиз», – деди. Вокзалга келдик. Шароф Рашидов вокзал 2 метрча кўтарилгани, қурилиш охиригача етказилмагани, ресторан қурилган-у, аммо оддий буфетдан фарқи йўқлигига гувоҳ бўлди. «Шароф Рашидович, шу ердан кўраверайлик», – десам, юзимга бир қараб қўйиб: «Хўп», – деди. Кейин бинонинг 2-этажигача чиқдик. Томгача анча бор эди. Шароф Рашидов кўрди-да, «Ҳеч мурожаат қилдингизми?» – деди. «Қодировга мурожаат қилиш қийин, тортинамиз», – дедим. Кейин машинага ўтирдик. Шароф Рашидов: «Жўра Ҳасанов, Қодировга теринг», – деди. Қодиров билан аввал ўзларининг ишларини гаплашди, сўнг: «Ўртоқ Қодиров, Андижондаги вокзал қурилишини нега тўхтатиб қўйдингиз?» – деди. Қодировнинг гапи менга эшитилмади. «Эртага бир Андижонга келинг, Андижонга багишлаб нима ишлар қилинган, нима ишлар бошланган, нима ишлар бошланмаганлиги ҳақида

Шароф Рашидов Андижон сув омборида вилоят раҳбарлари билан. Чапдан уннга. 1. Поветко – область ижроия комитети раиси. 2. Солижон Мамарасулов – область партия комитетининг биринчи котиби. 3. Акбар Ҳазалиев – Андижон шаҳар ижроия комитети раиси. 4. Жура Ҳасанов – Андижон область ижроия комитети раиси. 5. Шендрик – Андижон область партия комитетининг иккинчи секретари. 6. Шароф Рашидов – Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари. 7. Мирзажон Муҳитдинов – Андижон область партия комитетининг секретари.

менга ярим соат ахборот берасиз, сизга гапирадиган гапим бор, ундай қилманг. Мен аралашган нарсани биринчи навбатда қилишингиз керак. Ҳурматингизни қилиб унча-мунча баланд-паст гапларни айтмайман», – деди. Сўнг яна йўлга чиқдик. Сув омбори ва Қирғизистон томондаги адирликнинг чап тарафида Андижонга қарайдиган озгина бог ерлар бор эди. Ўша жойлар бошлиги Солижон Меҳмонов эди. Сув омборининг сув тушадиган жойидан чап тарафига адирнинг ичидан тунел қилиб Хонободга 100 – 150 гектар ер қўшишга эришдик. Шу билан адир ерининг 200 – 250 гектар ерини ўзлаштиришга келишдик. Шароф Рашидов кўрсатмаси билан адирнинг ўнг тарафидан чап тарафига темир йўл қурилди.

Бир куни Шароф Рашидов: «Бу қўшнилар билан учрашиб турибсизми?» – деди. «Онда-сонда учрашиб турибмиз, қурилишга ҳам қатнашиб туришибди», – дедим. «Улар билан

яхши алоқада бўлиш керак», – деди у киши. Сўнг қурилишни, аҳолининг тинчлигини сўради. «Қўшнилар билан яхшимиз, улар биз билан донини йигиштиради, комбайн билан пахтасини йигиштиради, 5 – 10 та комбайн берамиз уларга», – дедим. Шароф Рашидов: «Сизларга-чи?» – деди. «Биз пахта терган вақтда уларнинг машиналарини қўшимча ишлатамиз», – дедим.

Избоскандаги машҳур колхоз раиси, социалистик меҳнат қаҳрамони Абдусамад Тиллабоев менинг устозим эди. Шароф Рашидов келганида албатта у киши билан кўришиб, суҳбатлашиб нима керак деб сўрар эдилар. Мен ана шу учрашувларда, самимий суҳбатларда иштирок этганим-

Шароф Рашидов Андижонда. Ўнгдан чапга биринчи қаторда. 1. Шароф Рашидов. 2. Солижон Мамарасулов. Иккинчи қаторда. 1. Жура Ҳасанов. 2. Поветко ва бошқа раҳбар ходимлар.

дан, Шароф Рашидовнинг пурмаъно фикрлари, маслаҳатларидан баҳраманд бўлганимдан ҳали-ҳануз фахрланиб юраман.

*Эсдаликларни ёзиб олган,
материални тайёрлаганлар
Р.Шамсутдинов, О.Абдуқаҳҳоров,
А.Отахонов*

«ВОДИЙНОМА»

(ТАРИХИЙ МЕРОС) ЖУРНАЛИДА ЧОП ЭТИЛАДИГАН МАҚОЛАЛАРГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

1. Журнал таҳририятига тақдим этилаётган мақолага муаллиф(лар) ишлаётган муассаса раҳбариятининг йўлланма хати ва эксперт хайъати далолатномаси 2 нусхада илова қилинади.

2. Мақолалар ўзбек, рус тилларида ёзилиши мумкин.

3. Мақола журнал таҳририятига «Microsoft Word» дастурида («Times New Roman» шрифтида 11 ўлчамли шрифтида, сатрлар ораси бир интервалда) терилган ҳолда икки нусхада, электрон варианты (CD дискда) билан топширилади.

4. Мақоланинг умумий ҳажми (расм, жадвал ва диаграммалар билан биргаликда) 8 – 10 саҳифадан ошмаслиги талаб этилади. Мақоланинг бир нусхаси муаллиф(лар) томонидан имзоланади.

5. Муаллифнинг фамилияси, исми-шарифи, иш жойи, лавозими, у билан боғланиш мумкин бўлган манзил (уй ва хизмат телефон рақамлари, электрон почта) кўрсатилади.

6. Агар мақолага расм, жадвал, диаграмма, схема, чизма, турли график белгилар киритилган бўлса, улар аниқ ва равшан тасвирланган, алоҳида файлда jpeg, jpg, tiff, pdf форматда бўлиши, қисқартмаларнинг тўлиқ изоҳи ёзилиши лозим.

7. Иқтибос олинган ёки фойдаланилган адабиёт сатрости изоҳи тарзида кўрсатилади. Журнал мақолалари ва бошқа даврий нашрлар учун муаллифларнинг исм-фамилиялари, мақола номи, журнал номи, йили ва сони, саҳифа рақами кўрсатилади.

8. Юқоридаги талабларга жавоб бермайдиган мақолалар таҳририят томонидан қабул қилинмайди ва кўриб чиқилмайди.

9. Таҳририятга тақдим қилинган мақолалар таҳририят томонидан ўрнатилган тартибда тақризга берилади. Мақола тақриздан қайтгач, агар зарур бўлса, барча савол ва эътирозлар бўйича муаллифга қайта ишлаш учун тақдим этилади. Мақола нусхалари қайтарилмайди.

10. Ижобий тақриз олган мақола таҳририят томонидан қабул қилинган саналади. Журнал таҳририяти мақола матнини қисқартириш ва унга таҳририй ўзгартиришлар киритишга ҳақли.

11. Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма, маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгар. Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.